СКЕНИРАО

Теодор Анагност

МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ

СРПСКИ ПАТРИЈАРСИ

СРЕДЊЕГА ВЕКА

ДИСЕЛДОРФ 1976

ПРЕДГОВОР

О Првој српској патријаршији укратко је писао Радослав М. Грујић у чланку „Пећка патријаршија" у *Енциклопедији* Станоја Станојевића. Много више писао је епископ Иларион Зеремски у расправи *Из историје Пећке патријаршије*, Сремски Карловци, 1931. Овом питању посветио сам и ја свој кратки рад *Српски патријарси Средњега века*, Гласник Скопског научног друштва књ. 15/16, 1936.

У току 1948. држао сам предавања студентима богословије у Дорчестер колеџу код Оксфорда из историје Српске цркве. Тада је, углавном, настала и ова књига, коју сам доцније проширивао. И у несравњено срећнијим приликама овакав посао не би био лак. На страни, где је тешко доћи до српске литературе, овакав посао је још мучнији. Отуда ова књига има недостатака, које сам ја најмање желео.

Ову расправу посвећујем четворици својих умрлих професора и учитеља код којих сам стицао прва знања. Ave piae animae!

М. Пурковић

У Лондону,
На Цвети 1976.

Издаје Српска православна епархија западноевропска

Штампа Епархијска штампарија „Острог", Диселдорф

Драгој успомени својих преминулих
професора и учитеља

Станоја Станојевића
Владимира Ћоровића
Драгутина Анастасијевића
Јована Радонића

Ѹпокой Го́споди дꙋ́шы ра́бъ твои́хъ

Са великом радошћу пишем ово неколико речи захвалности великом добротвору наше Цркве и мом личном пријатељу инжењеру господину Драгану Тошићу из Сиднеја. Наша браћа Срби из Аустралије знају добро колико је господин Тошић помогао Српску цркву на том континенту и личним радом и великим прилозима.

Кад сам у својству тадањег западноевропског и аустралијског епископа, пре неколико година, дошао у Аустралију да, са оданим црквеним људима, поставимо основе црквеног и епархијског живота, у гостољубивој кући Драгана Тошића нашао сам склоништа и незаборавни топао пријем.

Овога пута г. Тошић даје нов велики прилог Српској цркви. Платио је штампање ове књиге, а цео приход од ње поклања Епархији за Западну Европу. Жеља је племенитог дародавца да се од прихода створи при овој епархији „Фонд породице Драгана Тошића“. Из тог Фонда Епархија би редовно штампала историјске расправе, дела из лепе књижевности, етнологије, историје уметности, једном речи свега што се односи на српску прошлост.

Нека Господ подари г. Тошићу и његовој породици свако добро!

У Диселдорфу,
јануара 1976. г.

Уз благодарност и
благослов Цркве
Епископ западноевропски
Лаврентије

Вихор Четвртог крсташког рата раздробио је Византију. Створено је Латинско цариградско царство, а оно што је било остало у византијским рукама било је поцепано на три државе: Никејско царство, Трапезунтско царство и Епирска деспотовина. Охрид, седиште архиепископа под чију је духовну власт потпадала Србија, био је у Епирској деспотовини. Убрзо моћ новог Латинског царства почела је да слаби, а између Никејског царства и Епирске деспотовине отворила се борба о превласт.

Оваквим приликама користио се св. Сава, који је у Никеји, у време патријарха Манојла Сарантена добио независност и самосталност за Српску цркву[1], а у Српској цркви имао је да се помиње Никејски патријарх. Овим су у Никеји веровали да су у својој борби против Епира морално добили и отели једну земљу испод духовне власти оних против којих се боре. За Српску цркву добит је била очевидна. То је постала независна црква која је имала права да сама бира себи црквеног поглавара.

Не може довољно да се нагласи колико је организатор Српске цркве, њен први архиепископ св. Сава, јасно уочио и дубоко схватио националне потребе. Зетска епископија, са седиштем у манастиру св. Арханђела на Превлаци у Боки Которској, имала је да буде одбрана од рада католичких епархија у Бару, Дубровнику, Котору и Сплиту. Дабарска епископија, са седиштем у манастиру св. Николе (Бања код Прибоја) на Лиму, имала је да буде одбрана од богомила из Босне. Хумска епископија, са седиштем у манастиру св. Богородице на брду св. Михаила на Стону, имала је да брани

православни живаљ од католичанства у Захумљу[2]. За првог епископа у Хуму Сава је поставио Иларија, једног од својих најспособнијих ученика, који је врло добро знао расположење свог учитеља према латинофилској политици краља Стевана Првовенчаног око 1217[3]. Рекао бих да ни Призренску епископију архиепископ Сава није задржао само из чистих обзира према старини. Призренска епископија имала је да одолева налетима Охридске архиепископије, под којом су дотада биле српске области.

Кад је почео да организује цркву, Сава је на положају епископа у Призрену затекао Грка Никифора. Сава га је уклонио и на то место поставио епископа Србина. Уз многа друга тешка пребацивања, Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан замерао је Сави с пуно горчине што је сменио владику у Призрену. Озлојеђени Хоматијан видео је у овом смењивању архијереја у Призрену Савин „тирански" поступак. Пошто га је приморао да поднесе оставку, Сава је — писао је Хоматијан — „избацио" грчког епископа из епархије и на упражњено место довео другог владику. Тиме је, продужује Хоматијан, Сава „излио на себе гнев канона, боље рећи гнев Бога због гажења канона."[4] У љутито писаној оптужби, Хоматијан није могао да сачува достојанствени тон. Одвише понет страшћу, прешао је у увреде. Тако увек бива кад осећања надвладају разум. Узбуђени и кивни Хоматијан излио је сав свој жуч. Њега је до дна срца заболело сазнање да је на његове очи, и управо на рачун његове духовне власти, створена независна црква. Поред других ствари, врло учени Хоматијан није могао да схвати да је на питање Грка на положају архијереја Српске цркве Сава гледао сасвим друкчије. Ако је епископ Никифор православне вере, није српске народности. А Сава врло добро зна да само Србин може да се заузме за српску ствар, да само Србин српску ствар може да осети и разуме, да с њом и за њу живи, да се за њу сав заложи, да је брани и одбрани. Уочена, разрађена и остварена овако јасно наглашена национална[5] мисао, једна је од највећих и најлепших мисли, ако не и највећа и најлепша, у читавом историјском животу српског народа и она заиста високо уздиже личност св. Саве.

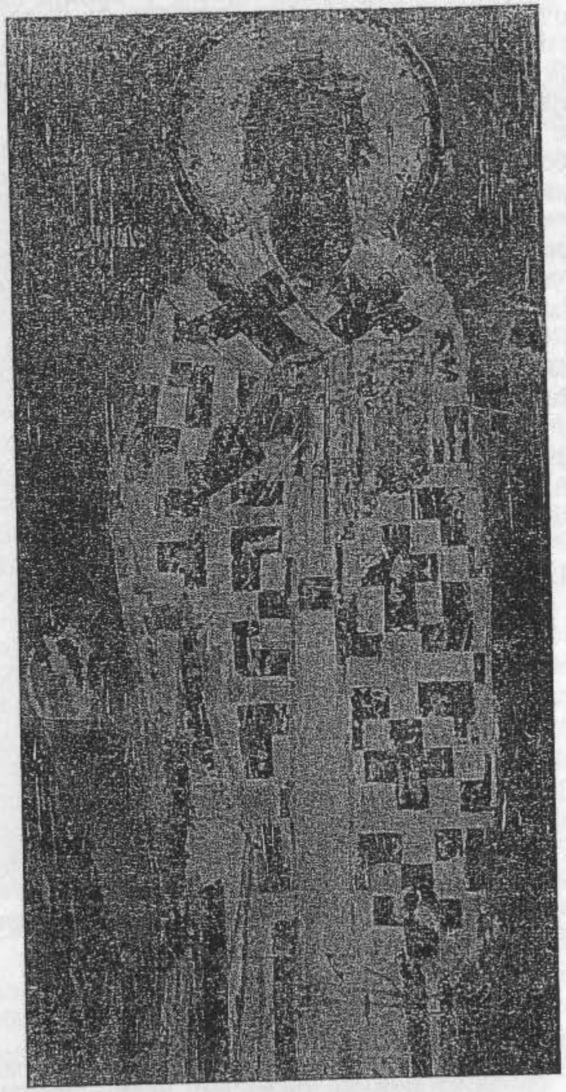

Свети Сава
Фреска из 1234. или 1235.
(Милешева)

Наследници св. Саве продужили су рад свог великог учитеља. И световни и духовни престо у Србији скоро упоредо дају светитеље. Показало се да је управљање тих људи било толико добро, исправно, мудро и корисно, да их је после смрти створило Божјим угодницима. Одајући највише признање онима који су за њу и народ живели и посветили им се свом љубављу и истинском службом, Српска црква их је прогласила светитељима и узела да слави њихову успомену.

Рад св. Саве није остао без резултата и Српска црква добила је рано изразито народно обележје. Појам вере и народности били су толико уткани један у други, да их је збиља тешко одвојити. Кад је 19. маја 1334. краљ Стеван Душан потврдио Дубровчанима да им је продао део Стона, унео је и одредбу да на Стону, иако не више у државно-политичкој власти српског краља, има да живи *српски* поп „и да поје у црквах које су у Стону и у Рату.“[6] Под *српски* треба разумети православни.[7] Ово говори речитије но ма шта колико су се већ у тај мах појам вере и народности били изједначили.

Током 13. и 14. в. створени су основи за велики углед цркве. Али утицај цркве почео је да се осећа у јачој мери после Косовске битке. А пун рад, и као духовна и као политичка власт, Српска црква почиње после пропасти државне самосталности, и особито у време Друге патријаршије. Црква иступа тада као чувар свих државних традиција.[8] Патријарх и црква били су не само носиоци црквеног живота, него и оличење државе, у чију се помоћ људи уздају, да би се вратило изгубљено. Кроз цркву Срби су национално живели и припремали борбе за ослобођење. Тако је црква постала чувар традиције, оличење и носилац целокупне изгубљене прошлости.

*

Кад је Душан дошао на престо, на граници према Византији у српским рукама били су: Дебар, Кичево, Велес, Просек и Штип. Византијски су били: Сер, Мелник, Струмица, Прилеп, Охрид, Кроја, Арбанаски Београд (Берат) и Валона.[9] За прве три године своје

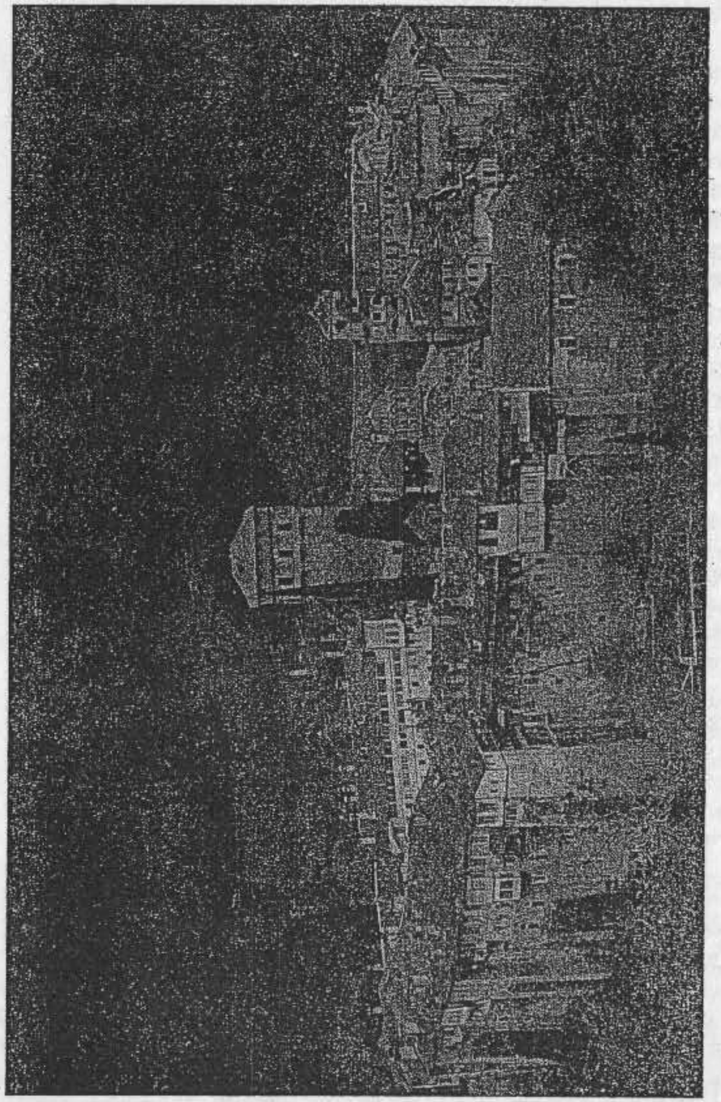

Хиландар

владе, од јесени 1331. до лета 1334, Душан је освојио: Охрид, Прилеп, Струмицу, Железнац (Сидерокастрон) и Чемрен.[10] Српски краљ пао је под Солун и међу становницима тога града јавио се покрет да се преда град. Византијски цар Андроник III Палеолог и краљ Душан састали су се (26. августа 1334) код Солуна и склопили мир, обавезујући се на трајно пријатељство.[11] После тога настао је на јужној српској граници период затишја, да од 1342. отпочне нов рат. Душан је освојио Водон, Костур и Хлерин,[12] брзо и лако постигао је огромне успехе, ушао дубоко у Тракију, Тесалију и Епир и тиме далеко размакао границе.

У низу успеха, дошао је највећи. У суботу 24. септембра[13] 1345, у три часа по подне, на дан смрти првог краља Немањића, ушли су гардисти последњег краља Немањића у тврди град Сер. Сер је важна раскрсница. Одатле се, преко Солуна, излази на Јегејско и на Средоземно море. Други пут од Сера води у Цариград, у вековну престоницу Византије. Калуђери манастира св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера похитали су да затраже милост новог господара. И краљ Душан им је дарежљиво потврдио старе повластице. Хришћански владар је одмах показао да није дошао да руши, да се огреши о Божје светиње, да оспори стара права свештенослужитеља. Напротив. Показао је да је дошао само да смени политичку власт и својим владарским потписом потврдио је све древне повластице. С пуно гордости потписао је Душан повељу за манастир св. Јована на Меникејској Гори као *краљ и самодржац Србије и Романије* (κράλης καὶ Αυτοκράτορ Σερβίας καὶ Ρωμανίας).[14] Још поноснија је Душанова титула у писму које је послао из Сера 15. октобра 1345. млетачком дужду, књижевно образованом Андреји Дандолу: Servie, Dioclie, Chilmie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modice particeps et fere totius imperii Romanie dominus.[15]

У јануару[16] 1346. Душан се прогласио царем Срба и Грка и отпочео припреме за крунисање. Одлазећи у Венецију да и Млечане позову на свечаности, прошли су српски посланици, 22. јануара, кроз Дубровник. Сенат Републике св. Марка послао је прво (3. марта) српдачну честитку, изражавајући радост што се њихов пријатељ крунише за цара, а нешто доцније (24. марта) изабрани су делегати који ће представљати Млетке на свечаностима у Србији.[17] Крајем марта и Дубровник је одредио три племића као своје изасланике на крунисању Душана за цара, а Мало веће изгласало је својим представницима трошкове за пут и репрезентацију.[18]

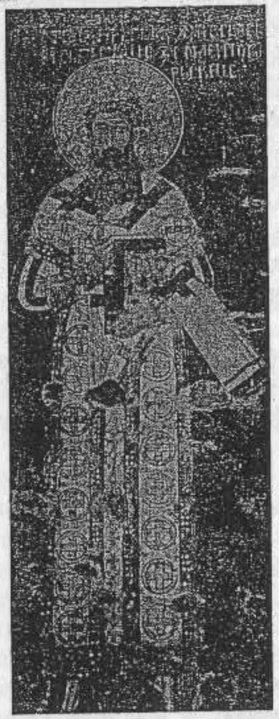

Св. Сава (Дечани)

После сјајних успеха, кад у својој власти има велики део византијских територија, Душан жели да обележи да су настале промене. Има и рашта. Тридесет и седам му је година, а уздрмао је цео Балкан. О њему се говори и од њега се преза. Нико не зна да ли ће он с освајањима да стане, или ће да иде даље. Он потиче из светородне куће, која је не само земљи давала владаре, него и цркви светитеље. У Бугарској се угасила кућа Асена, која је владала неких седамдесет година. Онда су била смењивања на престолу сваког часа. Династија Шишмана влада тек више од двадесет година, а сам цар Јован Александар у вези је с том кућом Шишмана преко танке крви. У Мађарској нестало је старе династије Арпада, и нова династија је на власти тек нешто више од четрдесет година. У Византији, наследници Римског царства, кризе су честе, а владари од имена и угледа ретки. Палеолози су на престолу тек осамдесет година. А у Србији Немањићи владају већ више од сто и седамдесет година. На Балкану најдуже су на престолу, најкоренитији, оџаковићи и коленовићи. Млеци, Мађари, Бугари слали су своје одиве у кућу Немањића, а из византијских царских кућа нису принцезе једном долазиле да буду српске краљице. Душанови пре-

ци били су и ратници и владари и књижевници и задужбинари и Божји угодници:

И као музика на поноћној реци
Сва слова певају претке што су били
Краљеви и писци, војводе и свеци.[19]

Некада је на византијском Атону Немања, као монах Симеон, писао како је Бог створио Грке царевима, Угре краљевима, а њему, некадањем великом жупану, даровао да обнови пропалу дедовину. Немањин политички живот био је буран. Водио је борбу с браћом, и браћа су га бацила у „пештеру камену." У борби с Немањом један брат је изгубио и главу код Пантина на Косову. Богомилску јерес Немања је снажним замахом скршио и искоренио. Ушао је у борбу с Византијом. Кад је видео да му нестаје потребни дах да у борби дуже издржи, сишао је с планина и покајнички затражио милост Византијског цара. Дошао је и тежи тренутак. Византијски цар повео га је као заробљеника у Цариград. Горостасни, лепи и бунтовни Немања красио је тријумф цара Манојла Комнина. Својом стаситошћу будио је дивљење гледалаца, али му се светина у Цариграду и подсмевала и ругала. Као старац, калуђер Симеон проводио је своје последње дане ван земље и лагано се гасио. На умору, лежећи на асури, с каменом под главом и Богородичином иконом на грудима, у припрати Богородичине цркве у Хиландару, монах Симеон једног фебруарског дана 1200. преклињао је свог милог мезимца Саву да му пренесе мртво тело у Србију, да би на миру почивао у земљи својих предака, у земљи којој се сав био посветио, коју је изграђивао и за коју је живео. У туђој земљи и на измаку живота, Немањи није ни падало на памет да се о стварима може мислити друкчије него како је речено и написано у уводу повеље којом он са Сином оснива Хиландар. Тамо су исписана схватања старешинства и односа међу околним народима. Немањи је то изгледало освећено правило и Богом створени поредак, у који људска рука не сме да дира. Он тада није могао ни да сања да ће унук његовог унука да понесе царску титулу, Богом додељену Грцима. Немања није смео ни да помисли да та иста Света Гора, на којој се он растаје с овим светом, једног дана за његове Србе неће бити више туђина. То би били бајни снови и жеље зачараних и омађијаних бића из вилинских прича, жеље далеко и од свекра принцезе из царске куће, која је већ дала своју царску крв Немањићима и продужила лозу.

*

По средњевековним схватањима, царском круном крунише само патријарх. Било би заиста сувишно наводити овде све примере који показују како су се Византинци овога строго држали. Указаћу само на примере најближе догађајима у Србији априла 1346.[20] Кад се Јован Кантакузин у Димотици прогласио за цара, крунисао га је (1341) епископ Димотике. Али га је доцније (21. маја 1346) крунисао у Једрену јерусалимски патријарх Лазар.[21] Кантакузину ни то није изгледало довољно снажно. Кад је, после измирења с Царем, Кантакузин дошао у Цариград, крунисао га је (13. маја 1347) патријарх Исидор. Желећи да крунише сина Матију за свог савладара, Кантакузин се обратио патријарху Калисту. Кад је Патријарх ово одбио, био је смењен и за патријарха доведен Филотеј, који је крунисао Матију.[22]

Није познато кад је проглашена Српска патријаршија. Помишљало се да је то било на Цвети 1346. С више опрезности написано је да је то било „између проглашења Србије за царство и крунисања Душанова за цара."[23] Уздржано је речено и како је Душана крунисао Јоаникије, „недавно произведен за патријарха."[24]

Чини ми се да нас једно место изводи на жељени пут. По имену непознати настављач Данила II каже како је Јоаникије био на престолу Српске цркве шеснаест година и осам месеци. Јоаникије је умро 3. септембра 1354. Ако би се рачунало тачно у дан, дошао би на престо 3. јануара 1338. Исти Јоаникијев животописац даје податак како је Јоаникије био као архијереј на престолу св. Саве осам година.[25] То би, можда смемо тако да закључујемо, значило да је Јоаникије постао патријарх у јануару 1346. Прихватимо ли ово, онда можемо да претпоставимо да је патријаршија прогла-

шена на Богојављење. Из више примера знамо да су архиепископи били посвећивани на неки празник, у „нарочити дан“, како се то у изворима каже. Сам св. Сава посвећен је за архиепископа у такав „нарочити дан.“ У такав „нарочити дан“ посветио је и архиепископ Сава свог наследника Арсенија за архиепископа. И Јевстатије I узведен је на престо св. Саве у „нарочити дан.“ За архиепископа Данила II тачно се зна да је тај „нарочити дан“ кад је био посвећен за архиепископа био Крстовдан. Стога је сасвим природно да је и проглас патријаршије био везан за неки већи празник.[26] Ја нарочито помишљам на Богојављење зато што је на тај исти празник 1322. Душан био крунисан за престолонаследника („младог краља“). Није искључено да је тог истог дана био и проглас царства, пошто се први Душанов потпис као цара јавља у јануару 1346. Истог месеца ишло је и српско изасланство да позове Млечане на крунисање.

Патријаршија није проглашена на државном сабору. За овај чин дали су пристанак: српски Архијерејски сабор, бугарски патријарх и охридски архиепископ. Јоаникијев проглас за патријарха сабор у Скопљу само је прихватио, као што је прихватио и Душанов проглас за цара. На државном сабору у Скопљу, на Ускрс 1346, само су потврђена оба ранија чина. Сабор је *благословио* већ свршене ствари, како изричито и лепо каже натпис на саркофагу првог доњополошког епископа Јоаникија, ктитора манастира св. Атанасија у Лешку код Тетова.[27]

Животописац патријарха Јоаникија забележио је како Душан Јоаникија није поставио само за патријарха, него га је поставио и за архиепископа.[28] То значи да Јоаникија ни за архиепископа није бирао сабор, како се понекад помишљало.[29] Израз „поставити“ у Јоаникијевом житију привлачио је и моју пажњу.[30] Видим да ни Никола Радојчић није олако прешао преко овог израза, па је, сасвим оправдано уосталом, закључио да Јоаникија није бирао сабор, него да га је Душан сам довео на високи положај, па доцније за овај свој чин само затражио пристанак сабора.[31]

У својој ваљаној студији о средњевековним српским државним саборима, Никола Радојчић на многобројним примерима показао је да је улога сабора у старој српској држави била много више форма него од стварног значаја. Сабор је врло често само примао к знању владареве одлуке. „Владар је тражио савет од сабора, али се није морао по њему равнати. Сам је одлучивао. Сабору је остајало да само у знак свога признања акламира владарске одлуке и да на тај начин прикаже свој пристанак.“ Особито се не може рећи да је сабор одлучивао у изборима поглавара цркве. Улога и учешће сабора у овим приликама били су несравњено мањи него што се, рекло би се, мисли и пише. Први архиепископ после св. Саве, Арсеније, дошао је по личном избору и жељи самог св. Саве. Сава га је уочио, изабрао и посветио. Сабор је само клицао: „Арсенију, преосвећеном архиепископу све српске земље, многа лета!“[32] Архиепископа Јевстатија I нашао је краљ Драгутин, а сабор је, кличући многолетствија, прихватио овај избор.[33] Никодим и Данило II изабрани су за архиепископе по Краљевој жељи, а улога сабора у избору свела се на клицање: „Многа лета!“[34] Патријарха Спиридона предложио је сабору патријарх Јефрем и сабор је прихватио предлог.

Ни у Византији избор патријараха није бивао без цареве воље. Тамо је, истина на царев позив, Архијерејски сабор одређивао три кандидата међу лицима која сматра достојним те части. Од тројице кандидата, цар је бирао једног. Али, ако му не би био по вољи ниједан предложени кандидат, цар је могао да постави лице које би сам изабрао и Архијерејски сабор је тог кандидата имао да прими. Излази, дакле, да је сабор био више саветодавно него изборно тело. У последњој надлежности, цар је одлучивао. Више примера показује да је у Византији цар мало водио рачуна о предлозима сабора и да је бирао патријарха по својој вољи. Три узастопна патријарха у Цариграду: Јован Калека (1336), Исидор (1347) и Калист (1350) дошли су на тај положај личним Кантакузиновим избором.

Данас није познат поступак при избору и устоличењу патријараха у Србији. Морао је да постоји Протокол који је предвиђао и видљиву улогу владара у оваквим приликама. Због једностраности изворне грађе, ми још не знамо потпуно рад сабора и саборски

Пословник. Зна се да се сабор сазивао писмено. Значи да су чланови сабора знали и место заседања. Да ли је члановима одмах саопштаван и дневни ред и да ли је уопште постојао унапред утврђен дневни ред? Ван сваке је сумње да је рад сабора почињао молитвом и благословом. Сабор је отварао владар. Немања је, одричући се престола, почео излагања речима: „Другови, браћо и децо!", а Сава је отворио сабор у Жичи речима: „Браћо, другови и у Богу децо!"[35]

Када би сабору било саопштено име лица изабраног за поглавара цркве, настало би клицање многолетствија. Изгледа ми да текст који знамо о клицању има два дела. Када би се објавило име кандидата који долази за првосвештеника, извесно одређено лице узвикнуло би: „Н. Н., преосвећеном архиепископу све српске земље, многа лета!" На то би сабор прихватио само последње речи и клицао: „Многа лета!"[36] Било је, дакле, нешто слично ономе што се данас дешава. Неко кликне: „Живео Н. Н.!", а окупљени прихвате са: „Живео!"

Не може се поуздано закључити да ли су се водили записници саборских седница, да ли је постојала нека посебна канцеларија или је рад сабора улазио у оквир владаочеве канцеларије.

Поступак око избора и церемонијал устоличења патријараха добро нам је познат у Византији, према подацима које су оставили: Константин Порфирогенит, Псеудо-Кодин, Макарије Анкирски, Симеон Солунски и Георгије Сфранцес и на то је у литератури већ указано.[37] Нисам пријатељ уобичајеног уверења да свуда треба тражити аналогије и да вазда треба закључивати како су се преносили обрасци из суседства. Често не само што то није био случај, него знамо да је бивало сасвим друкчије. Управо у питању избора патријараха има одступања од цариградског обрасца. Избор патријараха у Византији не само што је везан за Цариград, него се и свечаности обављају у истој сали — Триклинос у Влахерни. Ми данас знамо нешто о избору четворице српских патријараха, па и то толико мало да се о избору не могу доносити никакви поуздани закључци. Први патријарх био је пре тога архиепископ и аутоматски дошао на положај патријарха. Променио је само

титулу. Сава је био изабран на сабору у Серу, Јефрем на сабору у Пећи, Спиридон можда у Пећи, а Данило можда у Жичи. О местима избора свих осталих патријараха, не знамо ништа. Сигуран је закључак, према томе, да се у Србији патријарх не бира *у једном и нарочито одређеном месту*. То нису ни Жича ни Пећ, као што би било природно очекивати.

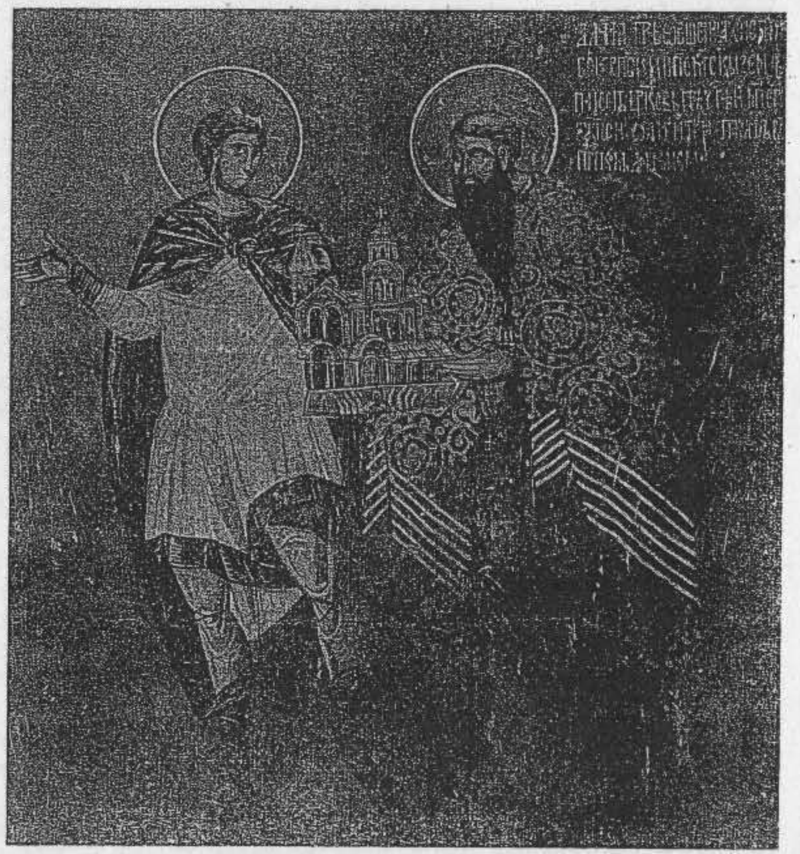

Архиепископ Данило II (1324—1337)
Фреска у цркви св. Богородице Одигитрије (Путеводителнице), коју је Данило подигао уз јужну страну цркве св. Апостола у Пећкој патријаршији. Пророк Данило приводи ктитора Данила Богородици. На Даниловој мандији (огртачу) виде се косе пруге. То су „реке милости" („потами").

Можда није наодмет да се овде, укратко, изнесе ток избора и устоличења патријараха у Византији. На царев позив, архијереји бирају три лица која сматрају најдостојнијим за патријарха. Од те тројице, цар бира једног по својој вољи. Имена кандидата које је предложио Архијерејски сабор доносе нарочита лица. После цареве одлуке, та лица и лице које је са своје стране одредио цар одлазе ономе на кога је пао царев избор и обавештавају га. Они кажу изабраном: „Моћни и свети господар наш цар, као и божански Свети и велики синод позивају твоју Светост на узвишени престо Цариградске патријаршије!" На то изабрани, у неколико речи, каже тим изасланицима како није достојан такве почасти. Тим одбијањем показује скромност која је надјачала и победила човекову сујету. Затим изабрани благосиља изасланике, они њега пољубе у руку и онда се изгрле.

После овога изабрани патријарх долази у двор. Ту му цар предаје крст и плашт (мандију), који означава анђеоску врлину.[38] Тај плашт има на свом горњем делу два четвртаста комада тканине, која се зову *помата* (πόματα). Понекад на плашту се налазе пруге, обично беле, пришивене хоризонтално или косо. Те пруге представљају реке милости и зову се *потами* (ποταμοί)[39] Такав плашт има архиепископ Данило II на донаторској фресци у цркви св. Богородице Путеводителнице у Пећкој патријаршији. Данила II, с моделом цркве у десној руци, приводи пророк Данило Богородици. На доњем крају раскошног плашта, украшеног сребрним везом и драгим камењем, налази се с обе стране по шест косо пришивених пруга. То су *реке (потами)*.

У Византији церемонијал се обавља у двору. Иза завесе у великој сали Триклинос у Влахерни налази се царски престо. У сали су, свечано обучени, високи достојанственици. Чим патријарх уђе, завеса се отвара и сви устају и кличу. Онда један од највиших достојанственика после деспота, севастократора и цезара, који имају тако висок положај да не могу да стоје ако патријарх седи, узима патријарха за руку и води пред царски престо. Цар узима златан, бисером и драгим камењем украшен, пастирски штап, устаје и гласно каже: „Света Тројица влашћу којом нас је обдарила,

уздиже те на достојанство архиепископа Цариграда, новога Рима, и васељенског патријарха!" Патријарх прима жезло, благослови цара, а цар, гологлав, поклони се и пољуби патријарху руку. После тога кличе се цару и патријарху, а патријарх благосиља. На крају, цар поклања патријарху лепог коња, богато украшеног, прекривеног белом тканином. Праћен члановима Сената и царевим сином, ако га цар има, дворским достојанственицима, епископима и свештеницима, патријарх одлази у патријаршију. После тога патријарх служи свечану службу, а два најстарија архијереја, изговарајући „достојан", устоличују га. Ако изабрани кандидат није био епископ, мора да буде рукоположен за епископа. А ако није био ни презвитер, има прво да се рукоположи за свештеника. Од интереса је напоменути да је у Византији патријарх полагао цару заклетву.[40]

И први султан у Цариграду, Мехмед II, желео је да се патријарх изабере по обичају, али је желео да тај положај заузме Генадије Схоларије. Султан је позвао Генадија у двор, где му је хор отпевао „Многаја лета". Затим му је Султан предао златан штап и дао дивног коња на коме је Патријарх, праћен турским великодостојницима, одјахао у цркву св. Апостола, где је био устоличен.

*

Шта ми сигурно знамо о изборима српских патријараха Средњег века? Врло мало. Јоаникије је постао патријарх од архиепископа. Изабран је, дакле, по пракси о избору архиепископа. О доласку Саве за патријарха имамо очувану скоро телеграмску реченицу настављача архиепископа Данила II: „...и по смрти патријарха кир Јоаникија, Стефан цар сазва сабор српски и грчки у граду Серу и постави Саву патријархом на престолу св. Саве."[41] Цар је, значи, саопштио сабору своју вољу и обавестио ко је патријарх. Где је Сава у овај мах? Да ли је, као хиландарски игуман, и сам на саборском заседању у Серу? Ако није био, значи да је неко изасланство морало да оде да га обавести о избору. Не знамо ни како је текла читава ствар.

Сава није био епископ. Значи да је имао прво да буде рукоположен за епископа, па онда устоличен за патријарха. Да ли је био рукоположен за епископа пре избора, или је изабран, с тим да се накнадно испуни форма? И где се све ово дешава? По свој прилици у Серу, јер је Душан провео целу јесен и зиму у Серу. Он се помиње у Серу 23. фебруара 1355.[42]

Најпотпуније, али ни издалека не онако како бисмо желели, обавештени смо о сабору који се састао у Пећи у рану јесен 1375, на коме је изабран Јефрем за патријарха. Колико се, са свом дужном резервом, сме закључити, изгледа да је овај сабор решавао искључиво о избору патријарха. Сабор се састао „в великују црков патриархију".[43] „Био је, дакле, под кровом," закључило се из тих речи.[44] С разлогом. Избор се врши у цркви. Исто се сме закључити и за сабор који је био сазвао св. Сава, да саопшти да је за наследника себи изабрао Арсенија и сабор се састао у Жичи.[45]

После дужег расправљања око личности новог патријарха, учесници су се сложили да патријарх буде Јефрем. Јефрем није био члан сабора. Кад су се сложили, Јефрема „позивајут ... на сабор и посаждајут јего на велики престол и вручајут јему Божије цркве свештенаа правила." Позвали су, дакле, Јефрема и устоличили. Кад је дошао у Пећ, Јефрем се прво опирао избору, сматрајући да није достојан те части, и тек је на велико наваљивање пристао да се прими овог положаја. Пошто ни Јефрем пре избора за патријарха није био архијереј, рукоположен је. Онда је устоличен.

За сад се још не зна поуздано ни где је ни када је био сабор на коме је изабран патријарх Спиридон. Не зна се ни да ли је овај сабор сазвао само кнез Лазар или и још неко од „тогда благочастиво обладајуштих." На сабору Јефрем моли „господу србску и свештени сабор" да му приме оставку, пошто је стар и слаб, па је жељан мира и одмора. Чврсто решен да се повуче, Јефрем није хтео да чује за молбе и преклињања да остане. И кад су кнез Лазар (из чега би се смело закључити да је сабор сазвао само он) и сабор видели да је Јефрем одлучан, поставили су, по савету самог Јефрема, за патријарха Спиридона. Новог патријарха, дакле, предложио је Јефрем, а сабор је предлог само

прихватио. Велика је штета што је епископу Марку све то било јасно и што је сматрао да је сувишно да даје више појединости, па ми сад не можемо да стварамо шире и поузданије закључке. Не види се ни да ли је Јефремов кандидат за патријарха у том тренутку био на сабору.

И последњи помен о избору патријарха не доноси више обавештења. Не зна се које године и где, млади кнез Стеван Лазаревић „сбор с'в'купљајет и постављајут кир Данила патријарха."[46] Из једнине, прелази се у множину. Кнез је сазвао сабор, па су онда поставили Данила. Као да су Кнез и сабор заједно одлучивали.

*

Познати примери показују да је време када је црква била удова било разне дужине. Сава је, полазећи на пут, изабрао сам наследника, посветио га за архиепископа и предао му власт. И идућа промена на престолу извршена је за живота старог архиепископа. Тешко болестан, не могући више да служи, Арсеније је добио наследника још за свог живота. За архиепископа дошао је Краљев брат. Више од педесет година, престо Српске цркве није био упражњен архиепископовом смрћу. Први архиепископ који је умро на дужности био је Сава II († 8. фебруара 1271.). Колико је времена протекло од смрти Саве II до доласка Данила I, данас се још не зна. Због „неког случаја који му се догодио", Данило I био је смењен с положаја.[47] А после тога, обавештава нас једини извор, „настаде велико тражење где да се нађе какав достојан и Богу угодан муж у монашком правилу", коме би могао да се повери архиепископски престо. „И пошто су много тражили, не нађоше никога другога достојна такве власти", сем игумана св. Богородице у Студеници, Јоаникија, кога су и изабрали. Не да се ближе одредити колико је времена престо био упражњен. Сасвим је неодређено колико је трајало оно „вазискание велие", велико тражење, о коме говори Данило II. Јоаникије I био је архиепископ четири године. Кад је, у јесен 1276, престолонаследник Драгутин устао на оца, краљ Урош узмакао је испред сина побуњеника, и отишао у Хум.

Одани пријатељ збаченог Краља, и Јоаникије I напустио је свој положај и пошао за Краљем у добровољно изгнанство. Промена на престолу била је у јесен 1276. Јоаникије I био је четири године архиепископ. Дошао је, према томе, за архиепископа у јесен 1272. Значи да је од 8. фебруара 1271, за нешто више од годину и по дана, црква била двапут удова и имала Данила I.

Када је Јоаникије I напустио положај, престо је остао непопуњен више од две и по године — све до Јоаникијеве смрти 28. маја[48] 1279. То је најдужи период за који црква није имала поглавара. Својим насилним доласком на престо, Драгутин није имао једнодушни пристанак властеле. То је сигурно. Није хтео да отвара и незадовољство у црквеним круговима, попуњавањем архиепископског престола. Ма колико Архиепископов одлазак значио отворено неслагање с новим стањем и живи протест, Драгутин се уздржао да засече и у Цркву. Архиепископ јесте напустио положај, али се тог положаја није одрекао. Он није желео да се схвати да он, с места на коме је, одобрава ово Драгутиново дело. Он се није одрекао својих права, нити му се десио „неки случај", као оно Данилу I, због чега би морао да иде с положаја. Тек је његова смрт отворила пут попуњавању, и то без потреса.

Кад је у мају 1279. умро Јоаникије I, изабран је Зетски епископ Јевстатије I. Не види се, на жалост, колико је црква била удова. Јевстатије I живео је „у чину чреде своје Богом дарованога му светитељства" седам година и умро је 4. јануара 1286. То би упућивало да је постао архиепископ јануара 1279. Ово се, међутим, не слаже с оним што каже Данило II, како је кандидат за архиепископа почео да се тражи тек „Јоаникију ... пришдшу од жизни сије на вечни и блажени покој." А Јоаникије је, зна се, умро маја 1279.

За архиепископа Јакова каже се да је био архиепископ шест година. Умро је 3. фебруара 1292. Дошао је, по томе, у фебруару 1286.[49] Значи да је црква после смрти Јевстатија I остала удова највише месец дана. Не зна се ни колико је времена архиепископски престо био упражњен после смрти архиепископа Јакова. Јевстатије II умро је 16. августа 1309. Пођемо ли од

податка из његовог житија да је био архиепископ осамнаест година, значило би да је на тај положај дошао у лето 1291. А то није тачно. Његов претходник умро је тек у јануару 1292. По томе је Јевстатије II дошао у лето 1292. Црква је била удова око пола године. Архиепископ Сава III умро је 26. јула 1316, а био је архиепископ седам година. Значи да је дошао у лето 1309. Црква је била удова врло кратко време. После смрти Саве III дуго није могао да се нађе кандидат за архиепископа, док краљ Милутин и сабор, Христовим надахнућем, нису утврдили да би за ову част најдостојнији био хиландарски црноризац Никодим. Тако је црква била удова десет месеци (26. јули 1316—12. мај 1317). После смрти архиепископа Никодима (12. маја 1324), црква је била удова четири месеца, до избора Данила II, на Крстовдан те године. Данило II умро је 19. децембра 1337., а Јоаникије II постао је архиепископ 3. јануара 1338. Тако излази из рачуна о укупном Јоаникијевом управљању Српском црквом. Црква је, онда, била удова само четрнаест дана. Патријарх Јоаникије умро је 3. септембра 1354. Његов наследник Сава дошао је у новембру исте године. Престо је био упражњен два или два и по месеца. Сава је умро 29. априла 1375., а Јефрем је изабран 3. октобра исте године. Црква је била без патријарха пуних пет месеци. Ово је трећи по дужини период удовиштва Српске цркве. Јефрем је предао престо. Кад је Спиридон умро, на престо је позван бивши патријарх. Јефрем је и по други пут дао оставку и дошао је Данило.

Садашња изворна грађа не даје нам могућности да даље пратимо ово питање. Не знамо кад је умро Данило, ни кад је дошао Сава V. Не знамо ни колико је прошло од смрти Саве V до доласка Кирила, ни колико од смрти патријарха Кирила до доласка Никона. Највећа је неизвесност после смрти патријарха Никона. Извори нас напуштају 1435, а први гласови о патријарху Никодиму су из 1445. Између та два датума је период од десет година, од чега пет година турске окупације.

Најкраће време удовиштва било је две недеље — од смрти Данила II до избора Јоаникија II. Најдужи

период био је десет месеци — од смрти Саве III до избора Никодима.

*

Патријаршија се у изворима зове: „Црков велика", „Велија црков", „Великаја црков патријархија", „Патријархија".[50]

Прогласом патријаршије, настале су и промене у црквеној организацији. Дотадање епископије постале су митрополије. Одмах иза патријарха долазио је по старешинству Охридски архиепископ. У време стварања патријаршије архиепископ је био Грк Никола. И његов наследник Григорије био је Грк.

Охридски архиепископ Никола, Фреска из 1350 (св. Никола Болнички у Охриду)

Највише место у црквеном старешинству добила је Скопска митрополија, која је постала *првопрестолна*, имала је две епархије — Злетовску и Доњопололошку, а први митрополит постао је затечени епископ Јован.[51]

Старе епископије узуздигнуте су на степен митрополија и створено је више нових епископија, али поуздана листа епархија још не може да се изради.

Душан ословљава патријарха: господин и отац светаго царства ми преосвештени патријарх кир Јоаникије, или: господин патријарх кир Јоаникије,[52] или преосвештени патријарх србски кир Јоаникије.[53] Настављач Данила II зове га „патријарх српски".[54] Данас већ скоро нечитљив натпис уз Јоаникијев портре у припрати Дечанске цркве помиње Јоаникија као патријарха све српске земље и поморске. Несумњиво да је под утицајем царске титуле, по истом обрасцу, исписао и патријархову титулу расодер Калист, који је септембра[55] 1354. завршио јеванђеље украшено минијатурама, писано Јакову, митрополиту преславног и богоспасног града Сера. Калист је записао да је јеванђеље завршио у време цара Душана и всепреосвештеннаго и богочтиваго патриарха прваго Србљем и Грком кир Јоаникија.[56]

Патријарх Сава помиње се као патријарх Срба и Грка. Он се тако ословљава у повељи којом цар Душан потврђује 10. августа 1355.[57] дар севастократора Дејана св. Богородици у Архиљевици у Жеглигову.[58] И сам се Сава потписивао као патријарх Срба и Грка.[59] Иначе Сава се не ословљава као патријарх Срба и Грка. Душан га ословљава: „преосвештени патријарх кир Сава."[60] Цар Урош ословљава га једном: „господин и отац преосвештени патријарх кир Сава."[61] После измирења Српске и Византијске цркве, не срећемо више титулу: *патријарх Срба и Грка*.[62] Спиридон је „всеосвештењеиши патријарх српски кир Спиридон",[63] док он сам за себе каже: „смирение ми".[64] У једној повељи из прве или друге године свог патријарховања Данило се помиње као: преосвештени патријарх кир Данило,[65] а потписује се: Данил по милости Божијеи преосвештени патријарх всем Србљем и Поморију.[66] Изгледа да се од времена патријарха Данила уноси у титулу и Поморје. Немамо очуване титуле Саве, Кирила и Никона. Никодим је: „по милости Божиеи патријарх",[67] или: „всесветеиши патријарх Сраблем и Поморију"[68] Развијенија је титула: „Патријарх Сраблем и Поморију и Западним странам."[69]

Дубровчани су називали поглавара Српске цркве или по месту где је била његова столица: господин пећки патријарх (misser lo patriarcha de Pechy)[70] или по земљи: патријарх Рашке, патријарх Склавоније. У Већу умољених било је одлучено 10. децембра 1379. да Кнез и Мало веће спреме писмо и упутства Јунију Соркочевићу који одлази патријарху Рашке (ad patriarcham Rascie). Као патријарх Србије (Sclavonie) помиње се 20. јула 1404. у Млецима[71] и 2. априла 1413. у Дубровнику.[72] Средином 15. в. забележен је као патријарх Рашана (patriarcha Rascianorum).[73]

*

Пећ није била стално патријархово седиште. Истиче се како је патријарх Сава био у Пећи на погребу (1400) и канонизацији (1407) патријарха Јефрема. Из тога се закључивало да је „патријаршија и даље бивала у Пећи."[74] У јануару 1380. дубровачки посланик добио је упутства да, поред кнеза Лазара и Вука Бранковића, посети и „господина патријарха пећког" и замоли га да посредује за неке дубровачке грађане позатваране у Србији.[75] Можда је тада патријарх још био у Пећи. Али, указано[76] је да Пећ није остала стална престоница српског патријарха и да је патријарх прешао у Жичу. Гледиште да су од времена Спиридона патријарси „или стално или већином становали у Жичи", прихватано је,[77] мада понекад с резервом.[78] Али се остајало при старијем уверењу да је Пећ била патријархова столица „све до укидања Патријаршије, у другој половини XVIII века."[79]

Лепо је бити опрезан и не читати више него што у извору пише. Доиста, извор који се узима да говори како је патријархова столица пренета у Жичу није сасвим јасан. Благочастиви и христољубиви међу иноцима Доротеј, с превазљубљеним својим сином, часним међу свештеноиноцима кир Данилом, подигао је задужбину, храм Вазнесења у Дренчи. Оснивачка повеља издата је 2. марта 6890. (1382) „в Мораве, месте рекомем Жича, в храме светаго Вазнесениа, пред всеосвештењеишим патриархом српским кир Спиридоном..."[80] Могло би се помишљати да је патријарх само случајно био у Жичи и да му није ту столица. Али тешко је објаснити зашто би ктитор пошао у место где се патријарх случајно налазио, када је могао да сачека патријархов повратак и да оде у престоницу, где би патријарх својим потписом оснажио богоугодне побуде ктитора.

Можда се сме закључивати да је патријарх Сава опет столовао у Пећи. Он се помиње у Пећи на погребу и канонизацији патријарха Јефрема.[81] У то време Пећ је била у власти Бранковића.[82] На прелому 14. и 15. в. био је у Пећи епископ Марко, који је оставио своје име и у књижевности.[83] Марко није био хвостански митрополит, јер се 1390. помиње хвостански митрополит Арсеније. Пре Марка помиње се пећки епископ,

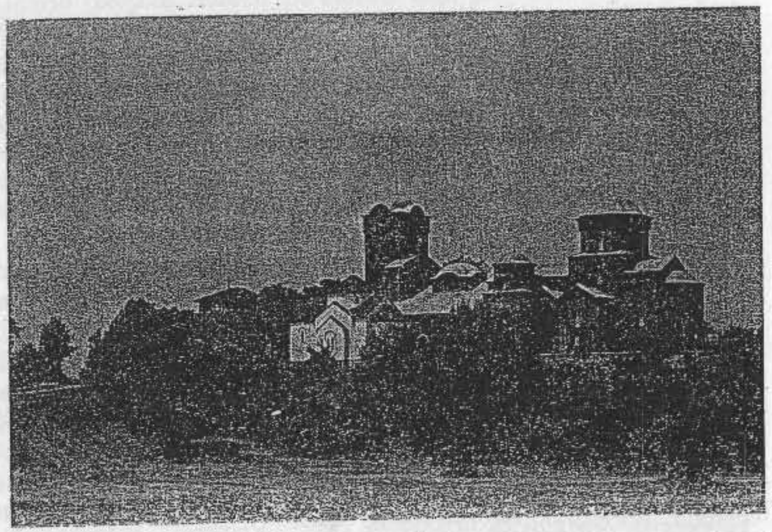

Жича
Прва архиепископија

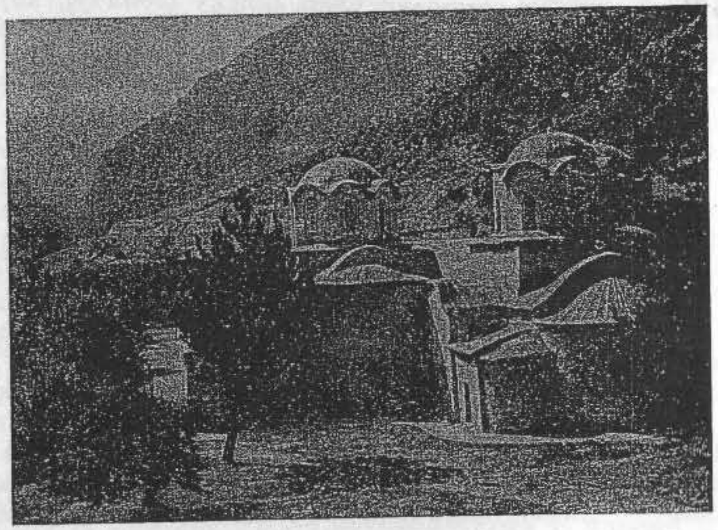

Црква Пећке патријаршије

не по имену, кога је преписивач књига Божидар обавестио о доласку султана Мурата на Ситницу пред Косовску битку, у исто време кад је и Влатко Хранотић обавештавао Вука Бранковића како се „Турци сабраше на Владову кон Мораве.“[84] Кад је у Пећи епископ, како може, онда, да буде онде и патријарх, кад се добро зна да, по канонима, у једном месту не могу да буду два архијереја?!

Има још једно место које питање столице српског патријарха чини недовољно јасним. Мислим на онај одељак из Житија деспота Стевана Лазаревића од Константина Филозофа, где се излажу догађаји после битке код Ангоре (28. јула 1402). У љутом боју код Ангоре кнез Стеван се јуначки понео и својом храброшћу задивио и самог Тимура. Трипут је улазио у бој и ударао на Тимурове војнике, који су били опколили султана Бајазита. Узаман. Кад му је било јасно да је Бајазит изгубио битку, Стеван се упутио Цариграду, где је добио деспотску титулу. Из Цариграда Стеван је отишао на острво Митилену Франческу II Гатилузији. Тамо је, у кући Гатилузија, Стеван видео своју „светлу даницу“, Гатилузијеву кћер Јелену (Јелачу), којом се три године доцније оженио. Са Митилене Стеван је отишао у Зету својој сестри Јели и зету Ђурђу Страцимировићу Балшићу. Ту је сазнао како му се сестрић Ђурађ Бранковић ослободио затвора у Цариграду и већ стигао у Србију. С нешто војске коју му је дао зет, Стеван је о Св. Арханђелу пошао из Зете и приближавао се српским пределима, *где је прва архиепископија српска*. Онда се упутио на Косово, разделио своју војску на два дела и отпочео битку, у којој је опет све задивио јунаштвом. Људи су показивали на њега и говорили: „Гле, гле Лазарева сина!“[85] То је бој на Трипољу, код Грачанице, на Ваведење 1402.

Стеван Лазаревић, каже Константин Филозоф, иде из Зете и приближава се пределима где је прва српска архиепископија. Зна се добро где је прва српска архиепископија. Она је у Жичи.[86] Настављач архиепископа Данила II прича како се, на глас да је мађарски краљ Карло прешао Саву, краљ Душан упутио с војском на север и дошао до места „званога Жича, где се нариче дом Спасов, велика архиепископија српска“.[87] А када је Данилов настављач ово писао, седиште архиепископије није било више у Жичи, него је патријархова столица била у Пећи.

Питање је сад: Како се то деспот Стеван приближавао Жичи идући из Зете? Зашто је морао да иде толико високо на север, па онда да удари на Косово?

Константиново казивање створило је забуну. Руварац је схватио да је Константин мислио на Жичу. Тако је и много година доцније тумачио и Михаило Динић.[88] Константинову мисао протумачио је Љубомир Ковачевић као да је Константин хтео да каже да је реч о Пећи.[89] Објашњење зашто је Стеван морао да иде на Жичу, а не на Пећ налази се у томе што су, по наредби султана Сулејмана, Бранковићи поседи путеве, како Стеван не би могао никуд да прође.[90]

Много више пада у очи назив. Константин помиње како се Стеван приближавао *архиепископији*. А у време за које је поменути догађај везан и у доба када Константин пише то је *патријаршија*, па све једно да ли је Константин мислио на Жичу или Пећ. Константин је своје Житије деспота Стевана завршио после 31. маја 1433, пошто помиње крунисање краља Сигисмунда у Риму.[91] Писање је завршио пре 1447, пошто помиње како „унук овога Демира именом Шарух *сада* влада Персима“.[92] Шарух је шах Рукх, није био унук него син Тимуров, и владао је до 1447.[93] Ова се горња граница незнатно скраћује. У родослову трећи син Ђурђа Бранковића Лазар не помиње се као деспот. Овај родослов потиче од родослова Константина Филозофа,[94] а Лазар је постао деспот 1446. По томе, Константин је завршио Житије пре 1446. У време Ђурђа Бранковића патријархова столица била је сигурно у Жичи. Повељу светогорском манастиру Есфигмену Ђурађ је издао 11. септембра 1429. у „патриархии у Житчии.“[95] Као патријаршијска црква Жича се помиње и 1446.[96] Али је остало живо сећање да је столица била у Пећи, те се средином 15. в. Пећ помиње као Патријаршија.[97]

На позив деспота Стевана дошли су неки калуђери са Св. Горе ради преписивања књига. Међу њима био је и Доситеј или Мојсеј. Мојсеј је преписао јеванђеље у неком браничевском манастиру, а Радослав је укра-

сио јеванђеље минијатурама знатне уметничке вредности.[98] У данима после смрти деспота Стевана овај светогорски инок затекао се у манастиру св. Богородице „приближ града Голупца", на реци Дајши (Далши) и ту је преписивао јеванђеље. На крају оставио је подужи осећајни и болни запис о тешком стању које је завладало земљом. Између осталога, записао је и како је свети патријарх из своје престонице дошао „к странам дунавским".[99] У науци је у један мах схваћено,[100] а једном и прихваћено[101], како је српски патријарх напустио своју столицу и дошао у Београд на стални боравак. То монах из св. Богородице на Дајши (Далши) не каже. Из текста овог калуђера не може се закључивати да је патријарх дошао да *стално* живи у Београду. Од новембра 1427. Београд не само што није био српска престоница, него је био у мађарској власти. Патријарх је, то је хтео да каже овај црноризац, долазио у Београд на сабор. Тада је сабор у Београду имао да испуни одредбу српско-мађарског споразума, склопљеног годину дана раније у Тати. И још један прећутни доказ да Београд, ван државне границе, није био патријархова столица. У априлу 1433. био је у Београду француски племић Бертрандон де ла Брокиер. Под Београдом, „од реке Дунава до реке Саве око града на један стреломет од њега" било је подграђе насељено људима из „рашке земље." У том подграђу Брокиер је слушао ускршњу службу Божју на „словенском" језику.[102] Ван сваке је сумње да би Брокиер поменуо, као нарочиту занимљивост, у Београду и српског патријарха. А он га не помиње.

Али, можда се сме претпоставити да је на две или три године пред пад Србије (1459) патријарх напустио Жичу и дошао у Смедерево. После четрдесет дана бомбардовања, пало је 1. јуна 1455. јуначки брањено Ново Брдо. Глас о паду Новог Брда деспот је чуо на мађарском државном сабору у Ђуру. Ђурађ је био отишао у Мађарску да укаже на опасност која прети од Турака и понудио је десет хиљада коњаника. У Мађарској није било потребне једнодушности за веће подухвате. У овако озбиљном часу фрањевац Јован Капистран сматрао је да је много рече да убеђује Српскога деспота како би требало да пређе у католичанство. Мора да се стари

деспот Ђурађ много зачудио кад је видео до које је мере изгубљена свака способност да се значај догађаја стави другим редом. Разочарани Деспот одговорио је фра Капистрану отмено и достојанствено, како човек понекад пре може у несрећи него у срећи. Чувао је, рекао је Ђурађ Капистрану, прадедовску веру и народ у њему види несрећног човека. Али на глас да је променио вером, народ би га сматрао излапелим старцем.

Не оствариши план, вратио се деспот Ђурађ у Србију и крајем 1455. склопио са султаном Мехмедом II мир. По одредбама овога мира, Ђурађ је области јужно од Крушевца и Западне Мораве предао Турцима.[103] Тако су под турску власт дошла и оба некадања седишта патријаршије, Пећ и Жича. Изгледа да је крајем 1455. или почетком 1456. умро и патријарх. У Србији су се питали: може ли да се бира патријарх кад патријархова столица није више у оквиру државних граница? За поуздано канонско објашњење, деспот Ђурађ обратио се Цариградском патријарху Генадију Сходарију. Патријарх Генадије дао је потврдан одговор, дозвавши да у месту где буде патријархова столица не може да буде седиште и неког другог архијереја.[104]

Ово је Ђурађ могао да пита онда када седиште патријаршије није више било у његовој власти. А то је било између краја 1455. и маја 1456. Генадије се последњи пут помиње 12. маја 1456. Убрзо после тога, он је напустио положај, живео неко време на Св. Гори, онда у манастиру св. Јована Претече на Меникејској Гори код Сера, одакле је доцније још у два маха долазио за патријарха.

Могуће је, дакле, да је патријарх дошао у Смедерево, где је некако у то време, на Велику Суботу (27. марта) 1456, умро митрополит Атанасије.[105] Епархија је остала удова и доласком патријарха не би било у Смедереву два архијереја.

*

Књига о церемонијалу у старој српској држави није нађена, а вероватно да је постојала. Стога се не зна каква је патријархова улога била у јавним државним прославама. Није до нас дошао ни Типик, ако је био,

као што га је имала Цариградска патријаршија. Тај типик предвиђао је патријархове функције о појединим празницима.[106]

Не знамо ништа ближе о патријарашкој канцеларији. Сва је вероватноћа да је Тодор, који „писа и подписа и печати“ повељу патријарха Никодима од 15. јуна 1450,[107] био канцелар. Патријарх се потписивао зеленим мастилом.[108] Познат је новац на чијем аверсу постоји натпис: *патриарх*. Помишља се да је овај новац ковао патријарх Спиридон, Данило III или Сава V.[109]

Патријарх је имао велика права. Сем цара, патријарх и логотет имали су право врховне управе над свим црквама у царству и против патријархове пресуде, исто као ни против царске, није било апелата.[110] Али ни цар ни патријарх нису могли да подложе патријаршији или којој епархији баштинске цркве властеле или других људи.[111] Тзв. царске (ставропигијалне) цркве нису биле непосредно под патријарховом влашћу.[112] У неколико случајева помиње се како се владар „договорио“ с патријархом о извесним одлукама. Игумана манастира св. Арханђела на Бистрици код Призрена патријарх и цар узимаће, у договору с манастирском братијом, из круга братије те обитељи. Само у случају ако се не би нашло погодно лице међу сабраћом, довео би се на тај положај сабрат манастира Хиландара.[113] Патријаршија је имала да води рачуна да се по свим градовима и трговима поставе протопопи, који се имају постарати да се врате православљу они који су прешли у католичанство.[114]

У неколико очуваних извора помиње се око патријарха неко тело, као неки савет састављен од духовних лица. Из повеље за манастир св. Богородице у Ждрелу на Млави (Горњак), приступачној науци по доцнијем препису, види се како је патријарх Спиридон потврдио (узима се: 16. маја 1379) старцу Григорију оно што је својом хрисовуљом том манастиру Кнез приложио и „записао“. Кад је Патријарх видео шта Кнез у повељи моли и наређује, договорио се *с всем сбором светие и великие нашеје цркви*. Они су прво благословили ово Књежево богоугодно дело, затим су замолили Господа за милост за кнеза Лазара, Кнегињу и њихову децу, па је онда Патријарх изложио шта својом духовном

влашћу заповеда, наређује и моли.[115] Какав је то *сабор свете и велике цркве*? „Велика црква“ је, зна се, Патријаршија. Изгледа ми да се овде мисли на неко уже саветодавно тело око патријарха, а не на неки шири црквени сабор, како је, рекло би се, било склоности да се тумачи.[116]

Идући помен је и по датуму и по оригиналности поуздан. Налази се у повељи којом монах Доротеј, донедавно властелин кнеза Лазара, оснива са својим сином свештеномонахом Данилом манастир Дренчу. Повеља је писана у Жичи 2. марта 1382. Пошто су прво одредили шта све желе, а затим шта прилажу свом задужбинском храму, ктитори су назначили где је и пред ким све то уписано „в свитку сем“. Све је написано: „в Мораве, месте рекомем Жича, в храме светаго Вазнесениа, пред всеосвештењејшим патриархом српским кир Спиридоном и пред *всем зборомь Великие цркве*“.[117] Тачно је да нема никакве сумње да је ово био само црквени сабор.[118] Текст је толико јасан да нас заиста не доводи у недоумицу. Само ми се чини да му је дат већи обим: да није црквени сабор коме присуствују архијереји, игумани царских манастира и други духовници. Пре ће бити да у овом *сабору Велике цркве* треба видети неко мање по обиму тело, неку врсту синода, које је решавало с патријархом.

Војвода Обрад Драгосалић или Дикиндић подигао је на својој баштини у Кукњу, у Ибру, храм Ваведења св. Богородице „Богу на дар а себи за вечни помен и спас душе.“ Потврде на баштину војвода Обрад имао је још од цара Душана, али је хтео да му то и Патријарх потврди. И Патријарх му је *с зборомь Цркве велике* записао (19. јануара 1389) у вечну баштину.[119]

Када је, 19. јула 1411, епископ Марко писао своје „Завештање“ о цркви св. Ђорђа на Ждрелнику,[120] договорио се с онима који су онда благочастиво владали, па додаје како се саветовао и са *сабором светије и великије цркве Патриархие, калогери же и властели и прочие с всем сбором дому Спасова*.[121] Несумњиво да ни овде није реч о државном сабору, иако се епископ Марко договарао и с владарима и с властелом. „Сабор дома Спасова“ — то је братство манастира Пећи.

Најзад и последњи пример. Лицем на Видовдан

1450. били су у Пећи код патријарха Никодима хиландарски проигуман Варнава и старци Теодор и Сава. Хиландарски приходи средином 15. в. много су се били смањили. Њихова су имања под Турцима, и о „запрештенију“ побожних и давно већ покојних ктитора, „прежде бивших цар“, нико више и не хаје. Хиландарци су изложили Патријарху како је још св. Сава „утаксал“ да Карејској ћелији „дава от Великије цркве.“ Сто година пре ових разговора у Пећи, цар Душан дао је Карејској ћелији велике прилоге и повластице.[122] Али сад, кад се Патријарх посаветовао са *црквеним сабором дома Спасова,* с калуђерима и властелом, видело се да, од смрти цара Душана, Патријаршија није ништа давала Хиландару, па је Патријарх, „с саветом сбора црковнаго,“ дао имунитет за извесна хиландарска имања у Пећи.[123] Не изгледа да су у наведеним примерима у питању црквени сабори већег састава, који „почињу . . . полагано потискивати и замењивати државне.“[124]

Обим и делокруг рада патријарашке канцеларије нису проучени. И задуго неће бити, јер извора нема, а нагађања доиста не воде ничему. Као што је постојао суд пред епископом и митрополитом,[125] постојао је суд и пред патријархом. Данас је добро познато суђење пред патријархом Јефремом, који је пуноправно пресудио један спор.[126] Раније је већ споменуто да против патријархове пресуде није било апелата. Као и царски, и патријарашки двор давао је кривцу прибежиште (азил). Сужањ који би утекао с царевог на патријархов двор, добијао би слободу.[127]

Не може да се говори ни о буџету Патријаршије. Одакле су све долазили приходи за издржавање патријарха, придворних монаха, канцеларије и одакле трошкови за репрезентације? Да ли је врло велико имање манастира Жиче[128] било намењено издржавању Патријаршије? Пећка повеља, коју је у 17. в. имао патријарх Пајсије у руци,[129] данас је изгубљена и не знамо колика су била добра манастира Пећи. И патријарх лично добијао је извесне поклоне. Манастир св. Арханђела на Бистрици код Призрена, када би патријарх долазио тамо или постављао онде игумана, имао је да дарује патријарху коња.[130]

Цар Душан
Фреска из 1347/8
(Црква св. Арханђела у Леснову)

У време Душановог прогласа патријаршије и крунисања за цара, Цариградски патријарх био је Јован Калека. Он је остао мирни посматрач догађаја. Ни његов наследник Исидор не заузима никакав став против новог Цара и Патријарха у Србији.[131] Тек је патријарх Калист (1350—1354) одговорио: анатемисао је српског Цара, Царицу, Патријарха и архијереје.[132] Калист је био двапут патријарх. Смењен је новембра 1353., кад је одбио да крунише Матију Кантакузина за очевог савладара,[133] и на његово место дошао је Филотеј. А кад је крајем новембра 1354.[134] Јован Кантакузин са сином Матијом абдицирао, смењен је патријарх Филотеј и, почетком 1355, дошао је Калист други пут за патријарха.[135]

Калист је бацио анатему кад је био први пут патријарх, негде 1352. или, најдаље, 1353. То се сме закључити по томе што је Душан разматрао могућност да реши питање новог стања које је настало после византијске анатеме, али му је смрт прекратила остварење те жеље.[136] Данилов настављач каже како се Душан покајао због свог поступка и тражио разрешење, али га није могао добити „ради достојанства и градова". Протумачено је [137] да се ово односи на патријархову титулу, а да се израз „градови" односи искључиво на градове из којих је Душан протерао византијске митрополите и управнике. Узето је да је питање градова било „уствари питање положаја и прихода који су византијски световни и духовни феудалци били изгубили у корист српских феудалаца, стварних инспиратора освајачких ратова против Византије, које је Душан, као и његови претходници, водио пре свега у њиховом интересу." Неће бити тако. Најмање је владар радио за своју властелу. Достојанство („сан") које помиње Данилов настављач односи се много више на царску титулу, која је сметала Византинцима. А под „градови" није се мислило само на градове, него на ширу територију коју је Душан захватио. Данилов настављач хтео је да каже: Византинци су тражили да се Душан одрекне своје царске титуле и територија које им је освојио. Нема потврде да је српски прекид односа с Цариградском патријаршијом објављен на сабору у

Серу.[138] Прекид није био српска жеља, па није био ни одлука, најмање саборска. Исто тако нема изворне подлоге за тврђење како је Душан послао у Цариград изасланство и тражио измирење.[139]

Околност што је цар Душан тражио могућности да отклони тешкоће настале после баченог проклетства, указује да је анатема бачена 1352—1354. На ово време води и рад на збрињавању Серског митрополита Јакова. Први игуман манастира св. Арханђела код Призрена, учени Јаков, постао је 1346. митрополит Сера. То потврђује оно што настављач архиепископа Данила прича како је Душан протерао грчке митрополите из новоосвојених градова.[140] Дотадањи митрополит Сера, Грк, отишао је у Солун.[141] Не знајући какав ће обрт ствари да узму, помишљајући да ће, можда, морати да напусти своје место, митрополит Јаков се обратио Душану. Кратко време пре тога царица Јелена примила се да буде други ктитор тешко запустелог храма св. Николе на Пчињи под градом Кожљем. Кад је храм обновљен, Царица је зажелела да овај храм поклони царском молитвенику Јакову, да ту нађе прибежиште и покојиште када буде изнемогао, или му се буде десило *које пресељеније волно а или нуждно.*[142] „Нужно пресељење" могло би да наступи само ако би Митрополит био протеран из своје Богом чуване епархије. Митрополит Јаков добио је цркву св. Николе 1353. и можда то није без везе с догађајима који су настали после византијске анатеме. Опасност за митрополита Јакова није наступила. Он се помиње у Серу до краја 1360.[143] Тек је његов наследник Сава напустио богоспасни град Сер августа 1365.

Цариградски патријарх бацио је анатему неколико година после прогласа Српске патријаршије. Зашто тако доцкан? Ако се стварање Српске патријаршије сматрало неканонским чином, зашто није одмах дошао протест? Дуги грађански рат у Византији није могао да спречи Патријарха да на време устане у одбрану канонских права. Бацање анатеме није била лична жеља патријарха Калиста. Кад се Душан крунисао за цара, Калист је био јеромонах у светогорском манастиру Ивирону. А Ивирон је био први манастир који је признао цара Душана и први добио од новог цара

Срба и Грка две хрисовуље.[144] Неко време Калист је
био и светогорски прот. Цар Душан био је далеко од
помисли да прекида односе с Византијском црквом.
У време свог боравка на Атону, зими 1347/48, дуго је
разговарао с Григоријем Паламом и много му је обе-
ћавао, што је Палама одбио.[145] Уз Григорија Синаита,
Палама је био главни представник исихаста и учен бо-
гословски писац, једна од најистакнутијих личности
свога доба.[146]

Самостална од 1219, Српска црква добила је ту са-
мосталност управо од Византијске цркве. Ту је прелом
у односима духовне власти, против чега је онако оштро
био устао Охридски архиепископ Димитрије Хома-
тијан.

Позадина бацања анатеме може прилично добро да
се осветли. И поред изразите опозиције, носилац поли-
тичког живота Византије је Јован Кантакузин. Кан-
такузин и Душан знали су се добро. Везивали су и
раскидали пријатељства и савезе, радили заједно и
борили су се један против другог. Срдачно пријатељ-
ство, створено у Паунима јула 1342, угасило се. У де-
цембру 1350. срели су се опет под Солуном. За два
дана разговора изгледало је да су нашли линију спо-
разума. Али је у освитак трећег дана у византијски
шатор дошао Душанов гласник и јавио да јучерање
одлуке нису више на снази. Било је јасно да се гази у
борбу.

Грчка странка живо је радила на земљишту које
је Душан последњих година био освојио. Истрага је
показала да 1350. уз Кантакузина нису пристали само
Бер и Воден. Византијска агитација отишла је на се-
вер, до крајева који су већ десетинама година у срп-
ској власти. Тајно послати изасланици обећавали су
предају и самог Скопља, ако би се Кантакузин онде
лично појавио.[147] Обим незадовољства се не зна. Али
поред нижег свештенства, у новоосвојеним областима
било је и више Грка на архијерејским положајима. По-
сле завере, Душан је оставио само неколико архије-
реја Грка и предузео оштре мере. То је већ била до-
вољна основа да Грци баце анатему.

Бацањем анатеме настала је „беда и злоба не ма-
ла."[148] Али осуде и прекори почели су тек после Душа-

нове смрти. Држава се врло брзо распадала. Нису се
одвајали само страни елементи, што би било разумљи-
во кад се државне границе налазе ван етничких. Те-
жње за одвајањем избијале су међу овејаним српским
живљем, међу људима чији су очеви стварали, међу
онима који су чак и сами зидали велику зграду и знају
шта је држава. Ни примери из суседства нису дело-
вали поучно; Византија коју су бескрајне борбе довеле
на ивицу пропасти и Турска која се ширила и учвр-
шћивала. Одмах после Душанове смрти, његов полу-
брат Симеон прогласио се царем „Грка, Срба и целе
Албаније" и ушао је у отворен рат с царем Урошем.
У Хуму се јавља кнез Војислав Војиновић, у Прилепу
краљ Вукашин, у Зети Баошићи. Јавља се Никола
Алтомановић, жустар и прек. Сви се они врло обесно
утркују како што пре и што сигурније да раскуће ста-
ре тековине, да се и кућни праг ископа и сагори на
последњој ватри која догорева, па онда сузом да угасе
ватру на огњишту и крену на беспуће и у лутања. То
је оно „отимање о царство", опевано у десетерцу у
лепој песми *Урош и Мрњавчевићи*, када се тражило
да се из „књига цароставних" разабере на коме је цар-
ство, пошто, заслепљени страстима, људи то више сво-
јим разумом нису могли да сазнају. То је оно вајкање
дубровачких госпара на настала зла времена због ме-
ђусобица властеле (per la divisioni deli baroni).[149]

У околини Кавале (Крстопоља) незадовољнички
покрет браће Алексија и Јована претворио се у отво-
рену борбу против Срба, и с радошћу се прижељкивао
дан коначне победе ове браће над Србима.[150] Против
Срба је кренуо, у лето 1357, и Матија Кантакузин. То
је све објашњиво. Али није разумљиво кад се Ђурађ
Баошић пита ко је „господин српске земље", желећи
тиме да каже да и он то треба да буде. Дошли су и
ударци споља. Маричко разбојиште било је не само за
Србе наук, него опомена за цео Запад шта значе Турци
у Европи и колики је замах тих турских успеха. Папа
Гргур XI живо се заузео за већу борбу против Тура-
ка.[151] Черноменске лугове Турци су називали „Српска
погибија" („Сирб синдиги"), а код Срба Марица је оста-
ла у најболнијем сећању. Угљеша и Вукашин су поги-
нули. А због тешког стања после Маричке битке, учени

светогорски монах Исаија горко је процвилио.[152] Тужно звуче речи овог калуђера, који се у несрећи сећао срећних дана. Запамтио је кад су Света Гора и храмови по њој цветали као рај. Тада је почео да преводи с грчког. А превод је завршио у најгорим временима. Деспот Угљеша, краљ Вукашин и друга властела дигли су се да истерају Турке, али су изгубили главе. Многи су тада погинули од оштрога мача, а многи одведени у робље. Настала је таква беда и зло љуто, да ни уши нису слушале ни очи виделе. Просули су се Исмаилћани и полетели по свој земљи као птице по ваздуху и хришћане су мачем клали или у робље одводили. Оне који су остали, косила је смрт или је убијала глад. Такве глади није било од створења света. Оне који би и глад преживели, јели би вуци, који су нападали ноћу и дању. Страшан је призор био то видети! Остала је земља пуста: ни људи, ни животиња, ни плодова! Сви су били обузети страхом од Исмаилћана и храбра мушка срца претворила су се у слабачка женска. Тада су доиста живи благосиљали мртве, завршава тужно старац Исаија.

Запрепашћени тешком стварношћу, заплашени, уверени да је пустош докле год очи могу да сагледају, људи су постали малодушни. Губили су веру у себе, напустила их је нада да могу да дођу дани који ће донети животних радости и развеселити срца. Преписивачи све чешће записују страх и тугу и све чешће понављају вапај: „Јаој мени!" Људи су веровали да је дошла Божја казна због тешких сагрешења. Почели су да траже објашњења несрећи. Неко мора да буде крив. И, као што то често бива, узроци су се налазили тамо где их нема, или их има врло мало. Место да траже кривце међу живима, тражили су их међу давно већ покојнима. Није несрећа српског историјског хода што је Душан створио велику државу, него што су људи који су имали да чувају и сачувају ту велику државу — били мали! Истиче се како је Душанов син посртао под огромним теретом очевих тековина и како га је одвише притискала тешка круна цара Срба и Грка. Слаб и млак, Урош је доиста живео у сенци других који су се видели више од њега. То није злочин.

Али је заиста тежак злочин оно пустахијско разарање тековина.

Политички престиж је изгубљен, амбиције растржу, страсти носе. А људи су склони вазда пре да осуде, него да расуде. Настављач архиепископа Данила оштро је пребацио Српском цару што је поставио патријарха Јоаникија насилно, а не „по закону" и с благословом Цариградског патријарха.[153] Деспот Угљеша имао је за Душана само речи осуде. А још неких деведесет година после прогласа Српске патријаршије, писао је Константин Филозоф како је Душан прекршио стари прадедовски ред и начинио се самовласно царем, те се стога Српска црква отцепила од Византијске и „тонула у зло".[154] Сматрало се да је несрећа дошла отуда што се Душан дрзнуо да постане цар и што је поставио патријарха „како не приличи" („јакоже не подобајет"). Међу таквим текстовима, обилно натопљеним горчином, издваја се једно место у Житију старца Исаије. Састављач говори хладно и мирно о цару Душану,ословљавајући га „благочастивим и христољубивим царем", а цео болни сукоб протумачио је као несугласицу византијских и српских „начелника црковних."[155]

Душанов проглас царства учинио је прелом у дотадањем схватању. Не само што се у свету знало старешинство владалаца, него се оно, век и по пре ових промена, поштовало и у Србији. Античка схватања о јединственом царству и само о једном цару, напуштена су. Није византијски цар био више васељенски цар. С царским прохтевима јавио се и Карло Велики. Византија је признала Карлу царску титулу, иако не титулу *цара Римљана,* задржавајући само своме цару право на ову титулу. Када је и бугарски владар пожелео царску титулу, Византија је признала само за Бугарску, док су доцније, у време Другог бугарског царства, бугарски владари узели титулу „цара Бугара и Грка". Сад се, ево, опет појављује цар, у чијој се титули помињу и Грци.

Наведено је како су на проглас патријаршије и царства гледали они који су дошли за Душаном. Савременици нису оставили трага о свом гледању. Византијски историчари Никифор Григора и Јован Кантакузин нисуословљавали Душана царем, него краљем. Али у

повељи којом јула 1351. цар Јован V Палеолог потврђује имања манастира Хиландара, подвлачи се како он то чини на молбу „преузвишеног цара Србије ... кир Стефана“ (Βασιλεὺς Σερβίας ... κὺρ Στέφανος)[156] Ако му се не даје титула цара Срба и Грка, што је сасвим разумљиво, даје му се ипак царска титула. И доцније је било случајева да се у византијским текстовима помиње царска титула српских владара.

Душанову царску титулу нису прихватили сви ван Србије. Једино су то без резерве учинили Бугари. Дубровник је у непосредном општењу са Србима давао владару царску титулу, али у преписци с Мађарима ословљавао је српског владара краљем. Запад није признао Душану царску титулу. И поред врло пријатељског расположења према Душану, за кога га је везивао један језик, што је нарочито подвукао, цар Карло IV није ословљавао Душана царем. Мађари, Венеција и Папска курија редовно имају само краљевску титулу за српског владара. Можда из обзира према Мађарској, за овим је пошла и Босна.[157]

НАПОМЕНЕ

[1] Нетачно је да је српска архиепископија зависила од Цариградског патријарха, како је писао A. A. VASILIEV, *Histoire de l'empire byzantin* 2 (1932) 300, 302. Упор. СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Свети Сава и независност Српске цркве.* Глас 161 (1934) 199–251 и Н. РАДОЈЧИЋ, *Св. Сава и аутокефалност Српске и Бугарске цркве.* Глас 179 (1939) 178–258.

[2] ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Покрети и дела* (1920) 18; В. ЋОРОВИЋ, *Значај Хумске епископије.* Споменица Епархије захумско-херцеговачке, 1929; ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Историја Југославије* (1933) 109; ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Хисторија Босне* I (1940) 223–224.

[3] ЋОРОВИЋ, *Хисторија Босне* 225–226.

[4] J. B. PITRA, *Analecta sacra et classica* 6 (1891), 381-390; Д. Н. АНАСТАСИЈЕВИЋ, *Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног?* Богословље X (1935) 223–226; ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак писма патријарху Генадију о Савином посвећивању.* Светосавски зборник II (1938) 97–113.

[5] О српском национализму: СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Из српске прошлости* (1923) 115–117; М. ПУРКОВИЋ, *Још о српском национализму у Средњем веку.* ГСНД 19 (1938) 245–246; МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Рукосади у туђини* (1963) 193-203

[6] *ПП* 54.

[7] СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Неколика тежа питања српске историје.* Годишњица 31 (1912) 9 н. 1; *Les problèmes serbes.* ASPH 33 (1912) 444 n. 2.

[8] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 180.

[9] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 214.

[10] Данило 226. Упор.: И. РУВАРАЦ, *О првим годинама Душанова краљевања у хронолошком погледу.* Зборник Илариона Руварца, спремио за штампу НИКОЛА РАДОЈЧИЋ (1934) 44–48.

[11] Душанов лекар Антонио из Монтефлореа код Анконе помиње 22. јануара 1337. и састанак с византијским царем (quando fuimus ad stanicum cum imperatore Romanie); МИХАИЛО ДИНИЋ, *Крстати грошеви.* Зборник радова САН књ. 21, Византолошки институт књ. 1 (1952) 110. Динић је узео (с. 109) да је ту свакако реч о састанку краља Душана и цара Андроника III у Радовишту 1336. Може да се односи и на састанак код Солуна.

[12] МИХАИЛО ДИНИЋ, *За хронологију Душанових освајања византијских градова.* Зборник радова САН књ. 49. Византолошки институт књ. 4 (1956) 1–10.

[13] За датум: А. В. СОЛОВЈЕВ, *Цар Душан у Серезу.* Југословенски историјски часопис 1 (1935) 474.

[14] СОЛОВЈЕВ–МОШИН, *ГП* 16–17.

[15] ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke Republike* 2 (1870). О имену Романија: ROBERT LEE WOLF, *Romania, the Latin Empire of Constantinople.* Speculum 23 (1948) 1–34; PAUL WITTEK, *Le sultan de Rûm.* Annuaire de l'Institut de philosophie et d'histoire orientales et slaves 6 (1938) 361–390. Белешке из дубровачког архива о имену Романија: БАРИША КРЕКИЋ, *Проучавање грађе за односе Дубровника са Византијом у XIV веку.* Историјски часопис 2 (1951) 308–10.

[16] У новембру 1345. Душан се потписао краљ: MICHEL LASCARIS, *Actes serbes de Vatopède.* Byzantinoslavica 6 (1935/36) 167 н. 7, 174; СОЛОВЈЕВ-МОШИН, *ГП* 34–35. Од јануара 1346. Душан се потписује као цар: МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 66. МИХАИЛО ЛАСКАРИС, *Повеље српских владара у грчким публикацијама,* Прилози 8 (1928) 188, сматрао је да се Душан прогласио за цара „најраније крајем новембра, а по свој прилици тек у децембру 1345“; ЈОВАН РАДОНИЋ, *Када је ударен темељ и када је сазидана Душанова црква св. арханђела Михаила и Гаврила на Бистрици код Призрена.* Летопис Матице српске 180 (1894) 83–4 ишао је с границом датума проглашења царства до „првих дана јануара 1346.“

[17] LJUBIĆ, *Listine* II, 7.

[18] *Monumenta Ragusina.* Libri Reformationum 1 (1879) 226.

[19] ЈОВАН ДУЧИЋ, *Житије,* из збирке „Царски сонети“.

[20] PETER CHARANIS, *Coronation and ist Constitutional Significance in the later Roman Empire.* Byzantion 15 (1941) 61–64.

[21] DIEHL, *EO* 311, 315; JOHANN DRÄSEKE, *Der Übergang der Osmanen nach Europa im XIV Jahrhundert.* Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogie 16 (1913) 490 погрешно је везао Кантакузиново крунисање из 1341. за Јерусалимског патријарха.

[22] Познат је опис крунисања византијског цара Манојла II Палеолога 11. фебруара 1392. — P. SCHREINER, *Hochzeit und Krönung Kaiser Manuel II in Jahre* 1392. Byzantinische Zeitschrift 60 (1967) 70–85.

Врло леп опис крунисања цара Манојла, с додацима из доцнијих дана, унетим у опис према руском церемонијалу, дао је пратилац московског митрополита Пимена, ђакон Игњатије: на истом месту.

[23] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 123.

[24] ЈОВАН РАДОНИЋ, *Међународни положај Србије у XIV веку*. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана 1 (1951) 19.

[25] Данило 378–379.

[26] Цариградски патријарх Јефтимије II устоличен за патријарха на св. Димитрија (1410).— V. LAURENT, *Les dates du patriarcat d'Euthyme II de Constantinople*. Byzantinische Zeitschrift 54 (1961) 332.

[27] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, ЦСНД 12 (1933) 61–62; РАД. М. ГРУЈИЋ, *Скопска митрополија* (Споменица митрополитске цркве св. Богородице у Скопљу). Скопље (1935) 101–102. О натпису: В. ЋОРОВИЋ, Југословенски историјски часопис 1 (1935) 118.

[28] Данило 378.

[29] СТ. НОВАКОВИЋ, *Законик Стефана Душана*[2] (1898) XXII; Д-р Т. ТАРАНОВСКИ, *Историја српског права у немањићкој држави* I (1931) 173; РАЈКО ЛАВ. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Патријарх Јоаникије*. Гласник Српске православне цркве XXVII бр. 9 (1946) 131–132.

[30] ГСНД 15/16 (1936) 304.

[31] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 122.

[32] Данило 250.

[33] Исто 308.

[34] Исто 154, 176, 363.

[35] *Живот св. Саве*, написао Доментијан. На свијет издао Ђ. ДАНИЧИЋ (1860) 36, 39.

[36] Кад је за патријарха био изабран Генадије Схоларије, хор је певао „Многа лета, владико!" (Εἰς πολλά ἔτη Δέσποτα!) — Georgii Phrantzae, Chronicon maius. MIGNE, Patrologia graeca 156 (1866) 894. То, мислим, потврђује моју претпоставку да окупљени нису клицали и први део, у коме је име и титула.

[37] N. COTLARCIUS, *Die Besetzungsweise des (schismatischen) Patriarchalstuhles von Konstantinopel*. Archiv für katholisches Kirchenrecht 83 (1903) 3–40, 226–254; G. OSTROGORSKY-O. STEIN, *Die Krönnungsordnungen des Zeremonienbuches*. Byzantion 7 (1932) 185–233; OTTO TREITINGER, *Die oströmische Kaiser- und Reichidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena (1938) 223 и д.; LOUIS BREHIER, *L'investiture des patriarches de Constantinople au moyen âge*. Miscellanea Giovanni Mercati 3 (1946) 368–372; V. LAURENT, Le rituel de l'investiture du patriarche byzantin au début du XVe siècle. Bulletin de la section historique. Académie roumaine 28 (1947) 218–232; ЈОВАН РАДОНИЋ, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. (1950) 153–154. Жалим што нисам имао у руци студију П. Т. Соколова (С. Петербург 1907) о избору патријараха у Византији.

[38] JACOBUS GOAR, Εὐχολόγιον. Paris (1647) 113, 468.

[39] CAROLUS DU FRESNE dominus DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae & infimae graecitatis* s. v.; JOHN GLEN KING, *The Rites and Ceremonies of the Greek Church in Russia*. London (1772) 39.

[40] N. SVORONOS, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*. Actes du VIe Congrès international d'études byzantines I (1950), 194–5.

[41] Данило 380.

[42] *ПП* 67.

[43] Данило 384.

[44] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 165.

[45] Доментијан 249.

[46] ВУКСАН, *ЕМ* 94; Starine 16 (1884) 39.

[47] Може само да се нагађа о „случају" Данила I, али је значајно да се избегава да помене. Познато је да је Милутин имао да се ожени Аном, ћерком цара Михаила VIII Палеолога. На путу за Србију, млада је већ била стигла у Охрид. Због промењеног стања у српско-мађарским односима, брачни план с Аном покварен је и она се из Охрида вратила у Цариград — ЈИРЕЧЕК, *Историја Срба* I, 183. У августу 1272. цар Михаило VIII укинуо је аутокефалност Српске цркве и обновио Охриду права која му је био дао још цар Василије II — Исто I 184. Могло би се претпоставити да Данило I није заузео став против Михаилове одлуке.

[48] За датум: СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас 153 (1933) 55 н. 29.

[49] СТАНОЈЕВИЋ је мислио да је Јаков био изабран у пролеће 1286.

[50] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 7, 27, 45; *ЗСп* 431, 471, 542, 764, 772, 776; *ЗН* I бр. 282, 283.

[51] О Скопској митрополији постоји велика студија РАД. М. ГРУЈИЋА, објављена у Споменици митрополитске цркве у Скопљу. Скопље, 1935. Упор. и: ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 37–41.

[52] *ЗСп* 676, 697, 700, 758.

[53] Исто 305.

[54] Данило 378.

[55] За датум: ИЛАРИОН, *ИИПП* 48 н. 53 и М. ДИНИЋ, *Душанова царска титула у очима савременика*. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I (1951) 94–95.

[56] *ЗН* I бр. 103; М. ДИНИЋ (наведена расправа 94–95) мисли да је и за патријарха била титула која је одговарала царској.

[57] За датум: М. ПУРКОВИЋ, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*. ГСНД 19 (1938) 244.

[58] *ЗСп* 739.

[59] *ЗН* I бр. 145, 146.

[60] *ЗСп* 429, 433, 718–719.

[61] Исто 311. Упор. 440, где он сам себеословљава: Смерни раб Божји патријарх Сава.

[62] ИЛАРИОН, *ИИПП* 49; МИОДРАГ ЈУГОВИЋ, *Титуле и*

тписи архиепископа и патријараха српских. Богословље 9 934) 257–259.

[63] ЗСп 764.

[64] Исто, 776. Упор.: 773.

[65] Исто, 458.

[66] Исто, 521.

[67] ЗН I бр. 296, 297; III бр. 6137.

[68] Исто, I бр. 293.

[69] Исто, III бр. 6138.

[70] Др ЈОРЈО ТАДИЋ, *Писма и упутства Дубровачке Репу-ике* I (1935) 400.

[71] Š. LJUBIĆ, *Listine* 5 (1875) 43.

[72] *Monumenta Ragusina.* Libri Reformationum 4 (1896) 252; N. JOR-A, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle.* 899) 140 н. 10.

[73] P. EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae* (1892) 226.

[74] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 71 н. 66. Упор.: ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 6.

[75] ТАДИЋ, нав. д. 400.

[76] ВАСИЛИЈЕ МАРКОВИЋ, *Православно монаштво и ма-астири у средњевековној Србији.* Сремски Карловци (1920) 126.

[77] ИЛАРИОН, *ИИПП* 58.

[78] Др ВЛАДИМИР ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споме-ика кроз повесницу српског народа* (1950) 119.

[79] ЈОВАН РАДОНИЋ, *Римска курија и јужнословенске емље од XVI до XIX века* (1950) 7, 153.

[80] Зсп 764.

[81] ВУКСАН, *ЕМ* 94–95; Starine 16 (1884) 40.

[82] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 69–73.

[83] РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 89–104.

[84] СВЕТОЗАР МАТИЋ, *Опис рукописа Народне библиотеке* 952) 20–21; ĐORĐE SP. RADOJIČIĆ, *Antologija stare srpske knji-evnosti* (1965) 114, 116. ĐORĐE SP. RADOJIČIĆ, *Vlatko Hranović, astelin Vuka Brankovića.* Zbornik Muzeja Kosova i Metohije I (1956) 0.

[85] Гласник 42 (1875) 279–81.

[86] И патријарх Пајсије зове Жичу *првом архиепископи-м*-ЗН V бр. 6596.

[87] Данило 227.

[88] ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *Прилошци к објашњењу извора пске историје.* Гласник 47 (1879) 190; МИХ. Ј. ДИНИЋ, *Област ранковића.* Прилози 26 (1960) 19.

[89] Љ. КОВАЧЕВИЋ, *Деспот Стеван Лазаревић за време рских међусобица.* Отаџбина IV (1880) 440 н. 12.

[90] Упор. и ДИНИЋ, *Област Бранковића* 19.

[91] Д-р ЈОВАН РАДОНИЋ, *Споразум у Тати 1426 и српско-гарски односи од XIII–XVI века.* Глас 187 (1941) 166–167 н. 20.

[92] Гласник 42, 278.

[93] PERSY SYKES, *A History of Persia*^{3} II (1958) 137.

[94] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Доба постанка и развој старих пских родослова.* Историјски гласник 2 (1948) 32. Новија ли-ратура о Константину Филозофу: Ю ТРИФОНОВЪ, *Животъ и дейность на Константина Костенецки.* Списание на българската академия на наукитѣ 66 (1943) 223–292; K. M. KISEW, *Konstantin Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej.* Krakow 1950 и приказ Ив. Дујчева у Byzantinoslavica 13 (1952) 328–334; В. СЛ. КИСЕЛКОВ, *Проуки и очерти по старобългарска литература* (1956) 266–303.

[95] ЗСп. 542 = П. ПОПОВИЋ-С. СМИРНОВ, *Минијатуре по-родице деспота Ђурђа на повељи светогорском манастиру Есфигмену из 1429.* ГСНД 11 (1932) 108.

[96] ЗН I бр. 282, 283; III бр. 6137.

[97] ЗСп 474–475.

[98] SVETOZAR RADOJČIĆ, *Stare srpske minijature* (1950) 37; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Творци и дела старе српске књи-жевности* (1963) 233–237; ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Доситеј Мој-сије.* Зборник Матице српске за књижевност и језик XII/2 (1964) 197–204.

[99] ЗН I бр. 250.

[100] ЮРДАНЪ ТРИФОНОВЪ, *Съединението на Ипекската патриаршия съ Охридската архиепископия въ XV в.* Списание на българската академия на наукитѣ 3 (1912) 22.

[101] ИВАНЪ СНЕГАРОВЪ, *История на Охридската архиепи-скопия-патриаршия.* София (1932) 501–508.

[102] БЕРТРАНДОН-ДЕ ЛА БРОКИЈЕР, *Путовање преко мора.* Библиотека Историјског друштва НР Србије (1950) 131.

[103] ЈИРЕЧЕК, *Историја* 382.

[104] E. von DOBSCHÜTZ, *Ein Schreiben des Patriarchen Genadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien.* ASPh 27 (1905) 246–257. = Д. АНАСТАСИЈЕВИЋ, *Питање најпобожнијег деспота срп-ског Господина Ђурђа, Његовој Светости васељенском патри-јарху Господину Генадију Схоларију – одговори патријархови.* Гласник Српске православне цркве XXVII (1956) 218–223.

[105] ПУРКОВИЋ *ЕМ* 45.

[106] R. JANIN, *Les processions religieuses à Byzance.* Revue des études byzantines 24 (1966) 69–88. Двор цариградских патријараха проучио је R. JANIN, *Le palais patriarcal de Constantinople byzantin.* Revue des études byzantines 20 (1962) 131–155.

[107] ЗСп. 475.

[108] СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Студије из српске дипломатике.* Глас 106 (1923) 48 н. 8.

[109] РАСТИСЛАВ МАРИЋ, *Студије из српске нумизматике* (1956) 107; СВЕТ. СТ. ДУШАНИЋ, *Средњевековна монета срп-ског патријарха.* Српска православна црква (1969) 134.

[110] Д-р АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сте-фана Душана.* Скопље (1928) 219–220; СЕРГИЈЕ ТРОИЦКИ, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Власта-реве Синтагме.* Глас 212 (1953) 193.

[111] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 45.

[112] Исто чл. 27.

[113] ЗСп 697.

[114] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 7.

[115] ЗСп 772.

[116] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 166. У Византији је било четрдесет

достојанственика Велике цркве: R. GUILLAND, *Sur les dignitaires* *du Palais et sur les dignités de la Grande Eglise*. Byzantinoslavica 15 (1954) 214–5.

[117] ЗСп 764.

[118] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 166

[119] ЗСп 776.

[120] РАДОЈИЧИЋ, ССК 101–104.

[121] ЗН IV бр. 6112.

[122] ЗСп 469–474.

[123] Исто 474–475.

[124] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 167.

[125] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 33.

[126] АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Једно суђење из доба* *кнеза Лазара*. Архив за правне и друштвене науке 35 (1929) 188–197.

[127] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 113; Д-р БЛ. ГАРДАШЕВИЋ, *Патријаршиски и црквени двор као место азила по Душановом* *Законику*. Гласник Српске патријаршије 5 (1947) 168–172.

[128] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Епархијска властелинства у средње-* *вековној Србији*. Богословље 7 (1932) 98–107; ГАВРО А. ШКРИ- ВАНИЋ, *Жичко епархијско властелинство*. Историјски часо- пис 4 (1954) 147–170.

[129] Гласник 22 (1867) 210.

[130] ЗСп 697.

[131] Јован IV смењен је 2. фебруара 1347. Исидор је био па- тријарх до фебруара или марта 1350. — V. LAURENT, *La chro-* *nologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe* *siècle*. Revue des études byzantines 7 (1950) 154–155.

[132] Данило 831.

[133] M. JUGIE, *La controverse palamite. Echo d'Orient* 30 (1931) 419; Lexikon für Theologie and Kirche 5 (1933) 758; PETER CHARANIS, *Les* *Βραχεῖα Χρονικά comme source historique*, Byzantion 13 (1938) 348; J. GOULLARD, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique* 61/62 (1939) 444–446. Већ у фебруару 1354. био је Филотеј; PAUL LEMERLE, *Le Vaticanus latinus* 4789 *histoire et alliances des* *Cantacuzénes aux XIVe–XVe siècle*. Revue des études byzantines 9 (1952) 62–63.

[134] О абдикацији Јована Кантакузина: ЉУБОМИР МАК- СИМОВИЋ, *Политичка улога Јована Кантакузина после аб-* *дикације*. Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 132, 136.

[135] CHARANIS, Наведено дело 346.

[136] Данило 318.

[137] ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Душан и његова властела* *у борби са Византијом*, Гласник Српске академије наука 1 (1949) 349 и Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана 1 (1951) 86; М. ДИНИЋ, *Душанова царска титула* *у очима савременика*, исти Зборник стр. 95 н. 18.

[138] DIEHL, *EO* 320.

[139] JOHANN CHRISTIAN von ENGEL, *Geschichte von Serbien* *und Bosnien Halle* (18010285); JOSEPH MÜLLER, *Byzantinische* *Analekten*. Sitzungsberichte der philosophisch- historischen Classe der

Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 9 (1853) 401 I; HERBERT ADAMS GIBBONS, *The Fundation of the Ottoman Empire*. Oxford (1916) 90. Упор.: В. МОШИН, *Св. патријарх Калист и Српска* *црква*. Гласник Српске православне цркве XXVII (1946) 199–200.

[140] Данило 381.

[141] ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Серска област после Душа-* *нове смрти* (1965) на неким местима.

[142] ЗСп 701–705; РАД М. ГРУЈИЋ, *Лична властелинства* *српских црквених претставника у XIV и XV веку*. ГСНД 13 (1934) 49–50.

[143] СТ. СТАНОЕВИЧЪ, *Серскій митрополитъ Іаковъ*. Se- minarium Kondakovianum (1938); ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 46–47; ЂОРЂЕ Сп. РАДОЈИЧИЋ, *Творци и дела старе српске књижевности* (1963) 125–131; ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *О серском митро-* *политу Јакову*. Зборник Филозофског факултета X I (1968) 219–225.

[144] МОШИН, *Св. патријарх Калист*, 194–196.

[145] MIGNE, *Patrologia graeca* 151 (1864) 615; JUGIE 1740.

[146] О Палами постоји огромна литература. Помињем овде најважнију: KARL KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen* *Literatur*^{2} (1897) 103–105; К. РАДЧЕНКО, *Религиозное и лите-* *ратурное движение въ Болгарі въ эпоху передъ турецкимъ за-* *воеваниемъ*. Университетская извѣстия 38 (1898) 98-168;J. BOIS, *Le hésyhastes avant XIVe siècle, Grégoire le Sinaïte et l'hésyhasme* *à l'Athos au XIVe siècl*. Echo d'Orient 5 (1902) 65, 353; M. JUGIE, *La controverse palamite*. Echo d'Orient 30 (1931) 397–421; JUGIE, *Dictionnaire de théologie catholique* 11 (1932) 1745–1818; Монах ВАСИЛИЙ, *Аскетическое и богословское учение св. Григо-* *рия Паламы*. Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 99–154. M. CAN- DAL, *Invocationes palamiticas en la doctrina de la gracia*. Miscellanea G. Mercati 3 (1946) 65–103; C. LIALINE, *The Theological Teaching* *of Gregory Palamas on Divina Simplicity*. East Church Quart 6 (1946) 266–287; C. KERN, *Les éléments de la théologie de Grégoire Palamas*. Irenikon 20 (1947) 6–33, 140–163; MANUEL CANDAL, *Origen* *ideologico del palamismo en un documento de David Disipoto*. Orientalia christiana periodica 15 (1949) 85–125; MANUEL CANDAL, *Fuentes* *Palamiticas*. Orientalia christiana periodica 16 (1950) 303–357; G. GEOR- GIADES-ARNAKES, *Gregory Palamas among the Turks and Documents* *of his Captivity as histoeical Sources*. Speculum 26 (1951) 104–129; JEAN MEYENDORFF, *Les débuts de la controverse hésychaste*. Byzantion 23 (1954) 87–120; P. CHARANIS, *On the date of the occupation of* *Gallipoli by the Turks*. Byzantinoslavica 16 (1955) 113–117; J. DARROUKES,*Lettre inédite de Jean Cantacuzène, relative à la con-* *troverse palamite*. Revue des études byzantines 17 (1959) 7–27; J. ME- YENDORF,*Introduction* à *l'étude de Grégoire Palamas*. Paris 1959. Упор. библиографију у: Revue des études byzantines 13 (1955) 167– 173. Од 1962. почео је да издаје у Солуну списе Георгија Па- ламе Панагиотос Крестос .

[147] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 230.

[148] Данило 381.

[149] ТАДИЋ, *Писма и упутства* 214.

[150] LEMERLE, *Philippe* 207–208.
[151] THEINER, *Mon. Hung.* 134–137; ПУРКОВИЋ, *АП* 62–83.
[152] *ЗН* III бр. 4944.
[153] Данило 380.
[154] Гласник 42 (1875) 257–258.
[155] Гласник 56 (1884) 72, 75.
[156] *ЗСп* 425–426.
[157] МИХАИЛО ДИНИЋ, *Душанова царска титула у очима савременика.* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I (1951) 87–115.

ЈОАНИКИЈЕ

(архиепископ: 1338 —1346.
патријарх: 1346 —1354.)

1338-1348
1346-1354
1346-1354.

Књижевно образовани и уметнички талентовани архиепископ Данило II умро је 19. децембра 1337. Већ 3. јануара 1338. Душан је поставио за архиепископа свог логотета, који је изласком из световног живота понео име Јоаникије.

Тако је проглас патријаршије на положају поглавара Српске цркве затекао архиепископа Јоаникија, који је, изгледа у јануару 1346, постао први патријарх.

Јоаникијево порекло није познато. Нема никакве потврде за оно што доноси текст једног именика[1] како је Јоаникије био родом Призренац. То бележи и састављач арнаутске верзије листе поглавара Српске цркве.[2] Врло је вероватно да је Јоаникије потицао из властеоске породице.[3] У кратком Јоаникијевом житију, по имену непознати настављач архиепископа Данила II каже како господин краљ за архиепископа постави свога логотета.[4] Мисао је написана у таквом облику да се тешко може мислити на неког ко је давно престао да врши логотетску дужност. То би упућивало на мисао да је Јоаникије ову дужност вршио до на кратко време пре доласка за архиепископа и тешко да је пре тога имао какав положај у цркви.[5]

У Јоаникијевом избору преовладао је неки лични моменат. Ако је до људи од имена, писаца, истакнутих монаха, који су целим својим бићем, животом и радом везани за цркву — ено их неколико у Хиландару управо у ово време! У Хиландару живе и раде: Гервасије, Теодул, Арсеније, Теодосије,[6] да поменем само њих. Ови калуђери служе на част не само Хиландару, него

читавој Српској цркви. По лепо започетом и брижљиво негованом обичају, очекивало би се да на чело Српске цркве дође светогорски монах. На Св. Гори гаји се књижевност, стичу шира богословска знања, знају се канони, држе типици. Очекивало би се да дође неки богослов, књижевник, неко од оних ко је обишао света места где је Христос рођен, проповедао и страдао; неко од оних ко се пео на Голготу истим путем којим је Спаситељ изнео крст. Уместо, као некада што су светогорски монаси и хиландарски игумани: Јоаникије I, Јевстатије I, Никодим, Данило II постајали архиепископи,[7] за архиепископа дошло је лице које је најмање богослов. Дошао је човек који је вршио световну дужност и водио друкчији живот него монаси. Сем способности и искуства у административним пословима, Јоаникије је можда задужио Душана нечим што данас не знамо.

Патријарх Јоаникије

Архиепископа Јоаникија,[8] дакле, треба тражити међу логотетима краља Душана. Наше данашње знање о логотетима, на жалост, има много празнина. Сачувани подаци о особљу дворске канцеларије „готово редовно помињу функције, а ређе назив и звања самог функционера."[9] Изрично као логотет помиње се последњи пут 6. септембра 1327. *Рајко*, у пресуди спора између хиландарског игумана Гервасија и синова тепчије Хардимила.[10] Повељу којом краљ Душан потврђује Дубровчанима продају Стонског рата *Цоцан* „преручи и подписа и запечати на Добрушти" 19. маја 1334.[11] Овде се Цоцан не помиње као логотет, али је

вероватно вршио неку функцију у дворској канцеларији. Само нови подаци могли би да нам кажу да ли је Јоаникије некадашњи Цоцан.

Најстарији данас познат помен о архиепископу Јоаникију је из 1342. У јулу те године пошао је Душан са женом Јеленом у посету свом шураку, бугарском цару Јовану Александру. Био је на Горњој Морави кад га је стигао Јован Оливер с поруком да се у Србији налази угледна личност. После неуспелог отпора код Гинекокастрона (српски: Женско, турски: Аврет-хисар), претендент на византијску царску круну, Јован Кантакузин, кренуо је у Србију. У Велесу гостио га је три дана велики војвода Јован Оливер. Чим је сазнао за Кантакузинов долазак, Душан је одмах из своје пратње послао Оливеровог брата Богдана да у Краљево име поздрави Кантакузина добродошлицом, а сам је прекинуо путовање и с Краљицом дошао у Пауне код Приштине. Много година доцније, Кантакузин је описао свој боравак у Србији. Говорио је и о састанку у Паунима. Што су се у Србији одлучили да у Кантакузину виде цара и пријатеља — заслуга је Душанове жене Јелене. На седници дворског савета, или војних

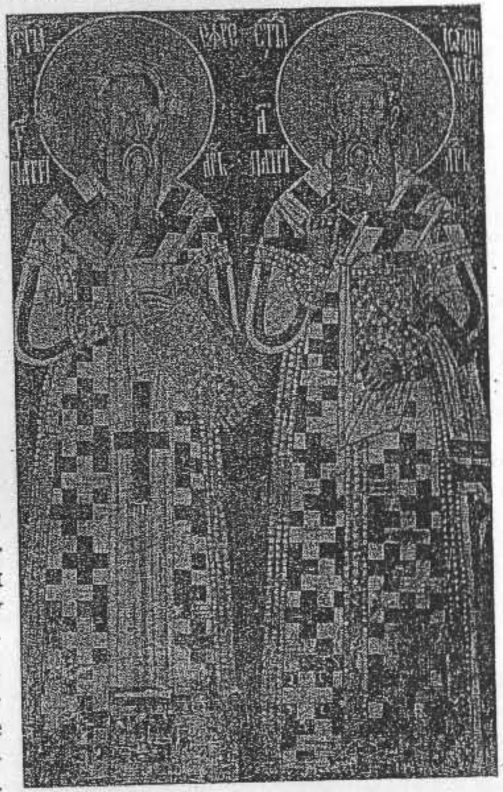

Први патријарх Јоаникије (десно) и трећи патријарх Јефрем (лево) Фреска из 1570. (Грачаница)

команданата, како се може претпостављати,[12] Јелена је одржала велики говор. После дужег већања, на паунском састанку одлучено је да Душан и Кантакузин склопе савез и савез потврде заклетвом. Заклетву су имали да положе пред Архиепископом. На Краљев позив, Архиепископ је дошао у Пауне, у двор. Душан му је изишао у сусрет до средине дворишта, ухватио за вођице коња на коме је Архиепископ јахао и довео високопреосвећеног коњаника до места где се одјахује. Тек кад је Архиепископ сјахао, поздравио се Краљ с њим и примио архијерејски благослов. Кантакузин је, међутим, поступио по византијском церемонијалу. Није излазио из куће, него је Архиепископа чекао у кући и ту га је поздравио и добио његов архипастирски благослов.[13] У Душановом дочеку и прихватању вођица очувана је нарочита врста етикете, позната на Западу још од средине 8 в., али скоро непозната у Византији.[14]

*

На Ускрс 1346. биле су у Скопљу велике свечаности. Окупљени су: бугарски патријарх Симеон, Охридски архиепископ Никола, српски и бугарски архијереји, византијски архијереји из недавно освојених области, светогорски прот[15] и изасланици свих светогорских манастира. На окупу је и цео српски државни сабор. Тог дана патријарси Јоаникије и Симеон и архиепископ Никола крунисали су Стевана Душана за цара Срба и Грка.

Током 1347.[16] на државном сабору одлучено је да се оснује Злетовска епархија, На сабору је био и патријарх Јоаникије, поред Охридског архиепископа Николе, Скопског митрополита Јована, свих митрополита, епископа, игумана и властеле. Повеља којом се оснива Злетовска епископија једна је од оних ретких повеља која даје податке којих смо тако жељни кад проучавамо црквени живот у старој српској држави. У овој повељи Душан каже како је краљевско достојанство подигао на царско, архиепископију узвисио на патријаршију, епископије на митрополије, а од свечасне Тројеручице славнога града Скопља створио првопрестолну митрополију. Деспоту Оливеру понуђено је да се његова задужбинска црква св. Арханђела у Леснову од игуманије подигне на степен епископије, која би била „в област и в помен" првопрестолне Скопске митрополије. Кад се ушло у испитивање ствари, утврдило се да је у тој области некада била епископија Морозвизд, већ дуго времена запустела. Стога је Морозвизд стављен под власт Злетовске епархије. Затим су набројана имања која је Душан „всесрдачно а не лицемерством неким" приложио светим Арханђелима у Леснову. Пошто су набројани Цареви имунитети манастирским насељеницима, поменуто је како се Цар договорио с Патријархом, архиепископима, митрополитима, епископима и целим сабором да се у Злетову не постави епископ без ктиторовог пристанка.[17]

Идући помен о патријарху Јоаникију је из 1348. или 1349.[18] Налази се у великој повељи којом Душан оснива своју, данас до темеља разрушену, цркву св. Арханђела Михаила и Гаврила на Бистрици код Призрена. Цар је, Божјом милошћу и заповешћу патријарха Јоаникија и сабора, одлучио да игумани Бањске, Дечана и св. Арханђела седе *на особне трапезе с игумни забрдскими*. Даље је одређено да се светоарханђеловски игуман бира међу лицима манастирске братије. Само у случају да се „такв подобн" не би нашао међу лицима манастирског братства, за игумана је имао да се узме неко из хиландарског братства. Одређено је да игумана имају да бирају договорно цар, патријарх и братство. Патријарху кад год буде долазио у манастир св. Арханђела и буде потврђивао игумана, има да се дарује коњ. Напослетку, у повељи се каже како се за: горњи град, села Повилско и Врбичане, цркву св. Симеона у Мушутишту и земљу на Блаци, Цар договорио с *господином и отцем ми патријархом кир-Јоаникијем* и с всем збором србским, а Призренској митрополији даровао села: Млачно, Милопусти и Заплжане.[19]

На Спасовдан 1349. био је сабор у „славном граду Скопљу". На том сабору објављен је чувени Законик, поносни споменик средњевековне српске културе и документ правне радње старе српске државе. Никола Радојчић је овако окарактерисао Законик: „Читав низ његових чланова краси дубина правно философских

мисли, висина племенитих етичких схватања и мудрост државничке далековидости. Душанов Законик је часни споменик законитости, у његово доба највише могуће, и човекољубивости, највиших домета средњевековне српске државе.“[20] Иако се данас не зна како је у оригиналној редакцији гласило заглавље Законика,[21] у свим преписима Законика помиње се патријарх Јоаникије. Сасвим разумљиво. Уз сабор на коме је Душан крунисан за цара, Спасовдански сабор 1349. је један од оних за које су везани најлепши и највеличанственији изрази културног живота и правног уређења старог српског друштва. У Законику се говори доста о Цркви. Не би била нимало смела претпоставка да је Јоаникије активно учествовао у изради Законика.[22] Тако се овај сабор од 21. маја 1349.[23] може највише да веже за Јоаникијево име.

Свакако да је у току овог истог Спасовданског сабора цар Душан издао повељу којом је обдарио цркву анагноста (чтеца) Драгоја у Беласици више Габрова. Драгоје се старао „од всего срдца с великим трудом“ да подигне Божји храм, а Бањски (Велбушки) епископ Калиник замолио је за имунитет. Цар је набројао које повластице даје. Из повеље се види како је Цар одлучио да ово запише на светом и часном сабору „с господином оцем нашим преосвештеним патријархом кир Иојаникијем.“[24] По Царевом наређењу, ово је записао логотет Ђурађ 21. маја, не зна се које године.[25]

Можда је на истом Спасовданском сабору одлучено, а повеља је писана тек годину дана доцније, да цар Душан потврђује баштину властеличићу Иванку Пробештитовићу.[26] У овој повељи Душан помиње како је сазвао сабор у славни град Скопље, с преосвећеним српским патријархом кир Јоаникијем, царицом Јеленом, краљем Урошем, с митрополитима, епископима, игуманима, часним пустиножитељима, са свом српском и грчком властелом. Овом приликом на сабору обновљена су, састављена и узакоњена „всака правила светих и божствених цркв“. Ова повеља писана је 28. маја 1350, када, по Царевом наређењу, „Жарко рече од Солуна гредуће на Лукавице.“

Трудом патријарха Јоаникија, цар Душан обдарио је цркву Патријаршије у Пећи иконама, сасудима и

златним стварима, украшеним бисером и драгим камењем. Јоаникије је подизао цркве и давао богате прилоге. Поред многих цркава у земљи, подигао је у Палестини цркву св. Илије на Кармелској гори и цркву св. Николе на брду Тавору.[27]

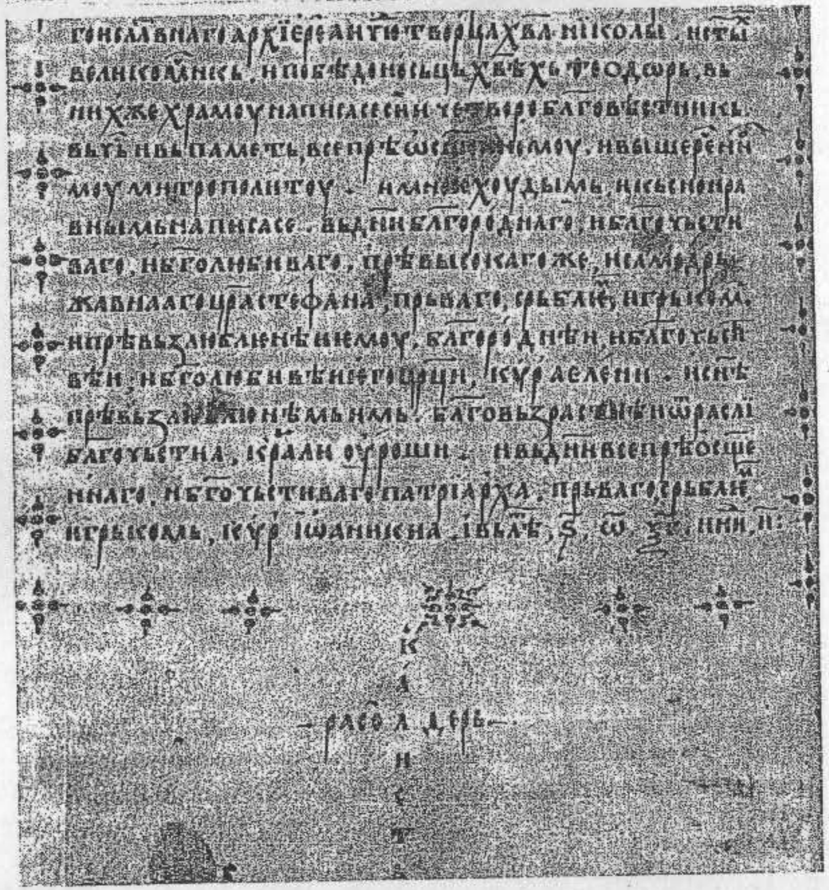

Завршни део записа расодера Калиста у јеванђељу писаном у манастиру св. Теодора Тирона и Теодора Стратилата у Серу серском митрополиту Јакову, у септембру 1354.

У лето 1354. кренули су Мађари офанзиву против Србије и продрли су дубоко до Рудника. Душан је с војском пошао Мађарима у сусрет и у августу био је на Пакларима.[28] Одатле је писмом позвао патријарха

Јоаникија да што пре дође у манастир Жичу. У исто време био је код цара Душана и хиландарски игуман Сава и говорио Цару о поклону госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја, који су даровали село Лесковљане манастиру Хиландару. По Царевој наредби, написао је о том повељу 14. августа 1354. на Брусници под Рудником логотет Ђорђе.[29]

Данас се изворно не зна зашто је августа 1354. Душан звао Патријарха и какав је то разговор, усред ратних операција, вођен између њих двојице у Жичи. Може се само наслућивати. Душан је у отвореном рату с Мађарима. За вођење рата потребно је знање стратегије и тактике. А за помоћ ове врсте најмање је могао да буде од користи патријарх Јоаникије. Ако ико зна како се води рат, најбоље зна прекаљени војник Душан, са четврт века ратног искуства. Он је у бојевима још од Велбужда, или, тачније, од борбе с Босанцима 1329. Скоро цео свој век провео је под шаторима и на бојним пољима. Остаје да су Цар и Патријарх разговарали о нечем где су Патријархов савет или сагласност били потребни. Изгледа ми да се лако може закључити због чега је био овај жички састанак.

У време кад је цар Душан разговарао с патријархом Јоаникијем у Жичи, српско посланство цара Душана саопштавало је папи Инођентију VI како је Српски цар спреман да пређе у католичанство. На глас да се у овом смислу нешто ради, сенат у Венецији својски се заузео за ово питање и средином јуна 1354. решио да се посланици цара Душана препоруче Курији и млетачким кардиналима.[30] Из Папиног писма од 29. августа, писаном у његовом летњем двору Вила нове,[31] види се да је српска делегација с њим већ разговарала и изложила поруку Српског цара.[32]

Ово временско поклапање разговора српских посланика с Папом и Царев разговор с Патријархом у Жичи, намеће мисао о узрочној вези између те две ствари. Ван сваке је сумње да је Душан позвао Јоаникија ради разговора о Душановом предлогу за прелаз у католичанство. Шта је на то Патријарх рекао Цару? То се, можда, никад неће сазнати.

У току ових жичких разговора, међутим, Патријарх се тешко разболео. Зажелео је да га носе у Пећ. Онако

болног понели су га, али он жив није стигао у Патријаршију. Смрт му је прекратила живот у среду 3. септембра 1354. у Полумиру, у Сутесци на Ибру, код данашњег Ушћа. Његово тело однето је у Пећ и сахрањено у гробници коју је био себи припремио у цркви Патријаршије.[33] Његов саркофаг данас стоји у средњој цркви св. Апостола.

Јоаникије је био на челу цркве шеснаест година и осам месеци.[34]

Првих дана септембра, или најдаље крајем тога месеца, 1354. довршавао је монах Калист свој препис јеванђеља за серског митрополита Јакова, некада игумана Душанових св. Арханђела у Призрену.[35] Уз јеванђеље украшено минијатурама, Калист је израдио и календар, с назначењем које се зачало јеванђеља чита кога празника. Пада у очи да се у Калистовом календару налазе само два српска светитеља — св. Симеон Мироточиви и св. Сава.[36] Између јеванђеља и календара налази се на две стране Калистов запис, у коме каже како је јеванђеље преписано у храму два света Теодора (Тирона и Стратилата) у Серу,[37] у време цара Душана и првог патријарха Срба и Грка Јоаникија.[38] По помену патријарха Јоаникија као живог, јасно је да је Калист морао да заврши препис врло кратко време после средњевековне Нове године, најдоцније крајем септембра,[39] док глас о Јоаникијевој смрти још није био дошао до Сера.

На Папску курију глас о Патријарховој смрти није био стигао ни до краја 1354. На Бадњи дан те године послато је из папске канцеларије у Авињону неколико писама у Србију. Писма су била упућена: Цару, Царици, Престолонаследнику и високом свештенству у „Рашкој, Србији и Албанији."[40] Једно писмо било је упућено и патријарху Јоаникију.[41] У писму Папа помиње летошње разговоре са српским посланицима и поменуо је како је Јоаникије дошао незаконито за патријарха. Сада када су кренута овако озбиљна питања, Папа истиче како би Јоаникије међу првима требало да сагледа и позна истину, па тим путем да поведе и своје стадо. Из писма се види Папина намера да пошаље своје посланике у Србију, да продуже започете разговоре. Препоручује своје посланике Патријарху,

моли га да их лепо прими и да све учини да се Српска црква што пре препороди на опште добро и спас, а Бог ће Патријарха за то наградити.

Српска црква слави успомену на свог првог патријарха 3. септембра.

Данас је познато пет портрета патријарха Јоаникија. Најранији рађен је у време кад је он био још архиепископ. Портре је данас врло много оштећен. На десној половини лица види се још црна брада. Само лева половина натписа може да се чита. Види се да је реч о Јоаникију, архиепископу српских и поморских земаља.[42] Портре се налази у спољној припрати, трему, цркве св. Тројице у Сопоћанима. Овај трем призидан је уз западну фасаду цркве у време краља Душана. Живопис неће бити из времена око 1340.[43] Рађен је кратко време пре 1346, пошто је на великој композицији Душанове породице престолонаследник Урош приказан као дечко старији од три године. Јоаникијев портре у сопоћанском трему налази се испод композиције на којој је живописана прича о човеку који је себи спремио богате житнице. Насликан је, дакле, текст јеванђелиста Луке (XII, 15—21) о човеку коме је родила њива који је срушио своје старе житнице и сазидао веће, како би скупио „сва своја жита и добра своја." Већ је смишљао како ће да ужива у силном богатству, није претпостављао да ће још те ноћи да испусти душу, а све што је припремио да ће остати неком другом. Зато што је припрата живописана у време краља Душана, узима се да је портре архиепископа и потоњег патријарха Јоаникија, иако поред имена није стављено да је то Јоаникије II. С обзиром да је Јоаникије I (1272 — 1276 † 1279) био одани пријатељ ктитора Сопоћана, краља Уроша I, и да је из Хума тело Јоаникија I пренето у Сопоћане, не би смела потпуно да се одбацује претпоставка да портре у сопоћанској спољној припрати може да представља и Јоаникија I.

Из времена кад је Јоаникије већ био патријарх потиче, данас оштећен, портре на западном зиду припрате у Дечанима. Онде су насликани: св. Арханђео Михаило, први дечански игуман Арсеније, св. Сава и патријарх Јоаникије.[44] Јоаникије је сигниран: *Патриар*

Иојани[кие] все ср[бск]ије земле и П[о]морскије. Мислим да је дечанска припрата сликана између априла 1346. и октобра 1347.[45] Од Јоаникијевог дечанског портрета сачувана је само горња половина лица.

Трећи Јоаникијев портре налази се на источном зиду припрате патријаршијске цркве у Пећи. Портре је рестаурисан у време патријарха Макарија[46]

Четврти портре је у цркви Богородичиног благовештења у Грачаници. Јоаникије је сликан с Јефремом и обојица су означени као „свети". Фреска је рађена 1570.

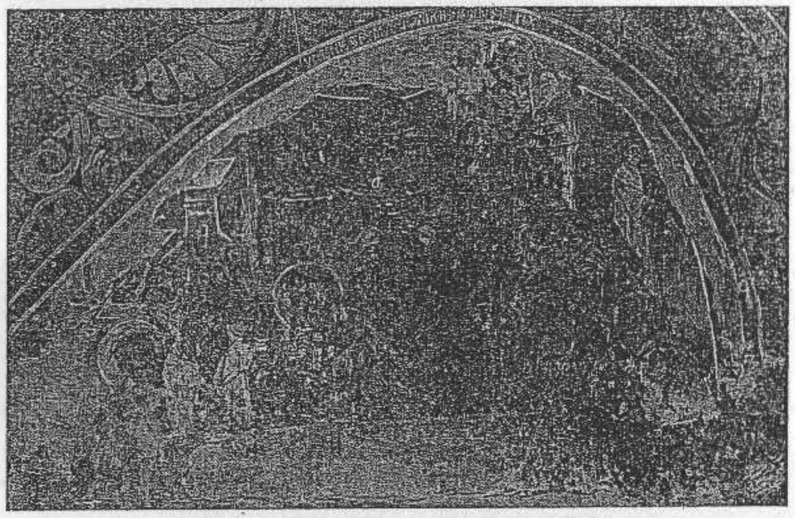

Опело патријарха Јоаникија (Пећ)

Пети портре је у манастирској цркви св. Николе у Ораховици у Славонији. Ова црква подигнута је у другој половини 16 в.[47]

Претпоставља се да фреска једног архијереја у припрата цркве св. Софије у Охриду настала око 1350, представља патријарха Јоаникија.[48]

Да поменем још две фреске. У цркви св. Димитрија, коју је, уз северну страну средишне цркве св. Апостола у Пећи, подигао архиепископ Никодим, а која је живописана док је Јоаникије још био архиепископ, налази се фреска која приказује св. Јоаникија како

клечи пред Богородицом. Више главе св. Јоаникија налази се овај натпис † О прес[ве]та Б[огороди]це, прими молби раба својего архијеп[иско]па Иоаникија.[49]

Над гробом патријарха Јоаникија, на југозападном углу западног травеја цркве св. Апостола у Пећи, налази се композиција која приказује опело, које врше два архијереја са свештеницима и ђаконом.[49] Лица лево и десно од одра приказана су живо и изразито. У дубини, иза одра, види се архитектура. У неправилно извученом луку чита се натпис, настао у 17 в. у време стављања новог слоја живописа: Успение с[ве]тому Јоаникије В патријарх.[50] Слична композиција налази се у цркви у Грачаници, где је приказана сахрана Липљанског епископа Тодора.

НАПОМЕНЕ

[1] СЕРАФИМ РИСТИЋ, *Дечански споменици* (1864) 82.

[2] ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик* 111.

[3] ЈОВАН РАДОНИЋ, *Римска курија и јужнословенске земље* (1950) 7–8; РАД. М. ГРУЈИЋ, *Лична властелинства црквених претставника у XIV и XV веку.* ГСНД 13 (1933) 64 као да је био склон да верује да је Јоаникије потицао „из реда свештенства".

[4] Данило 378.

[5] И у Византији су за патријархе долазили лаици, који су у световном животу вршили административне службе или се бавили науком. L. BREHIER, *Le recrutement des patriarches de Constantinople pendant la période byzantine.* Actes du VIe Congrès international d'études byzantines I (1950) 223–5.

[6] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 39–71.

[7] Исто 11–2, 21–3, 30–6; ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 50–1.

[8] Ово је Јоаникије II. Јоаникије I био је архиепископ 1272–1276, + 1279.

[9] СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Студије из српске дипломатике.* Глас 106 (1923) 85; О логотету: СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави.* Београд 1886.

[10] *ЗСп* 398. Ранији помени: СТАНОЈЕВИЋ. Нав. д. 84.

[11] *ПП* I 54 = *ЗСп* 299.

[12] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 282 и д. О Јелени: МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Јелена жена цара Душана*, Диселдорф 1975.

[13] CANTACUZENES, *Historia* 2 (1831) 274.

[14] GEORG OSTROGORSKY, *Zum Stratordienst des Herschers in der byzantinisch-slavischen Welt.* Seminarium Kondakovianum 7 (1935) 187. Помишља се да је у Византији овај обичај увео Михаило

Палеолог. Он је, као регент, водио за вођице мулу на којој је јахао патријарх; М. А. АНДРЕЕВА, *Очерки по культурѣ виз. двора въ XIII в.* (1927) 79–80. После Кантакузиновог крунисања за цара, достојанственици су придржавали вођице његовог коња: OTTO TREINF, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee.* Jena (1938) 97 н. 263. Да је стратор маршал: MAJA MILETIĆ, *Circa la parola* Мѣропьхъ. Orientalia Christiana periodica 29 (1963) 229.

[15] У јуну 1345. светогорски прот био је Теодорит. У другој половини 1346. као „носилац права протата" помиње се Калист, јеромонах из манастира Ивирона, доцнији патријарх у Цариграду: Д-р ВЛАДИМИР МОШИН, *Св. патријарх Калист и Српска црква.* Гласник Српске православне цркве XXVII/9 (1946) 193–4; VLADIMIR MOŠIN, *Svetogorski protat.* Starine 43 (1951) 91.

[16] ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 39; ГРУЈИЋ, *Скопска митрополија* 104–6.

[17] *ЗСп* 676–81.

[18] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Откопавање светих Арханђела код Призрена.* ГСНД 3 (1928) 247–9.

[19] ЗСп 697, 700.

[20] Душанов Законик. Превео и увод написао НИКОЛА РАДОЈЧИЋ. Научна издања Матице српске књ. 3, Нови Сад (1950) 33.

[21] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 240–1.

[22] А. В. СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана* (1928) 88; РАДОЈЧИЋ, *Законик* 43; ЗН III бр. 4940–2.

[23] О сабору: ТАРАНОВСКИ, *Историја српског права у немањићкој држави* 174–5 и РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 130–2. О Законику постоји врло велика литература коју је савесно прикупио и приказао д-р НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Век и по проучавања Душанова законодавства.* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I (1951) 207–68.

[24] *ЗСп* 758.

[25] Исто 760.

[26] АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици српског права* (1926) 150–2.

[27] Данило 378–9.

[28] На истом месту; ПЕТАР МАРКОВИЋ, *Односи између Србије и Угарске.* Летопис Матице српске 223/4 (1904) 154–65.

[29] *ЗСп* 426-8; *ACh* 514-5.

[30] LJUBIĆ, *Listine* 3 (1872) 264.

[31] THEINER, *Monumenta Hungariae* 8–9. Амбасадори „краља Рашке" добили су 28. августа 1354. комад црвене чоје — 1 peciam scarlate rubeo: HERMANN HOBERG, *Die Inventare des päpstlichen Schatzes in Avignon* II (Studi e testi) Città del Vaticano (1944) 316.

[32] ПУРКОВИЋ, *АП* 59–61.

[33] Данило 378–9.

[34] Исто 379.

[35] О овом јеванђељу: ПОЛИХРОНИЈЕ СИРКУ, *Стари српски рукописи са сликама.* Летопис Матице српске 196 (1898)

2–10 и 197 (1899) 37–43. Упор.: Р. ГРУЈИЋ, *Скопска митрополија* 185.

[36] П., *Календар расодера Калиста.* Гласник Српске православне цркве XXXII/7–8 (1951) 100–1.

[37] Р. ГРУЈИЋ, *Скопска митрополија* 184 и М. ДИНИЋ, *Душанова царска титула у очима савременика,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I (1951) 95, мислили су да је реч о храму св. Теодора на Водну више Скопља.

[38] *ЗН* I бр. 103.

[39] За датум: ИЛАРИОН, *ИИПП* 48 н. 63 и ДИНИЋ, Нав. рад 94–5.

[40] THEINER, *Monumenta Hungariae* 11–5.

[41] Исто 13–4. Упор.: ПУРКОВИЋ, *АП* 61–2.

[42] Последњи је донео натпис ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ, *Сопоћани* (1963) 119.

[43] СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ, *Портрети српских владара у Средњем веку.* Скопље (1934) 55.

[44] ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ, *Манастир Дечани.* Стари српски уметнички споменици 2 (1941) табла 92; Д-р ВЛАДИМИР Р. ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (1950) 92.

[45] M. A. PURKOVIĆ, *Byzantinoserbica.* Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 44–5;

[46] ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споменика* 248.

[47] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Манастир Ораховица.* Старинар, трећа серија 14 (1939) 31

[48] ЦВЕТАН ГРОЗДАНОВ, *Охридске белешке.* Зограф III (1969) 12–13.

[49] ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ, *Историјске композиције у српском сликарству Средњега века и њихове књижевне паралеле.* Зборник радова Византолошког института 10 (1967) 144 н.10 Репродукције бр. 27, 28 и 29.

[50] Исто, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 106-7.

САВА
(1354—1375)

На савским и дунавским мочварима у лето 1354. мађарска војска почела је да поболева, те су се Мађари повукли из Србије.[1] Ослободивши северни фронт, Душан се спустио на југ и провео дуже времена у Серу. Хтео је, несумњиво, изблиза да посматра развој догађаја у Византији. У Цариграду увиђају да су њихови цареви Јован Палеолог и Јован Кантакузин одвише слаби да их заштите од Турака. Пред опасношћу од Турака и Ђенове, Византинци су били спремни, обавештавао је млетачки баило дужда 6. августа 1354[2], да се ставе под заштиту Венеције, Српског цара или Мађарског краља.

Стефан цар с'бра с'бор србскии и грчскии в граде Серу и постави Саву патријархом на престоле светаго Сави, каже кратко живописац патријарха Саве.[3] Душан је, дакле, на сабору у Серу *поставио* Саву[4] за патријарха. Душан је сам нашао новог патријарха, а сабор је ово прихватио.[5] Сабор је био у новембру.[6]

О Савином пореклу не знамо ништа. Нема потврде да је био родом из Тетова, како је сачувао српски[7] и арнаутски[8] списак имена патријараха. Сава је имао монашки живот. Провео је више од двадесет година као светогорски калуђер. Биће да је он онај еклесијарх Сава који се помиње у Хиландару 1332.[9] По свој прилици о њему је реч у запису из 1343/44, где се каже како је *Поученије Златоустово* преписано за Хиландар по наређењу „худаго и всех последњаго Сави."[10] Од последњих дана 1347, или првих дана 1348, па до избора за патријарха, Сава је био игуман манастира Хиландара.[11]

Зиму 1347/48. Цар, Царица и Престолонаследник провели су на Св. Гори. У то време пустошила је тзв. „Црна смрт". Издвојена Св. Гора пружала је наде да је епидемија неће захватити. Тада су Душан и Јелена обишли и даривали све манастире „великије пустиње Атона." Видели су „жилишта и скити и в'ртпи" пустиножитеља. Све је ово на њих оставило дубок утисак и светогорски монаси учинили су им се „небесни људи а земаљски анђели". У Хиландару новом повељом Душан је потврдио раније поклоне Хиландару, понова уписао имања и подарио имунитете.[12] Цар и Царица обишли су и ћелију св. Саве у Кареји. Видећи „ништету и велије недостатчное" ове ћелије, царица Јелена, „по изволенију богољубнааго срдца јеје", постала је ктитор. Цар је приложио Карејској ћелији село Косориће у Хвосну (данас Косурић код Пећи) и дао друге прилоге и имунитете.[13] Игуман Сава дозволио је овом приликом башти Антонију да може да подигне себи ћелију и добије адрфате.[14] Као игуман Хиландара, Сава је долазио, у августу 1354, цару Душану.Тада је говорио Цару о селу Лесковљану, које су поклонили Хиландару госпођа Вишеслава и њена два сина Богдан и Богоје. Цар је потврдио поклон и дао имунитет поменутом селу.[15]

Сава је био на Св. Гори у време врло живог верског и књижевног рада. У овај мах на Светој Гори јако је наглашено српско обележје, а два способна хиландарска игумана, Гервасије и Арсеније, много су задужила своју обитељ.[16] У Савино време живео је на Св. Гори Григорије Палама. У исто време тамо су били и бавили се књижевношћу Калист и Филотеј,[17] обојица доцније Цариградски патријарси, и то у исто време кад је и Сава патријарх у Србији. Сава је видео и Григорија Синаита,[18] исихасту и проповедника, о коме је говорила цела Св. Гора и о коме се знало и у Србији, Бугарској, Влашкој и Маџарској. Везе Срба са Синајцима током 14. в. биле су врло живе.[19] Један Григоријев ученик, истог имена као и учитељ, потрудио се са неколико монаха око подизања храма св. Богородице у Ждрелу Браничевском (Горњаку).[20] Ученик Григорија Синаита био је и први игуман св. Арханђела код Призрена, доцнији Серски митрополит Јаков.[21]

Сава је, по томе, проживео у ретко ученој средини, што је, свакако, морало на њега да утиче. Покрет исихаста на Атону развијао се на његовим очима. Српски књижевници живели су с њим заједно у Хиландару. Несумњиво да су вођени учени разговори и можда се и код самог Саве пробудило интересовање за књигом. Као патријарх, често се састајао с пустињаком Јефремом, својим знанцем још из заједнички проведених дана у Хиландару и доцнијим патријархом, и с њим говорио „от душеполезних словесех".[22] Ова „словеса душеполезнаја", која је и цар Душан слушао на Св. Гори,[23] била су некада драга лектира учених читалаца и одговарала су духу и укусу онога доба. Изгледа да су ову врсту књижевних састава почели да гаје Синајци. Један рукопис ових „Словеса душеполезних" потиче из 13. в. Из тог рукописа преписивао је крајем 15. и почетком 16. в. Јован Синајац.[24] Ови списи, који се у хришћанској књижевности зову „душеполезни", углавном описују животе испосника и испосница.[25] Отуда је сасвим разумљиво откуда интересовање за овај књижевни род код пустињака Јефрема.

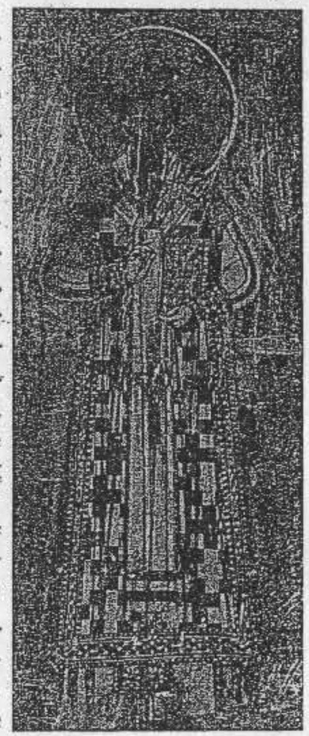

Патријарх Сава (IV)
(Припрата Пећке патријаршије)

Смемо да закључујемо да се патријарх Сава није занимао само животима пустињака. Са житијима светаца морао је да се упозна још као млад монах. Нису могла да му остану непозната житија српских владара и архиепископа, која су се на Св. Гори не само читала, него и преписивала. Али и друга врста књижевности привлачила је пажњу патријарха Саве. Његов потпис с титулом: „Патријарх Срба и Грка", сачуван је у рукопису апокалипсе с тумачењима.[26] Једно јеванђеље, писано на пергаменту и украшено врло

лепим минијатурама, носи име патријарха Саве.[27] Испред Савиног потписа, у рукопису апокалипсе, стоји усклик; „Слава Богу!“ То је нешто скраћен облик уобичајених усклика: „Слава свршитељу Богу в веки!“, или: „Свршитељу Богу слава в веки!“, познат из грчких и словенских рукописа.[28] Није необично што патријарх чита апокалипсу и њено тумачење. Оних тешких дана људи су тражили објашњења и у апокалипси. Губећи из вида да су у „књигама царостав-ним“[29] само житија ранијих владара, људи су помишљали да се из „књига староставних“ може сазнати и будућност.

*

Околност што је дуже времена провео на Св. Гори, и особито што је био игуман Хиландара, отворила је пут за највиши положај. Пре тога четири хиландарска игумана била су архиепископи. Неуобичајени случај архиепископа и доцније патријарха Јоаникија ваљало је што пре исправити, вратити се на старе традиције и довести лице које има црквени cursus honorum.

Сава је својеручно написао своју титулу: патријарх Срба и Грка.[30] Такву титулу има и у повељи којом Душан потврђује задужбинску цркву севастократора Дејана, св. Богородицу у Архиљевици.[31] Насталој по угледу на царску, у патријарховој титули могли су да се огледају „знаци изграђивања једне утврђене државноправне терминологије, оправдане чињеницама.“[32]

За живота цара Душана, патријарх Сава помиње се у изворима само двапут. У мају 1355. помиње се на сабору у Крупиштима, где су хиландарски игуман Доротеј и карејски старац Јенофрије бранили угрожена хиландарска права.[33] Можда је на овом сабору било говора и о српском ставу према Папској курији. У мају 1355. били су у Србији Папини посланици, на челу с Петром Томом, о чему нас с много појединости обавештава Филип Мезиер.[34] Срби су Папине посланике дочекали хладно. У мају 1355. ствари су биле другчије него годину дана раније. Мађарска опасност била је прошла, а у Византији стање је било такво да је

млетачки посланик Марино Фалиери предлагао својој Влади да анектира Византију.[35] Мезиер се много жалио на промењено држање Српског цара.

Друга белешка о патријарху Сави налази се у Душановој потврди задужбинске цркве севастократора Дејана Архиљевици.[36] Верујем да сам показао зашто треба узети да је ова повеља од 10. августа 1355.[37]

У време цара Уроша патријарх Сава помиње се на сабору у Скопљу 10. априла 1357, као један од оних с којим се цар Урош „договорио“. Том приликом Цар је поклонио Мљет Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бучићу.[38] Две недеље доцније, 25. априла 1357, помиње се патријарх у општем смислу. Тога дана потврдио је цар Урош на Рибнику повластице Дубровчанима. Цару су дошли Марин Бунић, Живе Гундулић и Живе Цревић, те цар Урош „учини милост“ да Дубровчани могу слободно да тргују по Србији и да их нико не омета: ни цар, ни патријарх, ни властелин, ни кнез, ни севаст, ни цариник.[39]

Кад је, 21. маја 1360, у Већу умољених једногласно било одлучено да се с Будвом склопи мир, постављен је услов да се Будвани закуну да неће напасти ниједног Дубровчанина, односно да ће издати кривца Дубровчанима, али да ово потврди и патријарх: et quod faciant venire literam a patriarcha quod ipse consentit et permittit habere firmam dictam concordiam.[40]

У једној повељи из 1361. говори се како је патријарх Сава одлазио Цару на Сопотницу. Тада је челник Милош Повика[41] говорио Цару, Патријарху и хиландарском игуману Теодосију како би желео да приложи нешто Хиландару „на ползу душе“, помишљајући на смртни час. Милош је приложио Хиландару села: Сопиниће с Мрамором, Бисажинцима и Стружиним долом. А патријарх Сава потписао је „да јест тврдо и непоколебљиво.“

Када су, у току борбе с Војиславом Војиновићем, Дубровчани помишљали на мир, гледали су ко би у Србији у овом смислу могао да посредује код цара Уроша. Веће умољених одлучило је, 28. априла 1362, да се пише цару Урошу, царици Јелени, неким племићима на двору и Патријарху. У Већу умољених изабрали су, 19. маја, Радослава Чимбића, а 20. маја одре-

дили су му на име трошкова четрдесет дуката, да иде у Србију Вукашину и старој царици (Јелени). Тада Чимбић није више имао Владина упутства да посети Патријарха и да тражи његово посредовање.[42]

Сматрам да треба да унесем и забелешку из једног позног извора. Овој врло збуњено написаној белешци не може се веровати. Кад је избио метеж због насиља краља Вукашина, већ исписујем то излагање, састао се сабор у св. Арханђелима код Призрена, где је лежало тело цара Душана. На сабору је и архиепископ Данило (како је доцније уписано). Вукашин није хтео да чује ни за какав суд, изјављујући како је њему предата власт. Архиепископ и сабор рекли су му да му је власт дата само док млади Цар не постане пунолетан, али Урошево је „по роду и по колену". Тражили су да Вукашин већ једном престане с насиљем. Но, кад Вукашин није хтео да се покори, Патријарх је са сабором призвао Бога да види ову неправду.[43] Овако је приказао ствар патријарх Пајсије у житију цара Уроша, писаном у 17. в. Родољубива традиција, коју је прихватио и Пајсије, израдила је свој култ „нејаког" Уроша. Вукашин не само што је цара Уроша лишио власти, него га је и убио. Данас знамо да Вукашин није убио Уроша. Али цео ток догађаја није нам јасан. У време цара Душана Вукашин је жупан. Цар Урош дао му је деспотску титулу. На повељи којом потврђује, у јануару 1366, поклон свог властелина Новака Мрасоровића, Вукашин се потписао као *Богом постављени краљ*,[44] Ради примања светодимитарског дохотка, уз посланике цара Уроша отишли су, новембра 1366., и посланици краља Вукашина.[45] Како је Вукашин постао краљ? Да ли је то било уз потресе, „насиља", о којима је остало предање? Или је све ишло мирно и с Царевим пристанком? Постоји новац на коме се цар Урош и краљ Вукашин помињу заједно. У цркви св. Николе у Псачи код Криве Паланке, Урош и Вукашин насликани су један поред другог, и крај Вукашиновог портрета налази се титула: краљ. Све ово упућује на уверење да Вукашин није постао краљ никаквим насиљем. Ово моје мишљење, изражено 1937, добило је много година доцније нове потврде. Краљевску титулу Вукашину дао је сам цар Урош.[46]

Најважнији догађај у време патријарха Саве био је рад на измирењу Српске и Византијске цркве. У раду на измирењу има три фазе: 1364, 1368—1371, 1375.

Кад је Мурат 1361.[47] освојио Димотику и Чорлу, а 1362. и Једрене, Византинци су непосредније сагледали опасност. Било је у Византији људи који су тражили наслањање на Запад, верујући да се отуда може добити помоћ. Ову мисао заступао је Димитрије Кидон.[48] Када се вратио са свог пута по Италији, Кидон је напустио ову мисао и пришао онима који су прихватили сарадњу с деспотом Угљешом[49] По схватању друге групе, коју је прво водио патријарх Калист а онда патријарх Филотеј,[50] решење питања и спас лежи у уједињењу православних на Балкану.

Да би се створила заједничка сарадња за ширу борбу против Турака, требало је најпре изгладити сукоб између Срба и Византинаца. Питање је узео у своје руке патријарх Калист, исти онај Калист који је био проклео Цара и Патријарха у Србији. Лично је дошао у Сер, у исти онај Сер после чијег је освајања Душан већ видео да је цар Срба и Грка. Изгледа да је, одлазећи у Србију, Калист прво свратио на Св. Гору, где му је, по предању, проречена блиска смрт.[51] У Серу је живела Душанова удовица, од маја 1356,[52] монахиња Јелисавета,[53] коју је такође овај исти Калист био проклео.

Јелена је врло срдачно и с пуно почасти примила патријарха Калиста и његове пратиоце. Калист је у Серу предлагао заједничку српско-византијску борбу против Турака, што су Јелена и великаши око ње прихватили.[54] Али једва су имали времена да започну разговоре. Патријарх се озбиљно разболео. Бољци није било лека и он је умро у Серу, у лето 1364.[55]

Изненадне смрти људи од положаја, особито ако се десе у време решавања каквих важних питања, лако наводе на мисао да смрт није дошла Божјом вољом и да је ту људска рука учинила своје. На глас о Патријарховој смрти, Византијом се говорило како је њихов Патријарх у Серу отрован. Кантакузин се много тру-

дио да отклони ово уверење и подвлачио је да је царица Јелена у овој ствари потпуно невина.[56] Светогорски калуђери дошли су у Сер и затражили да Калистово тело пренесу на Св. Гору. Јелена је одбила захтев и сахранила Калиста врло свечано у серској митрополитској цркви.

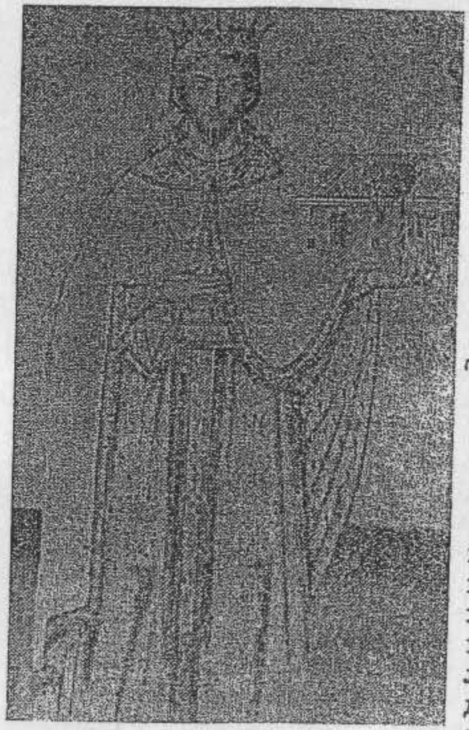

Деспот Јован Угљеша

Друга фаза рада на измирењу двеју Цркава почела је 1368. На граници према Турцима, област деспота Угљеше била је најнепосредније изложена Турцима. Пошто је с царем Урошем сасвим прекинуо, Угљеша је могао да рачуна једино на помоћ брата Вукашина. Али и та заједничка снага била би мала. Угљеша је зато затражио везе с Византијом. У Византији има људи који верују да се може створити шири савез, окупити већа снага и да заједнички спас лежи у заједничкој одбрани. Има у Цариграду људи који, истина, тврде да су Срби и Бугари сиромашни, да нерадо иду надалеко у рат, па да је узалуд с њима преговарати.[57] У марту 1368. Угљеша је послао патријарху Филотеју своје нарочито изасланство, с писмом и молбом да се отклони зло.[58] Димитрије Кидон одмах се заузео за што срдачније односе,[59] а Охридски архиепископ Григорије помогао је Угљеши саветом.[60]

Угљеша је послао патријарху Филотеју посланство и изнео своје гледиште. На то је Филотеј послао своје посланство, које је водио титуларни Никејски митрополит. По завршеним преговорима, Угљеша је, у марту

1368., издао акт. У својој области Угљеша је све „отете цркве и митрополије“ одузео од Српског патријарха и вратио Цариграду. Отишао је и даље. Осудио је Душанов рад и осуо тешке оптужбе на мртвог Цара. По Угљешиној оцени прилика, требало је измирити се с Византијском црквом. Добро. Вратио је Византијској цркви сва права за која је веровао да су јој одузета. Ту се стаје. Угљеша је дао тешку изјаву, којом човек мора да осети да је повређено достојанство. Угљешу нимало не правда што је тај текст саставио Грк, члан посланства које је дошло Угљеши.[61] Чињеница је да је Угљеша то прихватио и потписао.

У писму патријарху Филотеју Угљеша, у марту 1368. говори с пуно горчине о раду првог српског цара. Занет „висином достојанства и величином части“, Душан је — каже Угљеша — лакомим очима гледао на туђе градове, извукао мач против недужних и „недостојно отимао ромејску слободу и уставност онима који су се у њој родили, одгајали и одрасли.“ Душан се, наставља Угљеша, усудио да, као неки небесни судија и законодавац, гази, ништи и разара старе црквене установе и одредбе, па је неканонски створио саморукоположеног патријарха (αὐτοχειροτόνητον μεναπανίστος ἐπλάσατο Πατριάρχην), коме је дао територије отргнуте од Цариградске цркве. Отуда је избило отцепљење (σχίσμα) у коме су се несрећно одвојили од главе удови Христовог тела. Због свега тога, Угљеша ослобађа те области „варварске тираније и неправде“ и драге воље враћа Христу, Васељенској цркви и патријарху све отете цркве и митрополије и сва патријарашка права. Титуларни Никејски митрополит изгладио је сукоб и „измирио децу са заједничком мајком“.

Филотијеви изасланици имали су да сазнају за расположење Срба и ван Угљешине области. У априлу или мају очекивали су у Цариграду изасланике, можда много више њихов извештај. Цариградски патријарх наредио је да се на Св. Гори не примају и не признају свештеници које су рукоположили српски архијереји,[62] док не буде сазнао од својих изасланика какво је стање.

Али коначно измирење дошло је тек у пролеће 1371. Угљеша је похваљен што је вратио „отргнуте“ области

мајци цркви. Свакоме ко би се опет дрзнуо да кида делове Византијске цркве и протерује византијске владике, прети се. За егзарха у Угљешиној области Филотеј је поставио митрополита Драме.

На мирење с Византијом Угљешу је нагнала опасност од Турака. Деспот Угљеша и краљ Вукашин јасно су уочили значај Турака на Балкану и тачно су оценили значај турских успеха и освајања. Стога су Вукашин и Угљеша одлучили да крену у рат. Извесни научници били су склони да верују како за борбу није било припремања и да је до одлучног сукоба с Турцима дошло неочекивано. Као разлог за такав закључак наводи се околност што се краљ Вукашин са сином Марком и зетом Ђуром Баошићем у јуну 1371. налазио с војском под Скадром, намеравајући да одатле крене на Николу Алтомановића. Од намере је брзо одустао.[63] Помишљало се[64] да се у Тракији десило нешто врло важно, због чега је Вукашин с војском похитао према Једрену. Губи се из вида да Вукашин није нарочито хитао. Кренувши од Скадра, задржао се неко време у Серу. Крајем јуна или почетком јула очекивало се да ће Вукашин бити око Скопља или Призрена.[65] Не треба губити из вида да је пад Галипоља у турске руке, у лето 1371, могао да убрза одлуку Вукашина и Угљеше за рат. Галипоље је преотео од Турака (1366) Амадеј Савојски. Мурат I понудио је Византинцима мир, тражећи од њих Галипоље. Још није утврђено да ли су Турци Галипоље освојили борбом, или су им га Византинци дали.[66]

Код Угљеше одлука за рат била је зрела већ у априлу 1371.[67] Пред свети бој с „безбожним муслиманима", у молитвама по светогорским богомољама Угљеша је тражио помоћ Богомајке, у коју је положио сву наду и уздање. Као оно некада цар Душан (1347/8), тако је, у пролеће 1371, и деспот Угљеша обишао све светогорске манастире, да би се поклонио светим црквама и добио благослов монаха.

Обичај да се пред битку затражи молитвом Божја помоћ помиње се неколико пута у српским изворима. Кад је избио сукоб између Немање и његове браће, Немања се, спреман за борбу, налазио код Пантина. Немања се молио св. Ђорђу да му помогне. Уочи битке, Немања се молио св. Ђорђу да му помогне.

Доментијан се био сав уживео у оно стање пред бој. У Звечану се служило свеноћно бдење, јутрење и служба. Уморан после свега тога, неки свештеник је прилегао. Уснио је чудан сан: коњаник на коњу. Уплашени свештеник питао је непознатог јунака ко је. Чуо је да је Христов слуга Ђорђе, кога је Бог послао да се свештениковом „господину" нађе на помоћи, да би победио непријатеља[68] Причало се како је, бранећи своју земљу, сам св. Симеон Мироточиви убио бугарског одметника Стреза.[69] Сазнавши да мађарски краљ Андрија II и латински цариградски цар Хенрих Фландријски спремају напад на Србију, забринути Стеван Немањић отишао је у Студеницу. Пао је на очев гроб и сузних очију завапио пред оцем и свецем како су се приближили они који га гоне. У том часу приспео је свети дух. Сва се црква испунила мирисом, а из Немањине фреске на зиду потекло је миро.[70] Полазећи у рат против Бугара, краљ Стеван Дечански свратио је у цркву св. Ђорђа у Старом Нагоричину и пред ликом св. Ђурђа затражио је помоћ.[71] Кад је мађарски краљ Карло напао на Србију, краљ Душан свратио је у Жичу, где се поклонио Христовој и Богородичиној икони и из дубине душе молио за помоћ у борби против непријатеља.[72] Уочи битке на Косову, кнез Лазар причестио је војску.[73] Народни певач сећао се

Кад кнез Лаза причешћива војску
Код прекрасне Самодреже цркве.

У народном предању помиње се како је Стеван Лазаревић, одлазећи у битку на Никопољу (1396) причестио војску.[74]

И турски султани молили су се Богу пред бој. Уочи битке код Варне (1444), султан Мурат II молио се Богу.[75] Није јасно да ли је Мехмед II ради молитве или случајно свратио у манастир св. Јоакима Осоговског код Криве Паланке, идући 1463. на Босну.[76]

Угљеша је обишао и обдарио, у априлу 1371,[77] Ватопед, где се налази капела св. Козме и Дамјана и у њој Угљешин портре.[78] У повељи за Ватопед, Угљеша каже како је дошао на Св. Гору да би обезбедио заштиту св. Богородице у тренутку кад се спрема да дигне оружје „против нечистих муслимана". Угљеша је посетио овом приликом још и: Хиландар, Зограф,

Лавру. Молио се Богородици да му помогне да под своје ноге „покори све своје непријатеље и противнике."[79]

У време тог боравка на Св. Гори, Угљеша је приложио Хиландару село Акротир и пастирски катун Зарвинце. У Хиландару био је сахрањен Угљешин таст, ћесар Воихна, братучед цара Душана. Кад је 1348. био с Душаном на Св. Гори, Воихна је приложио Хиландару село Потолиново на Струми.[80] За Воихну се зна да је био Душанов брат од стрица. Долазило се на мисао[81] да је могао да буде унук краља Драгутина од сина му Урошица. Али Воихна је могао да буде и унук краља Милутина од сина му Константина, што би се више слагало да је Воихна с Душаном *братучед*. Евентуални унук краља Драгутина био би Душанов *другобратучед*. У Хиландару је сахрањено и Угљешино мило чедо, „млади младенац Угљеша деспотовић", који је својим раним одласком с овога света дубоко ожалостио мајку Јелену, доцнију монахињу Јефимију, која је свој матерински бол излила у једном осећајном натпису.[82] Сем Хиландара,[83] Угљеша је обдарио Кутлумуш и Ватопед[84] и био је ктитор параклиса Кузмана и Дамјана у Ватопеду.[85]

Поред љубави према милим покојницима сахрањеним у Хиландару, и обичаја да се пред битку моли по црквама за Божју помоћ, Угљеша је несумњиво хтео да постигне још нешто. Богу је могао да се помоли и у храми и у Серу и није морао да иде на Св. Гору. Поклоне светогорским манастирима могао је да учини и у својој области, са жељом да буде „тврдо и непоколебиво до века". Он је отишао на Св. Гору, јер су се онде у пуној мери осећали српско-византијски односи. Онде су Срби били скоро прокажени и било им је забрањено да се с Грцима причесте из истог путира. У љутој заоштрености, сасвим су се биле заборавиле Спаситељеве речи: „Пијте од ње сви, ова је крв моја новога завета, која се за вас и за многе излива ради опроштења грехова!" Угљеша је хтео да каже и покаже да је црквено питање, колико до њега стоји, добило облик који Византијска црква мора само да поздрави. Он је учинио све пред Богом и пред собом што је било у његовој моћи и власти. У попуштањима отишао је до краја, у осудама — до самопонижења. Место Цара, који се некад био начинио „небесним судијом" — ево Угљеше где се каје! Цар је разрушио границе. Ево Угљеше који поставља границе где су некад биле! Душан је некадање византијске области ставио под духовну власт Српског патријарха. Угљеша у својим областима враћа духовну власт Цариградском патријарху.

После овога, Угљеша је могао да се нада некој византијској војној сарадњи у борби против Турака. Угљешина жеља била је да нађе ослонца код грчког свештенства и да свом походу „на изгнание Турак" да што више карактер крсташког рата.[86] У оном свом болном и очајном вапају да се до Бога чује, старац Исаија поменуо је у боју против Турака 1371. и византијску војску. Сигурно је, међутим, да та помоћ није била знатна. Никакво чудо. Ни код Срба није било већег одзива и за Маричку битку многе српске области нису дале војску. Војску су дале области краља Вукашина, деспота Угљеше и браће Драгаша, дакле „српске земље око Шар-Планине и све јужне српске земље око Вардара и Струме."[87]

Црква у Угљешиној области дошла је под духовну власт византијског митрополита у мају 1371.[88] Серски митрополит, Србин Сава, отишао је с тог положаја у Хиландар, где је доцније био неко време игуман.[89] За митрополита у Серу дошао је Теодосије.

У јуну Вукашин је с војском био под Скадром. Крајем августа или почетком септембра Вукашин и Угљеша пошли су „на изгнание Турак". С турском војском, којом је командовао Лала Шахин, беглербег Румелије,[90] Срби су се сукобили код Чирмена (онда Черномена), на Доњој Марици, недалеко од Једрена.[91] Пала је необично мрачна ноћ. Беснела је страховита олуја. У таквој страшној ноћи, Турци су напали Србе. Збуњени изненадним ноћним нападом, Срби су се, кажу турски извори, дуго између себе тукли, пре него што су отклонили забуну. Када је у петак 26. септембра 1371, кроз измаглицу овог јутра ране јесени грануло сунце и освојио дан — битка је већ била завршена. Све је добијало свој свакодневни изглед. Олуја је престала, окршај се смирио. Само је мутна и крвава Марица, надошла од ноћашње бујице, носила мртве.

људе и коње. На крвавом маричком разбојишту остали су те ноћи мртви и Вукашин и Угљеша. Тела им нису нађена („јако ни телесем их обрести се").[92] Турци нису без разлога ово место назвали *Срб синдиги (Српска погибија)*.

Марица није била прво укрштање српског и турског оружја. Ако изузмемо случајеве кад су се, под Немањом и Милутином, борили као византијска помоћна војска, Срби и Турци сукобили су се (1344) код Стефанијане, где су Турци нанели губитке тешким оклопницима војводе Прељуба.[93] Битка на Марици била је велики српски пораз.

Турци нису заузели српске крајеве одмах после битке на Марици. У те крајеве ушли су Византинци и од новембра 1371. у Серу је владао тесалски деспот Тома Палеолог.[94] Идуће године ушли су у Сер Турци, кад је султан Мурат издао фермен манастиру св. Јована Претече на Меникенској Гори.[95] Али од 1374. па за неких десет година, срећемо у Серу и на Струми опет византијску управу. Тада су Византинци ставили ван снаге раније српске повластице.[96] Од 19. септембра 1383. Сер је у турској власти и онде се 1388. помињу субаша и кефалија Кутлу-бег и Хетир-паша.[97]

У време кнеза Лазара питање измирења Српске и Византијске цркве ушло је у завршну фазу. У оба ранија случаја мисао за мирењем потекла је од одговорних лица на највишем положају, патријарха Калиста или деспота Угљеше. У трећем случају није јасно од кога потиче мисао. У *Житију патријарха Јефрема*, епископ Марко приписује иницијативу за мирење кнезу Лазару. Кнез, каже епископ Марко, није могао да гледа зло стање. Пошто се посаветовао с епископима, властелом и неким Светогорцима, изабрао је „великог старца по имену Исаију" да сврши посао измирења.[98] За измирење сестара цркава иницијативу кнезу Лазару приписује и Константин Филозоф.[99] Међутим, састављач живота старца Исаије приписује иницијативу монаху Исаији. То је мало необично. Васпитан на Св. Гори, учен, Исаија, ван сваке сумње, жели само добро. На Атону се најјаче осећају последице расцепа. Не само што се монасима које су рукоположили српски архијереји брани да дођу на Св. Гору, него Грци на

Св. Гори не дозвољавају Србима да приђу путиру и да се причесте. Не могу заједно да учествују у највећој тајни Цркве којој и једни и други припадају и чије учење и једни и други примају. Али све те околности: тешко стање на Св. Гори, потреба да се болно питање скине с дневног реда, добронамерност — нису могле да буду једине и искључиве побуде монаха Исаије, који нема никакав нарочити положај у црквеној хијерархији. Иза њега очевидно неко стоји, кога ми данас не видимо сасвим јасно. Осетивши сложеност питања, Никола Радојчић указао је да није лако рећи од кога је потекао први корак. Веровао је да су Исаија и његови сатрудници „стварно само извршиоци намера српског владара, кнеза Лазара".[100] Тако се чинило и Динићу.[101] Мени изгледа, као што је давно изгледало и Илариону Руварцу[102], да је Исаија узео да сврши овај посао по жељи Цариградског патријарха Филотеја. На Филотеја, опет, могао је да утиче Јован Кантакузин, сада већ монах Јоасаф, Филотејев пријатељ. Кантакузин је, иако је престао да буде владар, играо значајну политичку улогу у јавном животу Византије.[103] Особито су познати велики Кантакузинови напори на црквеном пољу. И кад се зна колико се Кантакузин трудио да с папама у Авињону решава питање уније, сасвим је природно да је желео срећније односе са суседном Православном црквом у Србији.

Десет година пре овог рада, Калиста је прекинула смрт. Резултати из 1371. били су само делимични и ограничени на Угљешину област. Али са Српском црквом ово питање не само што није решено, него није ни кренуто.

Исаија је био идеалан посредник. Он и патријарх Филотеј били су давнашњи знанци. Знали су се са Св. Горе још из оних дана када су обојица били млади монаси, када је Св. Гора, како рече сам Исаија, цветала као рај. Обојица су се интересовали за књижевност и ко зна колико пута разговарали. Исти тај Исаија зна и патријарха Саву неких тридесет година. Обојица су били сажитељи хиландарске обитељи. Сад су, ето, оба Исаијина давнашња знанца на челу својих цркава.

За последњих двадесет година многе су се ствари измениле. Онај који је прогласио Српску патријарши-

је, а и његов син променио је светом. Онај који је први понео патријарашку титулу, сахрањен је још пре двадесет година. Онај ко је проклео те људе, мртав је. Настала су озбиљна времена. Турци под султаном Муратом нижу успех за успехом. Византијски цар Јован Палеолог чини очајне напоре. Иде у Мађарску, Напуљ и Рим и с папом Урбаном V креће осетљиво верско питање. Цар Јован V пристао је на унију цркава, пољубио Папину папучу и признао да Св. Дух произлази од Оца и Сина („filioque“), а да је папа поглавар хришћанске цркве. Иако је Цар дао ове изјаве само у своје име, оне су ипак везивале, али нису довеле до промена односа између Цариграда и Рима.[104]

Старац Исаија нам је добро познат.[105] Подвижник и писац, богослов и дипломата, па ипак ниједном да се нађе на неком значајнијем положају у црквеном старешинству. Рођен је у властеоској кући у Липљанској епископији на Косову почетком 14. в. Жеља његових угледних родитеља била је да им син, пошто је „изучио књиге“, оде у „палату цареву“. Син, чије крштено име не знамо, послушао је родитеље. Али је на двору остао кратко време. Вођен љубављу према Богу, напустио је двор и отишао је у манастир св. Јоакима Сарандапорског, под планином Осоговом код Криве Паланке, где се замонашио. Према предању, у цркви тог манастира лежале су моћи пророка Исаије, што је, по свој прилици, утицало на избор калуђерског имена младог кандидата за монаха. Из Сарандапора отишао је Исаија у Хиландар, где је провео дуже времена. Једном је дошао да обиђе родитеље и том приликом их је замонашио. Његов отац Георгије постао је калуђер Герасим, а мајка Калина — монахиња Теодосија. Неким чудним случајем, и отац и мајка умрли су истог дана и обоје положени у један гроб.

Кад је крајем 1347. цар Душан дошао на Св. Гору, упознао је Исаију. Хиландарски проигуман Арсеније топло је препоручио Цару свог духовног сина Исаију. Тада је Исаији додељено да се стара око уређења разрушеног и запустелог руског манастира св. Пантелејмона, и за ту намену цар Душан и царица Јелена дали су Исаији обилну новчану помоћ. Онда је Исаија за извесно време напустио Св. Гору и с неким својим

ученицима отишао у „Западну земљу“, па се опет вратио на Св. Гору, где се помиње, између 1359. и 1361, као члан хиландарског братског сабора.[106] Исаија се бавио књижевношћу. Превео је с грчког на српски списе Дионисија Ареопагита, стварно псеудо Ареопагита, и на крају тог превода оставио онај запис пун туге о приликама после Маричке битке.[107]

Исаијин животописац каже како је Исаија потицао из властеоске куће. Каже да му се отац звао Ђорђе (Георгије). Родитељи су желели да им син оде на краљев двор, и та им се жеља испунила. Таква жеља могла је да се роди само код неког ко је добро виђен на двору. Зна се врло добро како на ту ствар гледа законодавац. Законик каже: И ко преда сина (или брата) у двор, и запита га цар: „Да ли ћу му веровати?“ и он каже: „Веруј колико и мени!“, па учини какво зло — да плати онај ко га је предао.[108] Ако је у Законику први пут овако јасно уобличена и добила законску снагу, ова одредба мора да је по неписаном праву поштована и примењивана и пре Законика.

Ја мислим да видим Исаијиног оца, властелина Ђорђа. То је, чини ми се, онај Ђорђе, члан ужег Дворског савета краља Милутина, с којим је 1298/9. водио у Скопљу преговоре византијски дипломата Теодор Метохит око удаје принцезе Симониде, ћерке Андроника II, за краља Милутина. У опширном писму које је послао византијском великом логотету Никифору Хумну, Метохит помиње као најистакнутију личност међу српским преговарачима Ђорђа. За тог Ђорђа каже како је веома одан Краљу, обдарен умом и да има врло велики утицај на Краља. Члан је ужег Краљевог савета и у војсци други војвода.[109] И мисао да се два Двора ороде, дао је тај Ђорђе. Ђорђе је знао одлично грчки. Тамновао је код Грка и они га нису запамтили по добру. Кад он води осетљиве дипломатске преговоре, где мора да буде опрезан и да се цењка, да нешто не прода јевтино а друго не купи скупо, значи да зна добро грчки. Не знам ни да ли Исаијина мајка Калина није била Гркиња. Онда би било сасвим јасно одакле Исаији знање грчког: научио га је из мајчиних уста. Ја сам стога склон да у том Ђорђу,

с којим је Метохит преговарао, видим оца старца Исаије.[110]

Чешћа је појава да монах врши дипломатску мисију. Остављам на страну дипломатски рад св. Саве. У Немањино и Савино име свршавао је неке послове код Стевана Немањића хиландарски игуман Методије.[111] И Савин способни и драги ученик Иларије, доцније први Хумски епископ, био је Савин посланик код Стевана Немањића.[112] Поред других, о браку краља Милутина са Симонидом водио је преговоре и монах Дамјан, можда доцнији Призренски епископ.[113] Код Драгутина и Милутина свршавао је дипломатске мисије хиландарски игуман Данило, потоњи архиепископ Данило II.[114] Као Хумски епископ, тај исти Данило ишао је у Трново цару Михаилу. Можда је преговарао о браку краља Стевана Дечанског с Маријом Палеологовом.[115] За измирење између Драгутина и Милутина, посредовање царског и патријарашког двора у Цариграду тражио је хиландарски игуман Никодим.[116] Никодим се заузео и да краљ Милутин опрости свом сину побуњенику.[117] Позната су дипломатска посредовања монаха Калиника, можда духовника краљице Симониде,[118] и хиландарског игумана Ђервасија.[119]

Негде крајем 1374.[120] излагао је Исаија кнезу Лазару о црквеним приликама. Кнез није дао одређен одговор. Чинило му се да не треба само он да узима ту ствар у руке, као што је то чинио пре неколико година деспот Угљеша. О тој ствари требало би да се пита и неко ко је тешње везан с Црквом. И Кнез је упутио Исаију патријарху Сави. Нека Патријарх каже по овој ствари шта мисли. Патријарх се дуго колебао. Утврђен у части на грчком и српском сабору у Серу, граду који је био српски у време кад је земљом владао цар, Сава је за протеклих двадесет година доиста видео много. Био је живи сведок успона и пада. Зна кад је његова земља била краљевина, кад је поглавар цркве био архиепископ, кад је граница била код Охрида, а Света Гора туђина. Видео је онда краља који је постао цар, и архиепископа који је понео титулу патријарха. Видео је простране области у српској власти и чувену Свету Гору у српским рукама. Затим је видео општу пометњу. Болна Марица стајала је као отворена књига,

али из ње скоро нико или није хтео, или није умео, да чита. Поред свих сукоба изнутра и напада споља, династија Немањића владала је пуна два века и, ево, сад се угасила. Од мушких потомака Немањића живе још два сина Душановог полубрата Симеона — Јован и Стеван. О Стевану се не зна ништа. А Јован, миран и млак, жив сахрањен, вечно брижан да ли је довољно побожан, ускоро ће се покалуђерити и као монах Јоасаф живећи на Св. Гори и у Метеорском манастиру, да у Господу скончa у пролеће или у лето 1423. и да буде сахрањен у Метеорском манастиру, у истом гробу у коме и његов духовни отац Атанасије.[121]

Патријарх Сава види велике промене. Место цара, јављају се: један краљ (Марко), један кнез (Лазар) и више династа (Вук Бранковић, Константин Драгаш, Никола Алтомановић, Ђурађ Баошић). Све је сахрањено. Све је само прошлост: и царство, и широко размакнуте границе и династија. Турци напредују и учвршћују се. Византија је силно малаксала, изнурена многим унутрашњим борбама и биткама на бојним пољима. А на Западу нико јасно да уочи и схвати замах турских успеха и освајања! Душанова огромна зграда заљуљала се из темеља. Једино још у цркви влада јединство. Она одолева променама и као спомен на минуле дане остао је патријарх.

Уз патријарха постоји још један споменик старе славе, али без старе титуле и старе функције. То је монахиња Јелисавета, некадања царица Јелена.[122] Без мужа и без јединца сина, ова жена под калуђерским велом представља живу и подужу историју, и то не по памћењу и посматрању, него и по личном стварању. Она је за мужевљева живота играла политичке улоге, као ниједна жена српског владара пре. Кад се у јулу 1342. у Паунима расправљао какав став да се заузме према добеглом византијском царском претенденту Јовану Кантакузину, Јелена је водила главну реч. Она је одржала велики говор и убедила двадесет и четири човека у исправност својих схватања у том тренутку. После Јелениног говора, Јован Оливер је у том излагању нашао толико мудрости и доброг расуђивања, да је истакао како „нам ни неко најпаметнији не би могао рећи боље, ни неко нама најнаклоњенији нешто корисније

саветовати," пошто је Јелена у том свом говору била обухватила „све најлепше што је најбоље за добро и славу српског царства."[123] После Јелениног објашњења, Срби су у Кантакузину гледали цара, а не побуњеника и одметника, за чију живу или мртву главу могу да добију из Византије много и одмах.

Патријарх Сава знао је како је деспот Угљеша решио црквено питање. Угљеша је могао у својим попуштањима да иде до краја, и да не изгуби ништа. Угљеша је имао да врати Цариграду оно што је, како је једном тачно примећено,[124] било изгубило практични смисао. Угљеша је своју област добио уз жену Јелену. А наслеђено се вазда лакше троши него оно што је муком стицано. Патријарх Сава није могао тако да поступи. Зато се он и онолико колебао кад је чуо Исаијин предлог да се крену преговори за измирењем. И зато је Исаија *једва умолио* Патријарха да пристане да се почне рад. Не каже се, али се по себи разуме, да је упорни Патријарх пристајао само на часно измирење, које би ослободило Српску цркву проклетства, али не би повлачило никаква понижења.

Кад је добио Патријархов пристанак, Исаија је опет отишао кнезу Лазару. Од Кнеза је добио „све потребно за пут", изабрао још неколико лица и тако саставио изасланство за одлазак у Цариград.[125] С Исаијом су отишли: бивши светогорски прот Теофан, два Исаијина ученика — Силвестар[126] и Нифон,[127] као тумач („толкователь") поп Никодим Грчић.[128] Поп Никодим сигурно није пошао да би био само тумач. Ако је ико знао добро грчки, знао је Исаија. Сналазио се чак и у врло учено и стилски веома тешко писаном тексту псеудо Дионисија Ареопагита. На Св. Гори провео је с Грцима четрдесет година. Говорио је, сигурно, грчки као српски. Сам писац, добар говорник, сав од акције, поп Никодим Грчић био је човек у коме су они који су га знали видели „мужа силна в книгах, силнејша в разуме и словесех и ответех". Идеалније особине нису се могле пожелети за члана посланства које одлази на посао где се ваља надмудривати, говорити и одговарати.

У циљ ове мисије био је упућен и сабор, али нема потврде да је одлуку донео сабор, а још мање да је сабору присуствовала и царица Јелена.[129] Али је Исаија

пре одласка у Цариград разговарао с царицом Јеленом. То је сасвим разумљиво. Она је знала да је још њен муж желео да расправи однос с Византијском црквом, али да му је смрт дошла пре него што је могао да оствари намеру. Десет година пре овога долазио је Царици патријарх Калист, и то управо поводом исте ствари о којој и Исаија има да расправља. Било би, према томе, корисно чути која су питања била кренута, јер се човек онда лакше сналази и зна на који колосек да доведе своје преговоре.

Посланици су прво отишли на Св. Гору, па одатле, по свој прилици с пролећа 1375, бродом за Цариград.

Цареви Јован и Манојло и патријарх Филотеј срдачно су примили српско посланство. У Цариграду је скинута клетва с мртвих царева Душана и Уроша, с умрлог патријарха Јоаникија, с патријарха Саве, са свих живих и мртвих архијереја и јереја. Приликом измирења решено је: да Срби, ако се икада буде десило да опет заузму византијске територије, не мењају више грчке архијереје. То је била цена измирења. Само то. Часна и достојанствена.

Не зна се да ли је рађен неки посебни акт о измирењу, којим би Цариградска патријаршија признала Српску патријаршију. Настављач архиепископа Данила II каже како је у Цариграду Србима било одобрено *да имају патријарха слободног и ни под чијом влашћу*. Он каже да је поводом тога у Цариграду била написана и синђелија. Тај исти Данилов настављач много је осуђивао поступак цара Душана, у чему је видео нешто што не приличи и што се противи устаљеном реду и односу. Кад је он сад умирен, значи да црквени кругови у Србији знају да Патријаршија није више неки самовласни чин ћуди и обести, него да ужива признање.

Због тога што није познат званични акт о признању Српске патријаршије и што се у формулару адреса Цариградске патријаршије из септембра 1386. за поглавара Пећи и Србије налази архиепископска титула, закључивало се[130] да Цариградска патријаршија није признала Српску. Разлози који се у потврду оваквог закључка наводе нису довољно убедљиви и у науци су већ оспорени.[131] Занимљиво је напоменути да су

писци редовно губили из вида да су пре њих и други долазили до истих схватања, па им се чинило како они први на то указују. Али су такви закључци и најбољи, јер нису донети под сугестијама и утицајима. В. Лоран подвукао је како Макарије Анкирски каже за поглавара Српске цркве да је архиепископ (Ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου καί πάσης Σερβίας), а да је на престолу Пећи (ἐν τῷ Θρόνῳ Πεκίου). Овај се израз употребљава само за патријарха, јер једино патријарх има престо. Лоран је навео и други разлог. У манастиру Ватопеду налази се још необјављен документ о једном суђењу из 1386. Ту се понова потврђује манастиру Спелеону у Мелнику право на воденице које је неки Макарије био отео манастиру. Тај Макарије је саставио лажни текст, подметнуо Мелничком митрополиту Кирилу, а текст је потврдио и пећки патријарх Спиридон Ὁ νῦν Πατριάρχης Πεκίου.[132]

Данас је ван сумње да је и после 1375. поглавар Српске цркве имао титулу патријарха. Ту му титулу даје Јован Капистран.[133] Православног босанског епископа, можда Милешевског митрополита Давида, за кога се погрешно узима да је то био босански *дјед*,[134] рукоположио је оближњи патријарх. Тако каже Цариградски патријарх Генадије Схоларије у својој посланици синајским калуђерима, одобравајући им да тог епископа могу да спомињу на литургијама.[135] Тај *оближњи* патријарх могао је да буде само српски.[136] Напослетку, на питање деспота Ђурђа Бранковића да ли може да се постави патријарх и онда кад место у коме је била патријархова столица није више у државној власти, патријарх Генадије одговорио је да може.[137] Да цариградска патријаршија није признавала патријарашку титулу Српској цркви, сигурно да Деспот не би тако питао, а још мање би Цариградски патријарх олако прешао преко тога. Патријарх би се чудио и питао, као оно некада Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, откуда та титула поглавару Српске цркве, ко му је и кад дао и признао.

После завршених преговора у Цариграду, донели су српски изасланици разрешење и опроштење. Са српским изасланицима дошли су и изасланици Цариградског патријарха, свештеномонаси Матеј и Мојсеј. У

храму св. Арханђела на Бистрици код Призрена, где почива Цар који је прогласио Српску патријаршију, отслужена је заједничка служба. Призренски митрополит са српским свештеницима и изасланици Цариградског патријарха на овом заједничком богослужењу узели су крв Христову из истог путира.[138] У име Цариградске патријаршије, изасланици су ослободили клетве цара Душана, цара Уроша, патријарха Јоаникија, патријарха Саву и све више и ниже свештенике. Тако су се удови сјединили с главом и црква је понова добила своју лепоту.[139] Опет су постале другарице обе сестре цркве које су „много времена, раздвојене једна од друге, плакале".[140]

Патријарх Сава није дочекао да види измирење.[141] Умро је у недељу св. Томе, 29. априла 1375.[142] Саркофаг патријарха Саве налази се у цркви св. Димитрија, дозиданој уз северну страну храма св. Апостола у Пећи.

Познат је само један портрет патријарха Саве, на источном зиду припрате Пећке цркве. Приказан је као човек дуже, још црне браде. Портре је из 16. в., из времена преуређења припрате под патријархом Макаријем Соколовићем.

НАПОМЕНЕ

[1] П. МАРКОВИЋ, *Односи између Србије и Угарске*. Летопис Матице српске 223/4 (1904) 166.

[2] LJUBIĆ, *Listine* III (1872) 266.

[3] Данило 380.

[4] Ово је Сава IV – Сава I: 1219–1233; Сава II: 1264–1271; Сава III: 1309–1316.

[5] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 139–140.

[6] О сабору: Т. ТАРАНОВСКИ, *Историја старог српског права* I 176 и РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 139–140. Сава је био патријарх двадесет година и пет месеци – Данило 384. Како је умро 29. априла 1375, излазило би да је био изабран 29. новембра 1354. Могуће је да је био изабран о св. Арханђелу или о Ваведењу – И. РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 103.

Постоји једна повеља од 15. новембра, не зна се које године. АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*, Богословље II (1927) 282-283, приписао је ову повељу цару Душану и мислио је да је треба датирати: 15. новембар 1349–1354. У овој повељи помиње се хиландарски игуман Јован. Међутим, за време које је предложио Соловјев за датирање повеље знамо сасвим тачно да је хиландарски

игуман био Сава, па се стога датирање које је предложио Соловјев не може прихватити – МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 76–77. Ако би се узело као полазно да је ову повељу издао Душан, онда би једино могао као датум да дође у обзир 15. новембар 1354. У том случају могло би се закључити да Сава више није био игуман и да је већ, можда, био патријарх.

Набрајајући хиландарске игумане (Наведени рад 283), Соловјев је дошао до Теодосија, који се помиње 1360/61, па је закључио како „у том реду нема места за иг. Јована, док за Душаново доба постоји празнина у реду игумана." Да је продужио набрајање хиландарских игумана, Соловјев би наишао да се априла 1369. помиње хиландарски игуман Јован – МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 79–80. Само у том случају ово не би била Душанова, него Урошева повеља. Озбиљну сметњу чини и помен логотета Ђурђа, за кога се зна да је био Душанов логотет од 1349. до 1355., док се од 1356. помињу као логотети цара Уроша Драгослав и Дејан. Сва је вероватноћа да се Ђурађ више није ни враћао у службу. Он је 1367. био у Солуну – СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Студије из српске дипломатике*. Глас 106 (1923) 86–88.

[7] СЕРАФИМЪ РИСТИЋЪ, *Дечански споменици* 83.

[8] ЕЛЕЗОВИЋ, *Поменик* 111.

[9] Др ВЛАДИМИР МОШИН, *Акти братских сабора о адрфатима из XIV–XV века*. Богословље 14 (1939) 229.

[10] DJORDJE SP. RADOJIČIĆ, *Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Svetoj Gori*. Arhivist 2 (1955) 17.

[11] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 72.

[12] *ЗСп* 418–423 – *ACh* 495–498.

[13] Исто 472–474 – 495–501.

[14] *ACh* 505–507.

[15] Исто, 514–515 – *ЗСп* 427.

[16] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 38–65.

[17] О Калисту и Филотеју: KRUMBACHER, Наведено дело 107–109, 157–158, 174; V. LAURENT, *Dictionnaire de théologie catholique* 12 (1935) 1497.

[18] О Григорију Синаиту: И. РУВАРАЦ, *О кучајинским манастирима по записима*. Старинар VI 2 (1889) 36; Dr CONSTANTIN JIREČEK, *Das Fürstentum Bulgarien* (1891) 508; KRUMBACHER, Нав. дело 157; РАДЧЕНКО, Нав. д. 51–98; П. СЫРКУ, *Врѣмя и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго*. СПетербургъ 1898; I. DUJČEV, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporiane*. Byzantinoslavica 14 (1953) 19 и д.

[19] VLAD. ROZOV, *Синайцы въ Сербіи въ XIV вѣкѣ*. Byzantinoslavica I (1929) 16–20.

[20] *ЗСп* 772–774. Упор. синђел СЕРАФИМ, *Преподобни Григорије Синајит Ћутљиви, оснивач и творац манастира Горњака*. Гласник Српске православне патријаршије XIV, бр. 4–14, 1938.

[21] ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 46–47; СТ. СТАНОЕВИЧЪ, *Серскій митрополитъ Іаковъ*. Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 95–98.

[22] *Starine* 16 (1884) 35–40; ВУКСАН, *ЛО* 89–95.

[23] *ЗСп* 419.

[24] РАДОЈИЧИЋ, ССК 16. Ср. и Радојичићеве исправке и допуне у раду: *Стари српски писац Јован из Синајске Горе и рукописни зборник „Словеса душеполезна"*. Зборник радова књ. 10. Институт за проучавање књижевности књ. 1 (1951) 42–45. – *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку и у турско доба*. Нови Сад (1967) 255–260.

[25] H. DELAHAYE, *Un groupe de récits „utiles à l'âme"*. Annauaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientale 2 (1934) 255–266.

[26] *ЗН* I бр. 145, 146. Погрешну хронологију: 1399–1420 кад је Сава II био патријарх дао је P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. vol. I (1959) 127.

[27] СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ, *Уметнички споменици манастира Хиландара*. Зборник радова САН 44, Византолошки институт књ. 3 (1955) 167 и слика бр. 12.

[28] ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*. Глас 176 (1938) 105–106.

[29] О цароставнику: ИЛ. РУВАРАЦ, *Зборник Илариона Руварца* I (1934) 53–59.

[30] *ЗН* I бр. 145, 146.

[31] ЗСп. 739.

[32] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 141.

[33] *ЗСп*. 429–432 – *АСН* 516–518; А. СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици* 157; АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Два прилога проучавању Душанове државе*. ГСНД 2 (1927), 26. О сабору на Крупиштима: ТАРАНОВСКИ, *Историја старог српског права* I 176–177; РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 141–143; МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 77–78. Тачно је локализовао Крупишта, али је погрешно узимао да је сабор био 1354. РАД. М. ГРУЈИЋ у раду: *Где је била Крупишта у којима је цар Душан 1354. године одржао велики државни сабор*. Старинар 3/4 (1955) 203–204.

[34] Acta Sanctorum. Januarii II, 998 – Гласник 21 (1867) 277–288. О Петру Томи: N. JORGA, *Philippe de Mézières et la croisade au XIVe siècle* (1896) 131-144. О преговорима цара Душана с Куријом: ПУРКОВИЋ, *АП* 60–64.

[35] DIEHL, *EO*, 326.

[36] *ЗСп* 739.

[37] М. ПУРКОВИЋ, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*. ГСНД 19 (1938) 244. Упор.: РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 140.

[38] *ЗСп* 311 – СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици* 159–161. О сабору: ТАРАНОВСКИ, Нав. д. 177–179 и РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 146–149.

[39] *ПП* 92.

[40] Monumenta Ragusina, Libri Reformationum 3 (1895) 35.

[41] *ЗСп* 440–441. О породици Повика: *Споменик* 11 (1892) 9–10 и РАДОЈИЧИЋ, ССК 84.

[42] К. ЈИРЕЧЕК, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*. Зборник Константина Јиречека I (1959) 362 н. 56 и 57. Радослав Чимбић имао је у ово време четрдесет и пет година. 8. марта 1387. био је седамдесетогодишњак. М. ДИНИЋ, *Одлуке већа Дубровачке Републике* II, 354.

[43] Гласник 22 (1867) 218.

[44] СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици* 167–169.

[45] Monumenta Ragusina IV, 68–69, 71–72.

[46] МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Јужна Србија од V века до Карађорђевог устанка.* Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије. Скопље (1937) 215–216. Ово моје мишљење измакло је пажњи ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ, *Серска област после Душанове смрти.* Посебна издања Византолошког института књ. 9 (1965) 8 и д.

[47] Извори сложно тврде да је Једрене освојио Мурат, који је наследио оца Орхана у марту 1362.; C. JIREČEK, *Zur Würdigung der neuentdekten bulg. Chronik.* ASPh 14 (1891) 257; P. CHARANIS, *Les Βραχεια χρονικα comme source historique.* Byzantion 13 (1938) 349–351.

У марту 1362. Једрене се још помиње у византијској власти – Byzantinische Zeitschrift 18 (1909) 582. Има, међутим, помена да је Једрене већ у пролеће 1361. било у турским рукама. – J. RAYMOND-O. P. LOENERTZ, *Etudes sur les Chroniques brèves byzantines.* Orientalia Christiana 24 (1958) 156–157 n. 1.

И турски извори помињу 1361. као годину освајања Једрена – Д-ръ П. НИКОВЪ, *Турското завладѣване на България и съдбата на последнитѣ Шишмановци.* Известия на Историческото дружество въ София 7/8 (1928) 50.

Да је Једрене освојено већ 1361. узимао је FRANZ BABINGER, *Chronologische Miszellen.* Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2 (1926) 311.

У Млецима се знало већ 14. марта 1361. да су Једрене и Галипоље пали у турске руке – R. L. LOENERTZ, *Etudes sur les Chroniques brèves byzantines.* Orientalia Christiana 24 (1958) 156–157.

Како се поуздано зна да Галипоље није пало 1361, подлеже сумњи и да је Једрене освојено 1361. Једрене је 1365. било турска престоница – ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Историја Византије* (1959) 498 н. 3.

Годину 1362. узимају: J. H. MORDTMANN, *The Encyclopedia of Islam* (Edirne); DIEHL EO, 330, а 1365: DRÄSEKE, *Der Übergang der Osmanen.* Neue Jahrbücher für das klassische Altertum I, 6 (1913) 503. Ново је тврђење да је Једрене пало 1371. које је изнео АЛЕКСАНДЪРЪ БУРМОВЪ у расправи *Кога е завладѣнъ Одринъ отъ Турцитѣ?* Известия на българското историческо дружество 21 (1945) 23–32. Он је сматрао да је повод за Вукашинову и Угљешину офанзиву 1371. била опсада или пад Једрена. Литературу о заузимању Једрена, са закључком да је Једрене пало у Муратове руке између јуна 1365. и неку годину пре јуна 1380, доноси: IRENE BELDICEANU-STEIHNERR, *La conquête d'Andrinople par les Turcs.* Travaux et mémoires I (Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines) Paris, 1965, 439–461.

На Велики петак 1363. папа Урбан VI дао је крст савојском грофу Амадеју VI, званом „зелени гроф" („Conte verde"), да пође у крсташки рат: H. A. GIBBONS, *The Fundation of the Ottoman Empire* (1916) 129, 131. О Амадеју Савојском: KOSTAS KEROPHILAS, *Amadeo VI di Savoia nell impero byzantino,* 1926: OSCAR HALECKI, *Un empercur de Byzance à Rome.* Travaux historiques de la Société des sciences et des lettres de Varsovie 8 (1930) 138 и д.

[48] MIGNE, *Patrologia graeca* 154 (1865) 961–1008; HALECKI 95 и д.

[49] HALECKI 42.

[50] CHARANIS, Byzantion 13 (1938) 352.

[51] *Добротолюбіе* или словеса и главизны часть вторая стр. 47. Афонскій патерикъ I 51, 533.

[52] М. ПУРКОВИЋ, *Кад се покалуђерила царица Јелена?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 167.

[53] J. GOUILLARD, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique 61/2 (1939) 444 није знао да се Јелена покалуђерила. Чак помиње како Кантакузин греши кад Јелену зове Јелисаветом.

[54] СТ. НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци у XIV и XV века. (1960)* 150, 165, 175; Г. ОСТРОГОРСКИ, *Серска област после Душанове смрти* (1965) 134.

[55] Година Калистове смрти па, према томе, и преговора у Србији није сасвим сигурно утврђена. Ако оставимо на страну много старију литературу (*Зборник Илариона Руварца* I (1934) 26–27), узимале су се 1363. и 1364. 1363. узимао је: V. GRUMEL, *Traité d'études byzantines* I (1958) 437; GYULA MORAVCSIK, *Byzantino-turcica* I (1958) 578: *Lexicon für Theologie und Kirche* V (1960) 1263; JOHN MAYENDORFF, *Alexis and Roman, a Study in Byzantino-Russian Relations.* Byzantinoslavica 28 (1967) 280–1; В. Љ. МАКСИМОВИЋ, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације.* Зборник Византолошког института 9 (1966) 121–193.

Вероватније је да је Калист умро 1364. Од априла до јуна 1363. било је у Цариграду посланство из Трапезунта и Панарет је поменуо да је тада видео у Цариграду Калиста – I. T. ПАМПОУКН, Τοῦ Πρωτοσέβαστου καὶ Πρωτονοτάριου Μιχαὴλ Παναρέτον περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος Βασιλέων. Ποντιακά 2 (1947) 52. O. Λαμφίδης, Μιχαιλ τον Παναρετον περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Ἀρχεῖον Πόντου 22 (1958) 74.

Филотеј је постао патријарх на Митровдан 1364. године: EDUARD DE MURALT, *Essai de chronographie byzantine* 2 (1871) 673–674; ASPh 14 (1891) 256 н. 2; ЈИРЕЧЕК, Историја I 245 н. 49. Да је Филотеј патријарх већ од 12. фебруара 1364: JUGIE, Echo d'Orient 30 (1931) 420. Посланство с Калистом долазило је у Србију 6872 (1. септембар 1363–31. август 1364) – CHARANIS, Byzantion 13 (1938) 351–352.

Околност што је Панарет видео у Цариграду патријарха Калиста није дефинитивни доказ да је Калист умро 1364. Панарет је могао да види Калиста и да Калист крене из Цариграда у мају и јуну 1363. и да дође у Сер јула 1363.

Месец Калистове смрти исто тако није још утврђен. Узима се 20. јуни (GOUILLARD, Наведени чланак); за јули изјаснио се ИЛАРИОН *ИИПП* 21. МОШИН је једном био узео јули (*Житие 152*), а доцније (Гласник Српске православне цркве XXVII/9, 206), 21. јуни. За август као месец смрти изјаснили су се: GIOVANNI MERCATI, *Notizie di Procopo e Demetrio Cidone, Manuel Caleca e Teodoro Meniteliota* (193) 45, 2 и 6 и GRUMEL, Наведени рад 437.

[56] CANTACUZENES II 360–362.

[57] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 247.
[58] *АРС* 560–564; СОЛОВЈЕВ-МОШИН, *ГП* 260–267.
[59] MIGNE, *Patrologia graeca* 154 (1866) 1034.
[60] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 247.
[61] ОСТРОГОРСКИ, *Серска област* 135–136.
[62] *АРС* 555–557; ПОРФИРІЙ УСПЕНСКІЙ, *Востокъ христианскій. История Афона* III, 1–2 С Петербургъ (1892) 188–190, 665–667.
[63] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 251; ЋОРОВИЋ, *Хисторија Босне* I 299.
[64] БУРМОВЪ, Наведени рад 30.
[65] Инструкције дубровачке Владе Паску Рањини и Јакову Соркочевићу од 10. јуна 1371; Ј. ТАДИЋ, *Писма и упутства* 229–230.
[66] HALECKI, Наведени рад 244–246.
[67] M. LASCARIS, *Actes serbes de Vatopede,* Byzantinoslavica VI, 178.

На два месеца пре битке на Марици, Ђенова је известила папу Гргура XI како Турци припремају рат – HALECKI, Нав. р. 248, из чега би излазило да је била турска, а не српска, иницијатива за овај рат. Угљешина посета Св. Гори у априлу 1371. и израз у српским изворима како су Вукашин и Угљеша пошли „на изгнание Турак“ говоре да је иницијатива била српска.
[68] Доментијан (изд. Ђ. ДАНИЧИЋ 1865) 18; Краљ Стефан (изд. ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, Светосавски зборник 2, 1938) 26.
[69] Краљ Стефан 63.
[70] Исто 72.
[71] Данило 181.
[72] Исто 227; Гласник 22 (1867) 218.
[73] Глас 136 (1930) 91.
[74] Д[обросав] Ст. П[авловић], *Археолошки споменици и налазишта у Србији.* II (1956) 133 н. 66.
[75] MOURADJA D'OHSSON, *Tableau de l'Empire Ottoman* 223.
[76] ИВ. СНЕГАРОВЪ, *История на Охридската архиепископия* I (1924) 45.
[77] M. LASCARIS, *Actes serbes de Vatopede.* Byzantinoslavica 6 (1931) 178.
[78] О живопису те капеле: В. ЂУРИЋ, *Фреске црквице св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду.* Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 128.
[79] MICHEL LASCARIS, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra.* Хиландарски зборник I (1966) 12.
[80] *ЗСп* 424.
[81] *ССК* 82.
[82] *ЗН* I бр. 138; Л. МИРКОВИЋ, *Иконица са записом монахиње Јефимије у Хиландару.* Годишњица 42 (1933) 45–49; РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 80. Некада је било раширено предање и да је деспот Угљеша био сахрањен у Хиландару. Међутим, у Хиландару је био сахрањен Угљешин син, и то у истом гробу у коме и Угљешин таст ћесар Воихна, споља, с јужне стране главне хиландарске цркве, на месту где се доцније развила лоза чудотворног плода. Натпис који је саставила вероватно

Јефимија, уцвељена мајка и ожалошћена кћи, још није нађен. Упор.: ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *О једном хиландарском натпису из друге половине XIV века.* Прилози 21 (1955) 123–124.
[83] *ЗСп* 445–446 – *ACh* 532.
[84] P. LEMERLE-A. SOLOVIEV, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus.* Seminarium Kondakovianum II (1939) 129–146; P. LEMERLE, *Actes de Kutlumus. Archives de l'Athos, publiées sous la direction de G. Millet.* Paris (1945) 230–231; СОЛОВЈЕВ–МОШИН, *ГП* 286–289.
[85] В. Р. ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (1950) 52.
[86] Опширније о овом Угљешином плану: ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Серска област после Душанове смрти* (1965) 127–43.
[87] СТ. НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци XIV и XV века.* Изд. СКЗ, књ. 356/7 (1960) 200–201.
[88] Исто 182; HALECKI Нав. д. 235–260.
[89] ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 47–48; МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 84.
[90] DIEHL., *EO* 330.
[91] СТ. НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци XIV и XV века* 206–207; FR. BABINGER, *Beginn der Türkensteur in den Donaufürstentümern.* Südost-Forschungen 8 (1942) 1–35.
[92] *РЛ* бр. 582е. Патријарх Пајсије забележио је у 17. в. како је тешко рањени Угљеша, спасавајући се, пао с коња, издахнуо и био сахрањен „више Харманлије“ (недалеко од Једрена). Доцније је, по традицији, Угљешино тело пренето и сахрањено у манастирској цркви коју је он подигао из темеља код Сера. Али је Пајсије забележио да је Угљешин првобитни гроб био познат и у његово време – Гласник 22 (1867) 226–227. И патријарх Арсеније III, путујући 1683. за Јерусалим, посетио је „гроб храбраго Угљеше.“ – СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Дневник патр. Ар. Чарнојевића о путовању у Јерусалим* 1683. Гласник 33 (1872) 187.
[93] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 221.
[94] LEMERLE, *Philippes* 214–215.
[95] TARSSCHNER-WITTEK, *Die Vezierfamilie der Gandarlisade (14–15 Jhr) nach ihre Denkmäler.* Der Islam 18 (1929) 72 n. 1; F. DÖLGER, *Die Urkunden des Johannes Prodrom Kloster.* Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abt. 9 (1935) 46.
[96] LEMERLE, *Philippes* 215 n. 3.
[97] Исто 223.
[98] ВУКСАН, *ЕМ* 92–93.
[99] Гласник 42 (1875) 259.
[100] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 160–161.
[101] МИХ. ДИНИЋ, *Историја народа Југославије* 1 (1953) 416.
[102] И. РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* (1888) 140.
[103] ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације* (1354–1383). Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 127–188.
[104] DIEHL, *EO* 328–336.
[105] МОШИН, *Житіе* 125–167; ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ, *Улога старца Исаије у преношењу светогорске традиције у Моравску*

архитектонску школу. Зборник радова САН 44, Византолошки институт књ. 3 (1955) 221–231.

[106] Б. МОШИН, *Акти братских сабора.* Богословље 14 (1939) 233.

[107] *ЗН* III бр. 4944.

[108] РАДОЈЧИЋ, *Законик* чл. 51.

[109] K. N. SATHAS, *Bibliotheca graeca* 1 (1872–) 176–178; Летопис Матице српске 216 (1902) 44–46; Др. П. НИКОВЪ, *Татаро-български отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣковѣ* Годишникъ на Соф. университетъ 15/16 (1921) 76–78. О чину војводе: СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века.* Глас 78 (1908) 208. О српском дворском савету: РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 261–262, 272–278.

[110] M. A. PURKOVIĆ, *Der Vater des Starez Isaias.* Byzantinische Zeirschrift 44 (1951) 461–462.

[111] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 9.

[112] ЋОРОВИЋ, *Хисторија Босне* I 225–226.

[113] Летопис Матице српске 216 (1902) 49; НИКОВЪ н. д. 84; ЂОРЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *О поменику св. Богородице Левишке.* Старинар 15 (1942) 61.

[114] ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 24–25; МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 21–23.

[115] Данило 174. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ, *История на България през времето на Шишмановци.* Годишник на Соф. университет 43 (1946/47) 23–30.

[116] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 31–33.

[117] М. ПУРКОВИЋ, *Итинерар краља и цара Стефана Душана.* ГСНД 19 (1938) 242–243.

[118] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 202; МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 36, 47, 49; Dr VLADIMIR MOŠIN, *Hilandarac Kalinik srpski diplomata XIV veka.* Istorijsko-pravni zbornik 1 Sarajevo (1949) 117–132.

[119] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 44.

[120] РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 140; РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 162.

[121] NIKOS A. BEES, *Sur les tables généalogiques des despotes et dynastes médiévaux d'Epire et de Thessalie.* Zeitschrift für Osteuropäisce Geschichte 3 (1913) 211 et passim; *Geschichtliche Forschungsresultate und Mönshs- und Volksagen über die Gründer der Meteorklöster.* Byzantinischneugriechische Jahrbücher 3 (1922) 364–403; ANTOINE STRONSKY, *Remarque sur la peinture du moyen âge en Bulgarie, en Grèce et en Albanie.* Actes du IVe Congrès international des études byzantines II (Sofia, 1936) 45, погрешно узима да је Јоасаф умро 1410.

[122] МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Јелена, жена цара Душана.* Диселдорф 1975.

[123] CANTACUZENI, *Historia* II 266–269.

[124] СТ. НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци XIV и XV века* (1960) 185.

[125] Данило 382; Гласник 42 (1875) 258–259; Н. ДУЧИЋ, *Житопис старца Исаије.* Гласник 56 (1884) 67; STOJAN NOVAKOVIĆ, *Život srpskog patrijarha Jefrema. Starine* 16 (1884) 38; ВУКСАН, *ЕМ* 92–93. Упор.: РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 134–141.

[126] Силвестар је био с Исаијом још од 1348 — МОШИН, *Житie* 166. Не знам да ли је то исти Силвестар који се помиње 1391. — *ЗСп* 458 — ACh 545; РАДОЈИЧИЋ, *ИИД* 38 уздржава се да у њима види исто лице.

[127] Нифон се помиње 1348. као члан хиландарског братског сабора — МОШИН, *Акти братских сабора.* Богословље 14 (1939) 231. У Исаијином житију овај се ученик зове *Никандар.* Старац Никандар помиње се у манастиру св. Пантелејмона 1396. — *ЗСп* 524, 526.

[128] О њему постоји већ мала литература: HILARION RUVARAC, *Pop Nikodim, der erste Klöstergründer in der Walachei.* ASPh 11 (1888) 354–363; N. JORGA, *Geschichte des rumänischen Volkes* (1905) 78; P.P. PANAITESCU, *Mircea cel Batrân.* Bucarest (1944) 143–150; E. TURDEANU, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains.* Paris (1947) 122–127; EMILE TURDEANU, *Les premiers écrivains religieux en Valachie: L'hégoumène Nikodème de Tismana et le moine Philothée.* Revue des études roumaines 2 (1954) 114–144.

Архиђакон Павле из Алепа забележио је традицију из Влашке да је Никодимова мајка била Српкиња а отац Грк: *The travels of Macarius, Patriarch of Antioch,* written by his attendant archdeacon Paul of Alepo in Arabi (Part VIII: Moldavia and Wallachia), translated by F. C. BELFOUR, London (1936) 352.

Да је Никодим по мајци био рођак кнеза Лазара: N. JORGA, *Relations entre Serbes et Rovmains.* Valnii de Munte (1913) 6–7; N. JORGA, *Mont Athos et les pays roumains* (Académie roumaine, Bulletin de la section historique II-, 1914) 159. Ту је Јорга писао да је Никодим био родом из Костура или Прилепа. Доцније је писао (Histoire des Roumains) 3 (1937) 293, 305) како је Никодим „македонског" порекла, родом из Прилепа.

Ако су кнез Лазар и Никодимова мајка заиста били у сродству, онда би се могло сигурно помишљати да је Никодим рођен у Прилепцу, а нипошто у Прилепу. Упор.: ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *„У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима".* Летопис Матице српске 377 (1956) 598–9; Ђ. РАДОЈИЧИЋ, *Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII века.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 1 (1956) 15–16; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Ватикански рукопис попа Никодима.* Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе аутономне покрајине Војводине. Грађа 3 (1959) 188–191. Више о Никодиму: EMIL LAZARESCU, *Nikodim de la Tisman si rolud sen in culture vede romaneasa.* Romanoslevia XI (1965) 237–285.

[129] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 322; ИЛАРИОН, *ИИПП* 32; МОШИН, *Житie* 166; РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 161; Др. ЈОВАН РАДОНИЋ, *Неколико светлих женских фигура из давне наше прошлости.* Гласник Српске православне цркве XXVII бр. 9 (1946) 144. Та мисао понавља се до наших дана — Д-р С. М. НЕНАДОВИЋ, *Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена.* Споменик 166 (1967) 9.

[130] Е. ГОЛУБИНСКІЙ, *Краткій очеркъ исторіи православнихъ церквей болгарской, сербской и румынской,* Москва (1871) 475; M. LASCARIS, *Le patriarcat de Peć a-t il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375? Melange Charles Diehl* 1 (1931) 171–175.

[131] ИЛАРИОН, *ИИПП* 40 и д.; ПУРКОВИЋ, *АП* 83 н. 2; МОШИН, *Житие* 165; V. LAURENT, *L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'Union 1375*. Balcania 7 (1944) 303–310.
[132] LAURENT, Нав. д. 307.
[133] P. EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (1892) 226.
[134] АЛЕКСАНДАР СОЛОВЈЕВ, *Нестанак богомилства и исламизација Босне*. Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине 1 (1949) 48.
[135] Љ. КОВАЧЕВИЋ, *Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена*. Гласник 63 (1885) 13.
[136] ИЛАРИОН, *ИИПП* 42.
[137] *ASPh* 27 (1903) 246–257.
[138] Данило 383.
[139] Исто 384.
[140] Гласник 42 (1875) 259.
[141] Данило 383; Starine 16 (1884) 38.
[142] Данило 384; *ЗН* III бр. 5040.

Јоаникије 1346-1354
Сава 1354-1375
Јефрем 1375-1380
Спиридон 1380-1389

ЈЕФРЕМ
(1375 —1380)

После смрти патријарха Саве, Српска црква остала је удова пет месеци. Настављач архиепископа Данила II не говори нимало лепо о стању тих дана. Појавили су се: среброљубље, самољубље и није се водило рачуна о Божјем суду. Због тога је настала велика беда.[1] Чланови сабора,[2] окупљени у Пећи на позив кнеза Лазара и Ђурђа Баошића, били су на муци и у недоумици кога да изаберу за патријарха. Требало је „буру утишати и показати пастира и учитеља стаду",[3] а духови су били узнемирени. Некада је Панта Срећковић, мислио[4] да се на том сабору водила борба између „српске" и „грчке" странке и да се сва бура дигла на питању око измирења цркава. То није био случај. Патријарх је имао да се бира после измирења цркава. Николи Радојчићу чинило се да на сабору није било опозиције. Сматрао је да речи које кажу како су људи на сабору били у недоумици и молили Господа да стиша буру „не одударају од типичног описа избора црквене поглавице, кога треба похвалити."[5]

Ствари очевидно нису текле глатко и избор патријарха вршио се у мало тежој атмосфери. Страсти које су изделиле људе бивале су све јаче. Облаци су се навлачили поодавно и олуја се очекивала сваког часа. Људи који се дуго и дубоко деле, најлакше налазе разлога за нова размимоилажења. Већ сам сазив сабора је нова и необична појава. Први пут у српској историји сабор сазивају два господара.

Расцеп на сабору пукао је, чини ми се, на питању: да ли ће нови патријарх да буде човек кнеза Лазара или човек Ђурђа Баошића. Две године пре заседања

овог сабора, тачно речено 30. новембра 1373, писао је Ђурађ Баошић Дубровчанима да му не морају давати више никакав доходак од тренутка *ако тко буде цар господин Србљем и властелом и земљи србској*.[6] Велико је питање да ли је у јесен 1375. Ђурађ Баошић сматрао да је кнез Лазар тај „цар господин Срба“. Поред Лазара, ту је Марко, и то с титулом краља! У једној области су Јован и Константин Драгаш, чија се мајка, монахиња Јевдокија, за коју се веровало да је била кћи Стевана Дечанског,[7] потписује *царица*. У другој области је Вук Бранковић. Кратко време пре овог саборског заседања у Пећи, савладан је силовити Никола Алтомановић. Зашто онда и Ђурађ Баошић не би полагао већа права и не би веровао да не постоји прави „цар господин Срба“?!

Патријарх Јефрем
Фреска над Јефремовим гробом у цркви св. Димитрија у Пећкој патријаршији

Најзад, нашла се на сабору споразумна средња линија. Тражећи лице „житијем, дејанијем и виденијем“ достојно за патријарха, чланови сабора сложили су се, у среду 3. октобра 1375, да се за патријарха изабере испосник Јефрем. Испосник, родом из Бугарске, Јефрем није улазио у борбе и није се опредељивао за групе и правце.

У уобичајеном тону писања оваквих житија, и за Јефрема се каже како је био ужаснут сазнањем да је изабран за патријарха. Сузних очију преклињао је да изберу неког другог. Било је много муке да га убеде

да се прими положаја. Ово Јефремово одбијање да није достојан части, много подсећа на обичај у Византији, где исто тако кандидат на кога је пао избор говори како за тај положај треба да траже достојнијег од њега.[8]

Очевидно је да је Јефрем изабран као личност споразума оних који нису могли да доведу своје кандидате. Кад човек не може да има оно што воли, воли оно што има. Сви су сад видели Божји прст и било им је јасно да се не треба противити Божјој вољи. Тако је Јефрем примио да управља крмом Господње цркве и тиме се утишала бура и „беда не мала“.[9]

Пореклом из Бугарске, рођен 1312. у свештеничкој кући, Јефрем је још у младим данима заволео монашки живот и зажелео да буде калуђер. Његови му нису дозволили да пође за жељама срца. Родитељи су хтели да га ожене. Кад му је било двадесет и три године, напустио је кућу и почео је да путује. У неком пустом крају наишао је на старца Василија који га је замонашио и с тим старцем остао је Јефрем у пећини, постећи и молећи се Богу. Кад су сродници сазнали за њега, одбегао је у Хиландар. Можда је то онај старац Јефрем који се помиње 1347/8. у Хиландару.[10] Јефрем је обишао целу Свету Гору. После извесног времена напустио је Атон, отишао је на неко острво на реци Марици („Ибровско острво“),[11] близу Пловдива, па је одатле дошао у Србију. Прво је живео у Пећи. Ту га је патријарх Јоаникије рукоположио за свештеника. Онда је живео у некој пустињи код манастира Дечана. После смрти цара Душана Србијом су завладали нереди и велика несигурност. Разбојници су почели да уносе страх у мирно становништво и „као љуте звери нападаху“. Једном су разбојници напали и мирног пустињака Јефрема и, потргнувши мачеве на њега, затражили су му новац. Кад је патријарх Сава чуо шта се десило Јефрему, подигао је пустињаку пећину у Ждрелу Пећком, близу Средње Горе, и позвао Јефрема из пустиње код Дечана. Овде су Јефрему долазили монаси из оближњих манастира и пустиња, да се код њега нечему поуче. Одатле је Јефрем често одлазио патријарху Сави, своме познанику из заједнички проведених дана на Св. Гори, и с њим разговарао о „душеполезних

словесех". Ту у Ждрелу пећком затекао га је и глас да је на њега пао избор за патријарха.

У Марсиљијевој заоставштини налази се препис повеље кнеза Лазара за манастир Раваницу. На повељи су потписи кнеза Лазара и патријарха Јефрема, а датум 1376/7. септембарска година.[12] Раваничка повеља, која није сачувана у оригиналу, обично се датира 1381.[13] Али сасвим је могуће да је манастирско имање створено пре него што је подигнута црква. И имање манастира Љубостиње створено је десетак година пре него што је црква живописана.[14] Раваничка повеља има у препису који нам је на расположењу неких делова који сигурно нису постојали у оригиналној повељи. Помињу се нека села у Браничеву која је кнез Лазар поклонио Раваници. Кнез је могао да приложи ова браничевска села тек пошто је потукао Радича Бранковића, дакле 1378/9.[15] Ако узмемо у обзир да се у цркви Раванице налазе уз кнеза Лазара и кнегињу Милицу и ликови њихових синова Стевана и Вука,[16] онда би 1381. као година сликања Раванице била прихватљива. Вук је рођен отприлике 1375, а на раваничком портрету он је приказан као дете од неких пет година.

Између 1. септембра 1376. и 31. августа 1377. патријарх Јефрем замонашио је доцнијег Пећког епископа Марка.[17]

Из времена кад је Јефрем био патријарх постоји једна недатирана повеља. Из ње сазнајемо како је хиландарски игуман Сава, Големов брат, са старцима Атанасијем Висимачем и Атанасијем Мрасором[18] долазио кнезу Лазару. Хиландарци су долазили да се жале Кнезу на Црепа Вукославића због цркве св. Богородице у Лешју под Петрусом[19] код Параћина. Ову цркву подигао је и 15. октобра 1360. приложио Хиландару Црепов отац жупан Вукослав.[20] Жупан Вукослав приложио је тада тој цркви села: Лешје, Доњу Мутницу, Брестницу и у Заструми Невидово с рибарима, људима и пчелаником. Црква у Лешју имала је да добије и село Зубарије, које је Вукослав дао на доживотно уживање Богдановој[21] мајци, калуђерици, с тим да после њене смрти ово село припадне цркви св. Богородице. Поред ових села, Вукослав је дао и стоке (кобиле, овце, волове и свиње).

Нешто доцније Вукославови синови одузели су ову цркву и имање од Хиландара. Хиландарци су се обратили Кнезу. Кнез није хтео да улази у спор и упутио је парничаре „на закон" патријарху Јефрему.[22] Одређено је три рока: Богојављење, Благовести и Спасовдан. Рочиште је било о Спасовдану. На рочиште дошло је из Хиландара читаво изасланство: Вуков брат Герасим, крушевски економ Герман, Тома и Гервасије.

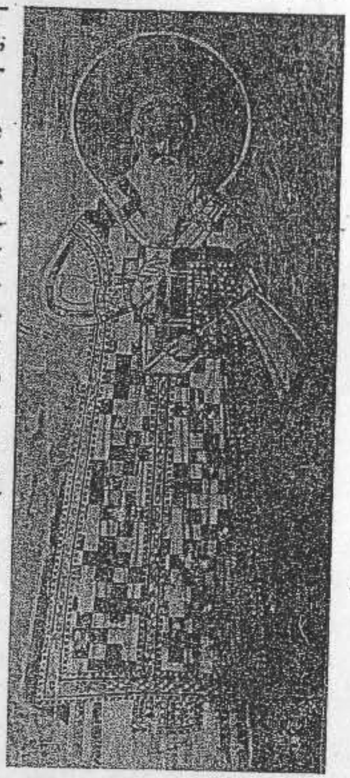

Патријарх Јефрем
(Припрата у Пећкој патријаршији)

На парници је показано све што се односи на цркву у Лешју. Цреп[23] је изнео повељу из које се видело како је цар Душан „онуи пустош" записао у вечну својину Вукославу, Вукославовој деци и унуцима. Утврђено је да је ово потврдио и цар Урош. Затим је Цреп изнео повељу која је казивала да је Вукослав са синовима Држманом и Црепом на том пустом земљишту сазидао цркву, коју је, себи и деци за спомен, приложио Хиландару. Да је Вукослав ову цркву „записао" Хиландару, потврдио је и цар Урош.[24] На суђењу Цреп је признавао да је његов отац ову цркву приложио Хиландару и да је заиста он, Цреп, ту цркву одузео од Хиландара. Рекао је и зашто: бранио је своја ктиторска права. Казао је како су Хиландарци били толико небрижљиви, да су својим начином вођења економије довели ову цркву до „последњега запустенија." У међувремену Црепов брат Држман закалуђерио се и постао монах Дионисије. Кад су Дионисије и Цреп видели докле је довело овакво управљање, пожалили су се цару Урошу и затражили су да им се црква врати. И цар Урош вратио им је цркву. Сад, кад је нестало

цара Уроша и доласком кнеза Лазара било изгледа да ће „и да друга настане судија", Хиландарци су затражили да им се врати лешјанска црква. Тако је дошло до парнице пред патријархом Јефремом. Пошто је саслушао обе парничне стране и по договору с митрополитима, епископима и целим патријарашким саветом, Јефрем је оснажио Урошеву одлуку: да цркву у Лешју задржи Цреп. Ову пресуду нешто доцније потврдио је и патријарх Спиридон.[25]

Повеља опширно приказује цео ток: од цареве потврде пустог земљишта, преко ктиторове молбе да Цар потврди ктиторов поклон, па до одбране ктиторских права и коначне пресуде у ктиторову корист. На жалост, ова повеља, у којој је тако опширно приказан судски поступак, није датирана. Не зна се, према томе, кад су Хиландарци излазили „на закон", да се парниче с Црепом пред патријархом Јефремом. Не зна се, разуме се, ни кад је Јефрем „пресудил" цркву Црепу. Соловјев је узео да је суђење било између 1376. и 1379.[26] Љубомир Стојановић мислио је да је црква потврђена Црепу „јамачно . . . око 1380."[27] Радојичић се за датум позивао на Соловјева,[28] што значи да је усвојио време које је предложио Соловјев. Ја сам узимао да је суђење било на Спасовдан 1380.[29] Било ми је чудно што су се као датум за рочиште помињале и Благовести, кад се зна да је 1380. године била киропасха, тј. Ускрс је падао на Благовести, па би човек очекивао пре да се помене Ускрс.

За одређивање датума суђења Соловјева је несумњиво водио помен патријарха Јефрема. Најранији Спасовдан кад је Јефрем био патријарх, то је Спасовдан 1376. То је доња граница. Али горња граница коју је узео Соловјев подлеже сумњи. Ако би већ 16. маја 1379. био патријарх Спиридон, како се претпоставља, онда последњи Спасовдан кад је могло да буде парничење пред патријархом Јефремом није 1379, него 1378, пошто је 1379. Спасовдан падао 19. маја, а узима се да је 16. маја 1379. био већ Спиридон патријарх.[30]

Није патријарх Јефрем једина личност која би могла да одреди време суђења. Као у ретко којој српској повељи, у овој има помена о више личности. Али, на жалост, ниједна не даје сигуран ослонац за датирање.

Знамо да је долазио да се жали на Црепа хиландарски игуман Сава, Големов брат. Управо за ово време у подацима о хиландарским игуманима има врло много празнина. У фебруару 1369. помиње се игуман Јован.[31] После тога, а пре новембра 1378., био је игуман Јефтимије, који се новембра 1378. помиње као проигуман.[32] У јануару 1371. и јулу 1377. не помиње се хиландарски игуман по имену.[33] У јулу 1378. хиландарски игуман био је Сисоје.[34] Између 1. септембра 1379. и 31. августа 1380. био је на том положају Неофит.[35] На Велику Госпојину 1381. помиње се као хиландарски игуман Сава, који сеословљава као „преосвештени митрополит."[36] Ту се не каже које је епархије био митрополит. Али се из једног записа, највероватније из 1382,[37] зна да је у Хиландару игумановао Сава, митрополит града Сера.[38] То што се уз Савину игуманску помиње и митрополитска титула, определило је Радојичића да закључи како је у врло кратком временском размаку у Хиландару било два игумана који су имали исто име Сава. Големов брат Сава био би игуман после Неофита.[39] Мени се чини да је Неофит био кратко време и да је у позну јесен 1379. био изабран за игумана Сава.

Са игуманом Савом дошли су старци Атанасије Висимач и Атанасије Мрасор. Ни њихов помен не решава питање датума суђења. Можда су обојица били живи 13. новембра 1382. Тада се на четвртом месту помиње старац Василијева пирга Атанасије, а на седамнаестом месту старац Атанасије.[40]

На рочиште из Хиландара су дошли други људи. По имену забележени су: Герасим, Герман, Тома и Гервасије. Тома и Гервасије живели су неких двадесет година у Хиландару.[41]

Најугледнија личност у овом изасланству био је Герасим, брат Вука Бранковића. У једној повељи, издатој не много пре 11. марта 1365, излаже се како су браћа Гргур и Вук, синови великог севастократора Бранка, господина града Охрида, приложили нека села Хиландару. Из те повеље сазнајемо да су Гргур и Вук имали брата „по плти и по крви и рождением" старијег од себе. Тај њихов брат није више волео живот овог света и пожелео је да „васприје монаштво". Закалуђерио се, узео име Роман и постао је сабрат мана-

стира Хиландара.[42] Роман се закалуђерио пре 1365. У спољној припрати цркве св. Богородице Перивлепте у Охриду, чији је живопис рађен 1364/65, уз Гргура и Вука није сликан најстарији брат.[43]

Роман је из световног живота Радоња. Био је ожењен Јеленом, сестром деспота Угљеше и краља Вукашина. Јелена је умрла врло млада и сахрањена је у манастирској цркви св. Јована Претече на Менинкејској гори код Сера. Тронут овом несрећом, којој се придружила још и смрт двеју кћери, Радоња се замонашио и потражио утехе у манастирском животу. Кад је постао великосхимник узео је име Герасим. У Хиландару се помиње више пута и у братству је имао врло угледан положај.[44] Последњи данас сигуран помен о њему је забелешка како је дошао у Србију и пренео тело брата Вука на Св. Гору.[45] Вук је умро 6. октобра 1397.[46]

Ни последњи помен није нам од помоћи. На рочишту се сазнало да је цар Урош вратио храм св. Богородице у Лешју браћи Дионисију и Црепу. Спор пред патријархом Јефремом, међутим, водио је само Цреп и Патријарх је цркву „пресудил“ само Црепу. То би упућивало на закључак да је у време суђења Дионисије већ био умро. Последњи помен о старцу Дионисије је од 14. септембра 1375, кад је за своју душу и за душу брата Црепа поклонио лаври св. Атанасија на Атону села: Горњу Мутницу, Горњу Петру и Параћинов брод.[47] Дионисије је, дакле, умро после Крстовдана 1375, а пре суђења пред патријархом Јефремом.

Жалећи се на старост и изнемоглост, Јефрем је молио сабор[48] да му уважи оставку. „А они га много молише као оца и учитеља да не оставља престо.“ Али, кад су видели колико је Јефрем одлучан да се повуче, испунили су му жељу.[49] Тако „свети Јефрем остављајет престол и на безмлвије отлучајет се“.[50] Јефрем је отишао у манастир св. Арханђела на Бистрици код Призрена. После смрти Ђурђа Баошића (јануара 1378), Призрен је дошао под власт Вука Бранковића.[51] Да ли је Јефрем случајно изабрао манастир св. Арханђела, ван непосредне власти кнеза Лазара? Постављам ово питање, а сам не знам како да одговорим. Бојим се да не упаднем у нагађања која збиља

не воде ничему. У манастиру св. Арханђела Јефрем је провео девет година. У време његовог боравка онде, писао је 1387. грешни инок Никодим Мрчета *Летовник* „при господине и учители бившим патриарсе кир Јефреме.“[52]

Кад је Јефрем напустио патријарашки положај и у ком је времену провео тих девет година у манастиру св. Арханђела? Узима се да је Спиридон био патријарх већ 1379, пошто је он потврдио повељу за манастир Горњак 16. маја 1379.[53] Повеља кнеза Лазара Горњаку датира се пре овог времена.[54] Горњачка повеља пропала је за време Другог светског рата.[55] Текст који је науци био познат, уствари доцнији је препис и с правом се могло сумњати у веродостојност тог преписа.[56] Језик је одавао доцнијег преписивача, а можда и састављача. У повељи поменута су нека села за која се с разлогом сме сумњати да су Лазарев поклон Горњаку. Самим тим, морамо да будемо обазриви и према датуму и уздржљиви у прихватању да је повељу потписао Спиридон. Соловјев је помишљао[57] да је Спиридон могао да дође за патријарха 1380, па је додао како постоји „доста непоуздана повеља за манастир Ждрело, у којој се помиње патријарх Спиридон већ 16. маја 1379.“ У повељи помињу се и нека села из Браничева која је кнез Лазар поклонио Горњаку. Та села Кнез је могао да поклони тек пошто „расипа“ Радича Бранковића 1378/9.[58] Помишља се да је Кнежева повеља од 1. августа 1378, да је Горњак подигнут пре побуне Радича Бранковића, а да је, кад је потукао Радича, Кнез дао Горњак старцу Григорију, који је, по народном предању, имао надимак „Синаит“.[59]

Примимо ли да је већ 1379, или још 1378, како Радојичић упорно брани, био патријарх Спиридон, одбацујемо податак који не подлеже никаквој сумњи. Епископ Марко каже како је Јефрем, кад је напустио свој положај, провео у манастиру св. Арханђела *девет* година.[60] Неубедљиво је покушавао да измири хронолошке податке Ђ. Радојичић. Он је примао да је Јефрем провео у св. Арханђелима девет година, што му се чинило да је било „отприлике до 1388“, па да је онда некуд отишао, на пример у околину Пећи, као што је то и доцније учинио.[61] Другом приликом[62] Ра-

дојичић није хтео да прими оно што епископ Марко јасно каже: да је Патријарх после своје оставке отишао у светоарханђеловски манастир, па се Радојичићу чинило да Патријарх *није све време* од девет година провео у том манастиру. Марко то не каже и нема никакве потребе давати Марковим речима онај смисао који им он сам није дао.

У податак епископа Марка ја полажем пуну веру. Замонашио се само годину дана после доласка Јефрема за патријарха, а замонашио га је сам Јефрем. Марко даље каже како је с Јефремом провео двадесет и три године. Шта то значи? Само једно: да је с овим „великим оцем“ Јефремом и он пошао у св. Арханђеле, да продужи да буде „в послушании“ старога Патријарха. Кад се доцније Јефрем опет вратио за патријарха, дошо је с њим и Марко. А кад је, напослетку, Јефрем отишао да живи у Ждрелу Пећком, Марко, као Пећки епископ, није био много удаљен од Јефрема, па је могао да сматра да проводи време с њим заједно. Само тако, уносећи у рачун и тих девет година проведених у св. Арханђелима, могао је епископ Марко да каже како је с Јефремом провео двадесет и три године. Иначе, ако Марко није био заједно с Јефремом у св. Арханђелима, био би с њим само четрнаест година. Према томе, епископ Марко је најбоље и најтачније знао колико је времена провео с патријархом Јефремом. Знао је, онда, добро и колико је Јефрем провео у св. Арханђелима, јер је то време и део Марковог личног живота. Зато овај овако јасан податак о времену које је Јефрем провео у св. Арханђелима има особиту вредност. И кад Марко каже да је то било *девет* година, не видим зашто бисмо ми његов податак исправљали и узимали да је патријарх Јефрем још једну годину провео негде на другом месту, о чему епископ Марко не каже ни речи.

Девет година проведених у св. Арханђелима добијамо кад их одбијемо од године кад је Јефрем позван да врши дужност патријарха. А позван је после смрти патријарха Спиридона. Спиридон је умро августа 1389. То, онда, значи да је Спиридон био патријарх оних девет година које је Јефрем провео у св. Арханђелима. То ће рећи: да је Спиридон дошао за патријарха 1380.

и да је те године Јефрем напустио положај. Тако данас, док наука не буде сазнала за нове и јасније доказе, морамо закључити да је Јефрем био патријарх до 1380.[63]

Било би од драгоцене важности кад бисмо у два извора из овог периода имали сачувано име патријарха. То би потпуно решило загонетку докле је био Јефрем, а када је дошао Спиридон. Дубровачко Веће умољених одлучило је, 10. децембра 1379. да Јуније Соркочевић оде патријарху Рашке (ad patriarcham Rassie).[64] Дубровачки Кнез својим писмом од 21. јануара 1380. преклињао је Богом и светим Влахом Јунија Соркочевића да посети: misser lo patriarcha de Pechy, кнеза Лазара и Вука Бранковића. Соркочевић има да однесе писма и да испоручи дубровачке поздраве, а онда најбиранијим речима да замоли поменуте личности, или оне који га буду примили у аудијенцију, да се пусте на слободу дубровачки грађани Марин Бенешић и Никола Бобаљевић.[65]

НАПОМЕНЕ

[1] Данило 348–385. У тзв. *Грујићевом јеванђељу*, у јеванђељу по Матеју (IX, 9), уз реч „митница“ (царина) има глоса која објашњава да је *митница:* „место патријархово, где се патријарси постављају сребром и златом“. Помишља се да ту треба гледати алузију на прилике које су настале уочи избора Јефрема за патријарха – РАД. М. ГРУЈИЋ, *Једно јеванђеље босанскога типа XIV–XV века у Јужној Србији.* Белићев зборник 2 (1937) 263–277.

[2] О Сабору: РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 143–145.

[3] Данило 384–385.

[4] Гласник 64 (1885) 285–287, 355–358.

[5] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 163.

[6] *ПП* 107.

[7] МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Принцезе из куће Немањића.* Виндзор (1956) 51 и д.

[8] SYMEONIS, Thessalonicensis archiepiscopi *De sacris ordinationibus.* Patrologia Graeca 155 (1866) 440 D.

[9] Данило 384–386; *Starine* 16 (1884) 36–40; ВУКСАН, *ЕМ* 89–95.

[10] *ACh* 506; Гласник 44 (1877) 263; Др ВЛАДИМИР МОШИН, *Акти братских сабора о адрфатима из XIV–XV века.* Богословље 14 (1939) 230.

[11] Није овде реч о Ибарској Клисури. То је Ибъръ, антички

"Εβρος. У Житију св. Јована Рилског помиње се 1479: на Ибърсцеи близъ Адрианова града реце — ЙОРДАНЪ ИВАНОВЪ, *Житие на св. Иванъ Рилски.* Годишникъ на Соф- унив. 32 (1936) 97. Упор.: PAULY-WISSOWA, *Realenzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft:* HEBROS

[12] Годишњак Српске краљевске академије наука 48 (1939) 349.

[13] *ЗСп* 769; Др ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ, *Манастир Раваница* (1922) 73–77.

[14] МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Кад је подигнута Љубостиња?* ГСНД 21 (1940) 166–167.

[15] *РЛ* бр. 587; РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 196–197.

[16] СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ,*Портрети српских владара у Средњем веку.* Скопље (1934) 65; Др ВЛАДИМИР Р. ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (1950) 273, 1088. У чланку *Хронологија раних споменика Моравске школе,* Старинар 5/6 (1956) 120, ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ претпоставља да је Стеван Лазаревић рођен „1378. или најраније у другој половини 1377. године"; ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ, *Солунско порекло ресавског живописа* (Зборник радова Византолошког института 6, 1960, 122) прихвата да је Стеван Лазаревић рођен око 1377. и да на фресци у Раваници, судећи по узрасту, Стеван „изгледа да је већ прешао десет година". Он узима да је Раваница живописана 1385–1387; СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ, *Мајстори старог српског сликарства* (1955) 39–42 узима да је Раваница сликана 1376–1377.

Стричевићеву годину рођења Стевана Лазаревића прихватио је и СИМА ЋИРКОВИЋ у допунама и објашњењима уз издање Новаковићеве студије *Срби и Турци XIV и XV века.* (Изд. Српске књижевне задруге 356/7, 1960, 457) и у чланку о Стевану Лазаревићу (*Enciklopedija Jugoslavije* V, 1962, 500). На основу једне забелешке из одлука дубровачког Великог већа (МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, Одлуке већа Дубровачке Републике II (1964) 500) и Динићу се чинило (*Година рођења Стефана Лазаревића.* Прилози 30, 1964, 243–246) да је Стеван Лазаревић рођен 1377.

[17] РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 96.

[18] Јануара 1366. краљ Вукашин и деспот Угљеша потврдили су село Копривљане, дар властелина Новака Мрасоровића, манастиру св. Пантелејмона — *ЗСп* 509–510.

[19] РАДЕ МИХАЉИЋ, *Где се налазио град Петрус?* Прилози 34 (1968) 264–7. О цркви: БРАНИСЛАВ ВУЛОВИЋ, *Црква св. Богородице у средњевековној Кулајни.* Зборник за ликовне уметности VIII (1972) 387–98.

[20] АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву.* Богословље 2 (1927) 288–290. Да ли је овај Вукослав исто лице с војводом Вукославом (Uocoslau), кога помиње у свом тестаменту од 9. децембра 1329. Которанин Тома Павлов Томић? — МИХАИЛО ДИНИЋ, *Крстати грошеви.* Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 107.

[21] У августу 1354. помиње се Богдан, син госпође Вишеславе — *ЗСп* 427. Да ли је син ове госпође Вишеславе казнац Богдан Киризмић? Казнац Богдан имао је (15. јула 1363.) село Глушце — А. СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици* 167. Син казнаца Богдана Ненад зидао је 1372. град Копријан код Ниша. — А. ДЕРОКО, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији* (1950) 89, 91, 121, 124. Упор.: Ђ. РАДОЈИЧИЋ, *Казнац Богдан.* Прилози 11 (1931) 156.

[22] О суђењу пред патријархом: Д-р СЕРГИЈЕ В. ТРОИЦКИ, *Како треба издати Светосавску крмчију* (номоканон са тумачењем). Споменик 102 (1952) 13–14. И у Византији патријарашки суд није разматрао само питања канонске природе, него и питање својине — PAUL LEMERLE, *Recherches sur le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal.* Analecta Bollandiana 68 (1950) 318–333.

[23] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *О поменику св. Богородице Левишке.* Старинар 15 (1942) 49 узима да су Цреп Вукославић и Чреп из поменика и летописа исто лице.

[24] А, СОЛОВЈЕВ, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву.* Богословље 2 (1927) 288–290.

[25] АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Једно суђење из доба кнеза Лазара..* Архив за правне и друштвене науке 35 (1929) 190, 193. У Серу су сачињавали суд митрополит и достојанственици митрополије. — МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, *Судство у грчким областима српског царства.* Зборник радова Византолошког института 10 (1969) 197–246.

[26] Исто 193.

[27] ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Цреп и Витомир.* Зборник у част Богдана Поповића (1929) 357.

[28] РАДОЈИЧИЋ *ИПД* 37 и Српски књижевни гласник 51 (1940) 129.

[29] МОШИН-ПУРКОВИЋ *ХИ* 82; М. ПУРКОВИЋ, *О горњачким повељама.* Браничевски весник 8 (1940) 158–159.

[30] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Феудална породица Багаш из Врања.* Врањански гласник 1 (1965) 21 као да узима да је ова повеља између 1379. и 1389. и као да сумња да је суђење било пред патријархом Јефремом.

[31] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 79–80.

[32] Исто 80. PETIT, *Actes de Chilandar* I Византийский Временникъ 17, приложение (1911) p. 157; VLADIMIR MOŠIN, *Svetogorski protat* Starine 43 (1951); JEAN DAROUZES, *Liste des protes de l'Athos.* Millénaire du mont Athos 963–1963 (1963) 407–447.

[33] V. MOŠIN in SOVRE, *Dodatki grškim listinam Hilandarja* (Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, razred za zgodovino in zemljepisne viede za filozofio in filologio), 1948, 31–35.

[34] PAUL LEMERLE, *Actes de Kutlumus.* Archives de l'Athos 2 (1945) 138.

[35] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 80.

[36] *ЗСп* 454 — Ach 542.

[37] О времену из кога је запис: МОШИН-ПУРКОВИЋ *ХИ* 84.

[38] *ЗН* I бр. 156, III бр. 5008. Несхватљиво је како је Г. ОСТРОГОРСКИ *Серска област после Душанове смрти* (1965) 105 н. 6 могао да одбије да прими да је серски митрополит

Сава био доцније хиландарски игуман. Сава се последњи пут помиње као серски митрополит октобра 1366.

[39] Српски књижевни гласник 51 (1940) 129; Старинар 15 (1942) 53; *Григорије из Горњака.* Историјски часопис 3 (1952) 87.

[40] МОШИН, *Акти братских сабора.* Богословље 14 (1939) 234.

[41] Исто 233.

[42] ЗСп 442—443.

[43] ЦВЕТАН ГРОЗДАНОВ, *Прилози познавању средњевековне уметности Охрида.* Зборник за ликовне уметности II (Изд. Матице српске Нови Сад, 1966) 215—6.

[44] Цело питање о Радоњи-Роману-Герасиму Бранковићу претресли су ГОЈКО СУБОТИЋ и СОТИРИОС КИСАС, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори.* Зборник радова Византолошког института XVI (1975) 161—181.

[45] *РЛ* бр. 543, 603 в. г.

[46] МИХ. Ј. ДИНИЋ, *Област Бранковића.* Прилози XXVI (1960) 29.

[47] Д. Н. АНАСТАСИЈЕВИЋ, *Српски архив Лавре атонске.* Споменик 56 (1922) 9.

[48] О сабору: РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 68, 74 („пре 17. маја 1379"); Српски књижевни гласник 51 (1940); РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 165 („око 1379").

[49] ВУКСАН, *ЕМ* 93—94; Starine 16 (1884) 39.

[50] Споменик III (1890) 97.

[51] ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 318; МИХ. Ј. ДИНИЋ, *Област Бранковића.* Прилози 26 (1960) 6.

[52] *ЗН* I бр. 157.

[53] *ЗСп* 772—774.

[54] РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 200—201; Старинар 6 (1889) 36; Српски књижевни гласник 51 (1940) 129.

[55] Ђ. БОШКОВИЋ, *Средњевековни споменици североисточне Србије.* Старинар 1 (1950) 190.

[56] ИЛАРИОН, *ИИПП* 56—57; М. ПУРКОВИЋ, *О горњачким повељама.* Браничевски весник 8 (1940) 153—159. На непоузданост датирања указао је и ФРАЊО БАРИШИЋ, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона.* Зборник Филозофског факултета XII 1 (1974) 358—362.

[57] СОЛОВЈЕВ, Нав. рад 195 н. 1.

[58] *РЛ* бр. 587; РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару* 196—197; МИХАИЛО ДИНИЋ, *Растислалићи.* Зборник радова САН 36, Византолошки институт 2 (1953) 139—144.

[59] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Григорије из Горњака.* Историјски часопис 3 (1952) 85—90, где је наведена и ранија литература. *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку и у турско доба.* Нови Сад (1967) 189—214. За претпоставку да је Горњак подигнут после Раванице, дакле после 1377, Упор.: СТРИЧЕВИЋ, Нав. рад. Старинар 5/6 (1956) 117.

[60] ВУКСАН, *ЕМ* 94.

[61] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 75 н. 75; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Ко је писац и када је састављена Служба архиепископу Никодиму?* Јужнословенски филолог 18 (1949/50) 203.

[62] Историјски часопис 3 (1952) 87.

[63] Да је Јефрем био патријарх још на Спасовдан 1380. прихватио је и д-р ВЛАДИМИР МОШИН, *Кнез Лазар — самодржац.* Багдала бр. 147/8 (јун-јул 1971) 9.

[64] *Monumenta Ragusina,* Libri Reformationum 4 (1896) 252.

[65] Др ЈОРЈО ТАДИЋ, *Писма и упутства Дубровачке Републике* (1935) 400.

СПИРИДОН
(1380—1389)

Јефрем је поднео оставку на сабору, за који се данас не зна где је био, нити је поуздано утврђено када.[1] Навео сам разлоге зашто ми се чини да је промена на патријарашком престолу била 1380.

На предлог самог патријарха Јефрема, изабран је и постављен за патријарха Спиридон. Савременик догађаја, епископ Марко, кратко бележи како по Јефремовом савету „постављајут Спиридона на патријарашки престо".[2] *Троношки родослов* и *Општи лист* сачували су помен како Јефрем „на саборе поставлает на месте своем Спиридона",[3] Давид је још краћи: И по њем (тј. Јефрему) Спиридон вводит се.[4]

За нешто више од сто година, сад први пут престо поглавара Српске цркве није био упражњен смрћу. Архиепископ Данило I, „због неког случаја који му се догодио", био је смењен 1272. и за архиепископа је дошао Јоаникије I. Кад је оно бурне 1276. краљ Урош изгубио престо и отишао у Хум, пошао је за њим и Архиепископ, који је доцније отишао у Пилот и тамо (1279) умро.[5] После Јоаникија I дошао је за архиепископа Јевстатије I и отада поглавари Српске цркве заузимају свој престо само после смрти претходника. Сад се, ево, престо упразнио оставком.

Епископ Марко, који је о Спиридону морао да зна несравњено више, једва да нешто каже о Спиридону. То је утолико чудније што је Спиридон био кандидат патријарха Јефрема. Марко је морао да слуша од Јефрема како се спрема да се повуче, морао је да чује имена оних које сам Јефрем помиње као могућне наследнике престола св. Саве и ван сваке је сумње да

је епископ Марко знао патријарха Спиридона. А епископ Марко као да је намерно решио да што је могуће више прећути о новом Патријарху. Кратко помиње само име без икакве раније титуле новог кандидата и тако нам не даје могућности да видимо у ком кругу треба да тражимо Спиридона. Из овог ћутања епископа Марка као да би могло да се чита да старост и замор нису били једини разлози због којих се Јефрем повукао. Можда није случајан ни онај Јефремов одлазак у област Вука Бранковића.

Патријарх Спиридон
(Припрата Пећке патријаршије)

У српској[6] и арнаутској[7] листи патријараха забележено је да је Спиридон био родом из Ниша. Ово је у ранијој литератури било прихваћено,[8] али потврда за то нема. Спиридон није био раније сажитељ Хиландара. Имена му нема међу члановима хиландарског братског сабора из 14. в. Изнета је претпоставка да је могао да буде у атонском манастиру Пантелејмону. Припадао је „оном високом кругу српске културне елите, која је дала најсјајније писце тог раздобља и која је у Светој Гори, у сарадњи са другим словенским манастирима израдила нови систем црквенословенског правописа и увела нови стил „плетенија словес" у словенску књижевност. За аренге у пет повеља кнеза Лазара, по стилу, претпоставља се да би писац могао да буде патријарх Спиридон.[9]

Претпоставља се[10] да је патријарх Спиридон био раније епископ можда Цезарополиса, а онда митрополит у Мелнику,[11] где се у два до сад још неиздата акта из манастира Ватопеда у октобру 1377. помиње митрополит Спиридон. У мају 1366. помиње се као митрополит у Мелнику Кирил. Он је тада говорио Душановој удовици, калуђерици Јелисавети, и цару Урошу како је порушену цркву св. Николе Стошког у Мелнику обновио и озидао и „своим трудом и откупом" подигао пирг. Ту цркву и пирг „што си е сам си зидал", Јелисавета и Урош поклонили су Кирилу, потврдили су ранија црквена имања, приложили нова, потврдили поклоне властеличића Витомира и Станише, као и имање које је купио сам митрополит Кирил. Царица Мајка и син дали су ово добро Кирилу како би у случају „тер остави своим хотением митрополију" имао од чега да се издржава.[12] Митрополит Кирил помиње се још једном. Неки Макарије био је отео воденице манастира Спелеона у Мелнику, направио лажне исправе, које је тобоже потписао митрополит Кирил, па је то, у најбољој вери да је пресуда исправна, потписао и патријарх Спиридон.[13] - Ὁ νῦν Πατριάρχης Πεκίου . **Ово је доказ** више да је поглавар Српске цркве задржао титулу патријарха. Претпоставља се[14] да је Кирил напустио Мелник и отишао у Хиландар.

Вероватно да је Кирилов непосредни наследник био Калист, који се помиње у мају 1371.[15] Спиридон је дошао после њега за Мелничког митрополита. Необјашњиво је зашто се епископ Марко уздржао да помене како је Спиридон пре доласка за патријарха био митрополит.

У формулару адреса цариградске Патријарашке канцеларије, патријарх Спиридон ословљава се као τρισεπίσκοπος. Једном се сматрало да овај недовољно јасни израз „садржи у себи узурпацију права по одношају према другом епископу, нешто што по црквеним канонима није дозвољено. Буквално означава епископа који држи три епископије... Према томе, патријарх Спиридон је имао под собом свакако две, ако не и три епархије." У овом ословљавању нађена је и потврда да је Спиридон пренео столицу из Пећи у Жичу, „но тако да је задржао своја права у Архиепископији пећкој,

а у исти мах живећи у Жичи вршио јурисдикциона права и у епископији где се налазила Жича, а на штету надлежног епископа."[16] М. Ласкарис тумачио је[17] да израз τρισεπίσκοπος означава лице које је заузимало једну за другом три разне епископије, што је, иначе, противно канонима. И. В. Лоран заступао је овакво гледиште, сматрајући да је нелогично тумачење да је Спиридон истовремено управљао трима епископијама.[18] На овај израз односи се и једно место из одговора патријарха Генадија Схоларија деспоту Ђурђу Бранковићу. Деспот је питао Патријарха у Цариграду какав је поступак при постављању архиепископа и патријарха кад се престоница црквеног поглавара не налази више у држави. Патријарх је објаснио да столица може да се попуни, уз напомену да у месту где живи архиепископ или патријарх „не може ту бити прави епископ, него се онај који се ту налази, или премешта у другу цркву, или, ако неће да постане трисепископ, живи повучено ради општег интереса." Уз реч *трисепископ* Драгутин Анастасијевић дао је[19] ово обавештење: „Трисепископ буквално значи ‚троструки епископ', тј. ваљда неправи епископ поред патријарха који је уједно и епископ свога столног места."

У једној повељи, издатој између 1. септембра 1379. и 31. августа 1380., кнез Лазар помиње како му је долазио најчаснији међу иноцима кир Герасим и говорио му о хиландарској болници. Кнез је приложио онда Хиландару село Јелашницу Ђурђа Ненешића са засеоцима и село Јелашницу тепчије Градислава са засеоцима.[20] Кнежеву повељу потврдио је и патријарх Спиридон.[21] Спиридон је потврдио и пресуду патријарха Јефрема којом се црква св. Богородице у Лешју враћа Црепу Вукославићу, о чему је раније било речи. За име патријарха Спиридона везана је и Горњачка повеља, о чему је такође расправљано. Затим се зна да је у Жичи пред патријархом Спиридоном писана 2. марта 1382. повеља о оснивању манастира Дренче у Жупи код Александровца.[22] Преписујући *Летовник* у светоарханђеловском манастиру код Призрена, Никодим Мрчета навео је да је тада, 1387, престо архијерејства српске земље држао преосвећени патријарх кир Спиридон.[23] Спиридон се помиње још у једном за-

пису[24] и 19. јануара 1388,[25] када је потврдио стварање задужбине властелина Обрада Драгојлалића, цркву св. Богородице у селу Кукњу код Брвеника на Ибру.

У време патријарха Спиридона био је нов и снажан турски притисак. Турци су освојили: Софију, Сер, Бер, Јањину. У крвавим борбама с Турцима по Албанији погинуо је (1385) Баоша Баошић. Затим је Солун пао (1387) у турске руке. Али код Плочника на Топлици Турци су били потучени (1386), а једна турска војска под Шахином претрпела је (1388) тежак пораз код Билеће, где ју је до ноге потукао босански војвода Влатко Вуковић

Ова два пораза изазвала су нову турску офанзиву. Уплашени, људи су обавештавали владику у Пећи и Вука Бранковића како Турци стижу на Мораву. Одлучна битка тучена је на дан св. Вида, 15. јуна, 1389. на Косову. Срби су изгубили битку, али је овај видовдански одговор створио код Срба узвишену етику, по којој је Косово остало место бола и поноса, али и величанствени пример за наук.

*

Има једно место које је везано за име патријарха Спиридона, али очевидно погрешно. У закону деспота Стевана Лазаревића о рудницима налази се на почетку крађи увод. Стеван је, каже се ту, после Лазареве смрти одређен да господује неисказаним Христовим и Богородичиним човекољубљем и молитвама Стевановог светог родитеља кнеза Лазара. Пошто је наишло „изшаствие иноплемених" на хришћане и Стеван видео „толико побеждение земљи отачаства", примио је савет патријарха кир Спиридона и других архијереја, мајке кнегиње Милице, у калуђерском образу назване монахиње Јевгеније, и свег сабора и отишао на „источну страну" великом цару Бајазиту. Успео је да ослободи своју земљу и градове.[26]

Очевидно у целом овом излагању има великих неслагања. Стеван се помиње као деспот, а његова мајка као калуђерица Јевгенија, што упућује на време између 1402. и 1405. Али у то доба није био патријарх Спиридон. Чак ако се овде мисли на одлазак Стевана Лазаревића султану Бајазиту у време удаје принцезе Оливере, 1390, Спиридон није био патријарх.

Спиридон је преживео Косовску битку једва два месеца. Умро је у среду 11. августа болне 1389.[27]

Саркофаг патријарха Спиридона налази се у цркви св. Димитрија, призиданој уз северну страну средишне цркве у Пећи. Спиридонов портре на северном зиду припрате у Пећи потиче из времена обнављања под патријархом Макаријем Соколовићем.

НАПОМЕНЕ

[1] Литература о томе: РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 33–4.
[2] ВУКСАН, *ЕМ* 93–4.
[3] Гласник 5 (1853) 80; Гласник 35 (1872) 50.
[4] Споменик 3 (1890) 97.
[5] Данило 289.
[6] СЕРАФИМ РИСТИЋ, *Дечански споменици* 83.
[7] ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик* 111.
[8] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 33.
[9] Д-р ВЛАДИМИР МОШИН, *Кнез Лазар – самодржац*. Багдала бр. 147/8 (јун–јун 1971) 13.
[10] О Мелнику у Средњем веку: IVAN DUJČEV, *Melnik au moyen âge*. Byzantion 381 (1968) 28–41.
[11] V. LAURENT, *L'archêveque de Peč et le titre de patriarche après l'Union de 1375. Balcania* 7 (1944) i V. LAURENT, *Le triêpiscopat du patriarche Matthieu I* (1397–1410). Revue des études byzantines 30 1972) 64–65.
[12] АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*. Богословље 2 (1927) 285–8 – ЗСп 308–10.
[13] LAURENT, Нав. рад 307. У Мелнику је постојала црква посвећена св. Спиридону – P. PERDIZET, *Melnik et Rassno*. Bulletin de correspondance hellénique 31 (1907) 21. Нисам имао у руци чланак Н. МАВРОДИНОВА о црквама у Мелнику, објављен у Годишникъ на Соф. музей 5, 1926–1931.
[14] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*. ГСНД 13 (1934) 52–3.
[15] АРС 569–72.
[16] ИЛАРИОН, *ИИПП* 59–61.
[17] Mélanges Charles Diehl I (1931) 173.
[18] LAURENT, Нав. р. 307; VITALIEN LAURENT, *La forme de la consécration épiscopale selon le Metropolite d'Ancyre Macaire*. Orientalia christiana periodica 13 (1947) 551–61.
[19] Гласник Српске православне цркве XXVII/10–12 (1946) 219.
[20] *ЗСп* 449–50.
[21] Исто 450.
[22] Исто 764.

[23] ЗН I бр. 157.

[24] Исто бр. 162.

[25] Погрешна година: ЗСп 776; погрешан датум (9. јануар) и име (Симеон): ACh 544. Фотографски снимак: ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*. Архивист 2 (1952) 53.

[26] НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* (1962) 37.

[27] ЗН III бр. 5042.

Јефрем - други пут

1389-1390

ЈЕФРЕМ
(1389—1390)

После смрти патријарха Спиридона није могао одмах да се састане сабор. У земљи је тешко. Косовски пораз притискује као мора. Исмаилћани се као пчеле просуше по свој земљи нашој и није било недела које нису починили, вајка се суврени састављач Повесног слова и Похвале кнезу Лазару.[1] „Турци једнако ратују и не може да се састане сабор“, бележи животописац патријарха Јефрема.[2] У целој српској земљи није било места где се није чуо „тужни глас ридања и вапај који се не може ни са чиме упоредити“, додаје Константин Филозоф.[3] Иако је битка на Косову била завршена, у Хвосну се патило „от страха турчскога“.[4] Неизвесност је захватила све. Да ли је оног јунског уторника на Косову завршена борба или ће се продужити? То су се сви питали и од тога страпели. Мање турске групе крстариле су по земљи и уносиле страх. На то је мислио састављач житија патријарха Јефрема кад је писао како „Турци једнако ратују.“ Помишљајући на најгоре, кнегиња Милица обратила се Дубровнику. Питала је да ли може да рачуна на склониште у Дубровнику ако би се прилике толико погоршале да њој лично запрети опасност и да мора да напусти земљу. Забринутој Кнегињи одговорило је, 12. октобра 1389, Веће умољених да ће Дубровник драга срца примити ако јој до невоље дође.[5] Још скоро годину дана после Косовске битке било је стање несигурно. И Вук Бранковић помишљао је да се склони у Дубровнику. На летњег Св. Николу 1390. обећали су Дубровчани уточиште Вуку, његовој жени и деци.[6] И није

претила опасност само од Турака. Помишљало се да и Мађари могу да протерају Вука.[7]

Лазаревићи нису склопили с Турцима мир „крајем год. 1389."[8] него 1390,[9] ако не и 1391.[10] Вук Бранковић „сложио" је с Турцима мир чак у лето 1392.

Да у озбиљним временима Црква не би била без поглавара, узнемирен је у својој повучености бивши патријарх Јефрем. Било му је у овај мах седамдесет и седам година. На старост жалио се још пре десет година. У тешким данима прихватио је стари Патријарх „својих чед мољенија", те „к својему стаду добри пастир приходит" и заложио се за Цркву и народ.

С Патријарховим саветом, ради спаса „стада христоименитог" дата је Оливера султану Бајазиту[11] Услед ратног стања, да пођем за речима Јефремовог животописца, сабор није могао да се састане. Значи да је патријарх који је саветовао да се Оливера да Бајазиту био Јефрем.[12] То, даље, значи да је Јефрем био патријарх бар до јесени 1390.

После избора новог патријарха, Јефрем се по други пут повукао с положаја. Отишао је у пећину у Ждрелу пећком, где је провео до краја живота. Дошао је 14. јуни 1400. Сутра је имао да осване Видовдан, једанаести од оног крвавог косовског. По средњевековном рачунању, дан је почињао кад се спуштала ноћ. Почињао је, дакле, 15. јуни. Те вечери, 14. јуна по данашњем нашем рачунању, издахнуо је патријарх Јефрем у својој осамдесет и осмој години.[13] Уз учешће патријарха Саве, свештенства и мноштва народа, патријарх Јефрем сахрањен је у цркви у Пећи.

Седме године по смрти, Јефрем је почео да се јавља патријарху Сави и епископу Марку.[14] Седма година од Јефремове смрти почиње у лето 1406. Ако се узме да се Јефрем јавио неколико пута, и то свакако у извесном размаку, догађај треба ставити најраније у прву половину 1407. Када је патријарх Сава утврдио да чуда показују знаке светитељства — канонизовао је Јефрема. Јефремову гробницу Сава је украсио драгим камењем и златним завесама. Помишља се[15] да је култ патријарха Јефрема дошао као последица борбе између Лазаревића и Бранковића и да су Јефремов култ

почели да шире Бранковићи као одговор на култ кнеза Лазара.

Поред Житија, Пећки епископ Марко написао је и Службу патријарху Јефрему.[16] Позната је још једна Јефремова биографија. То је, у ствари, незнатно измењен текст епископа Марка, коме је додат опис канонизације. Постоји мишљење[17] да је то житије с канонизацијом саставио патријарх Сава. Тешко да ова мисао може да се одржи. У житију помиње се Сава у два маха као *блажени*.[18] Значи да у време састављања текста Сава није више био жив.

Јефремов саркофаг налази се у цркви св. Димитрија у Патријарашкој цркви у Пећи. У истој цркви, на северном зиду, налази се Јефремов портре, рађен доцније, преко много оштећеног портрета клирика Јована. Други Јефремов портре налази се на источном зиду пећке припрате, уз портре патријарха Саве. Овај портре је из доба обнављања припрате под патријархом Макаријем. Један од сликара портрета био је „многогрешни Андреј зограф."[19] Трећи Јефремов портре рађен је 1570. у цркви у Грачаници. Јефрем је сликан уз патријарха Јоаникија и обележен као светац. Постоји претпоставка да се портре патријарха Јефрема налази и на једном зиду унутрашње припрате цркве св. Димитрија у Пећкој патријаршији.[20]

НАПОМЕНЕ

[1] Гласник 11 (1859) 112.

[2] ВУКСАН, *ЕМ* 94; Starine 16 (1884) 38.

[3] Гласник 42 (1875) 261.

[4] С. МАТИЋ, *Опис рукописа Народне библиотеке* (1952) 20.

[5] МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, *Одлуке већа Дубровачке Републике* 2 (1964) 518, 533.

[6] *ПП* 140–2.

[7] На истом месту.

[8] В. ЋОРОВИЋ, *Историја Југославије* (1933) 203.

[9] ST. STANOJEVIĆ, *Die Biographie Stephan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle.* Archiv für slavische Philologie 18 (1896) 418.

[10] СТ. НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци XIV и XV века.* (Изд. Српске књижевне задруге књ. 356/7, 1960) 264. Да је од Косовске битке до Оливерине удаје прошла година, а можда и две: P. WITTEK, *De la défaite d'Ancara à la prise de Constantinople.* Revue des études islamiques 1938, 9.

[11] Гласник 42 (1875) 263; РЛ бр. 64, 136, 541, 584, 1109. О

Оливери: Д-р МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Кћери кнеза Лазара*. Мелбурн (1957) 109–12.

[12] Тако је узимао и РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 168.

[13] ЗН III бр. 5041; РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 94.

[14] Starine 16 (1884). Да је култ створен убрзо, а не тек кад је настала седма година од смрти: ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Развојни лук старе српске књижевности* (1962) 35.

[15] Исто 34–5.

[16] РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 23–5.

[17] Исто 25.

[18] Starine 16 (1884) 39–40.

[19] РАДИВОЈЕ ЉУБИНКОВИЋ, *Живопис Пећке патријаршије*. Гласник Српске академије наука 4 (1952) 365.

[20] Исто 363.

ДАНИЛО
(1390—1396?)

1390-13

С јесени 1390, или у пролеће 1391,[1] изабран је на сабору за патријарха Данило.[2] Помишља се да је сабор био у Жичи.[3] Савременик догађаја, епископ Марко, о времену и месту сабора записао је потпуно неодређено. Каже како је млади кнез Стеван сазвао сабор „и постављајут кир Данила патријарха."[4]

О Данилу се не зна много. Претпоставља се да је рођен око 1350.[5] Није био „родом Пазарац", како је забележено у српској[6] и арнаутској[7] листи патријараха. Најстарији данас познати помен о Новом Пазару је из 1461.[8] Епископ Марко, који је Данила знао лично, не каже нам ништа о њему. Да ли је то само пука случајност, за којом треба жалити, или је ово учињено намерно?

По једном домишљању,[9] патријарх Данило је исти онај некадањи монах Данило у манастиру Бањској и доцније јеромонах Данило, ктитор уз оца монаха Доротеја[10] манастира Дренче.[11] Пре него што се закалуђерио, Доротеј је био властелин и имао имања у околини Крушевца. Када је (1378/9) кнез Лазар у Браничеву потукао Радича Бранковића, добио је Доротеј и извесна добра у Браничеву. Световно име овог Лазаревог племића не знамо. Зна се да се покалуђерио убрзо после Радичевог пораза. Доротејев син, чије крштено име такође не знамо, био је 1382. већ свештеномонах и у њему су видели човека „благоразумна и богобојазнива". По другој претпоставци,[12] јеромонах Данило, оснивач Дренче, био би син деспота Иваниша, кога цар Душанословљава *родитељем*.[13] Иваниш је, мисли се, могао да буде други муж краљице Теодоре,

Дренча

Стефан Дечански

жене краља Дечанскога. Мисао о разводу брака Стевана Дечанског и Теодоре протеже се дуго кроз науку,[14] али нема никакве поуздане изворне подлоге. У претпоставкама и нагађањима ишло се далеко. Теодора је с краљем Стеваном Дечанским имала сина Душмана, који је умро у Цариграду, у време очева прогонства. Теодора је, нагађа се даље, у браку с Иванишем могла да има сина, који би, за успомену на њеног сина с Краљем, понео име Душман. Тај вероватни Душман, могућни син деспота Иваниша, био би доцнији Данило, ктитор манастира Дренче. За овакву претпоставку налазио се ослонац у томе што се Дренча у народу зове и *Душманица*, а то би потсећало на световно име Душмана, доцнијег игумана Данила. Као што се види, цело ово домишљање почива на низу претпоставки, од којих полазна, она да се Теодора преудавала, најмање може да се брани и одбрани.

Ако би Данило био Иванишев син, значило би да је Иваниш био жив још 1382, пошто се Данилов отац, калуђер Доротеј, у марту те године помиње као жив. Ако би Иваниш био ожењен Теодором, требало би да је био бар њених година. Теодора је рођена око 1292, пре коју годину раније него иједну доцније. У време зидања Дренче Иваниш би, значи, имао најмање деведесет година. Овај лепи Божји поклон година ктитору, ван сваке сумње био би у повељи споменут. Највероватније је да је Иваниш, кога Душан зове „родитељем" и за чији се портре у један мах претпостављало да се налази у цркви св. Богородице у Велућу код Трстеника,[15] био отац Алтомана, мужа једне сестре кнеза Лазара. Алтоман је имао сина који је понео дедино име. То је Лазарев сестрић Иваниш Алтоманић, врло вероватно у народној песми опевани Косанчић Иван.[16] Да се Иваниш веже за Косаницу и Топлицу, највише упућују села која је деспот Иваниш даровао манастиру св. Арханђела; Тудорче, Рударе, Горња и Доња Јошаница. Сва су ова села у Топлици.

Велуће

Данило ктитор манастира Дренче сигурно није Иванишев син. Данилов отац, монах Доротеј, није ни монах Доротеј из световног живота „велики деспот свих српских земаља", који је умро 20. јануара.[17] Тај Доротеј, доцније великосхимник Каливит, био је Јован Драгаш,

син деспота Дејана, а не Јован Оливер.[18] Данас је само претпоставка да је Данило ктитор Дренче доцнији патријарх.

Кад се јавила мисао да се тело кнеза Лазара пренесе из цркве св. Спаса у Приштини у Раваницу код Ћуприје, затражен је и Патријархов савет.[19] У „Повесном слову о кнезу Лазару" каже се како је пренос Кнежевог тела био *лету же минувшу* од сахране. У другом „Повесном слову" каже се[20] како је тело пренето *по времени мале*. У својој „Похвали кнезу Лазару" Антоније Рафал је одређенији: пренос је био *второму теченија лету* од Кнежеве погибије.[21]

Патријарх Данило
(Припрата Пећке патријаршије)

Мало час било је речи о немирима у Србији после Косовске битке. Стога ми изгледа да је пренос био под срећенијим приликама, негде 1391, [22] у току друге године од Кнежеве погибије, као што је забележио и Антоније Рафаил.

Приликом преноса, Кнез је проглашен за свеца. Патријарх који се сложио да се пренесе тело Честитога Кнеза био је највероватније Данило. У Даниловој похвали не помиње се патријарх при преносу.[23]

У једном недатираном запису[24] помиње се како је неки еклисијарх Варлаам поклонио Дечанима прологе у време патријарха Данила. Патријарх Данило сагласио се и да кнез Стеван Лазаревић одузме, због невере, баштину Обраду Драгојлалићу и да се то имање по-

клони Хиландару.[25] Ово је било утолико лакше учинити што је Обрад већ био обећао, и о томе написао повељу, ову цркву Хиландару. Повеља о одузимању Обрадове баштине није датирана. Није познато ни чиме се то Обрад Драгојлалић изневерио своме Кнезу. Можда је и он био један од оних који су у мутним данима после Косовске битке радили против младога Кнеза, јер се зна да су тада настала извесна „разделениа".[26] Можда је то онај Обрад који се помиње као изасланик Стевана Мусића у Дубровнику 11. јануара 1388.[27] Невера Обрада Драгојлалића настала је пре и он није бунтовник из пролећа 1398, када су спремали буну Никола Зојић и Новак Белоцрквић.[28] Зојићева и Белоцрквићева судбина је позната.[29] Драгојлалић је изневерио кнеза раније. У повељи којом се Обраду одузима имање, Стеванова мајка помиње се под својим световним именом, а Милица је постала калуђерица Јевгенија 1393.[30] Како се Стеван у повељи титулише „Господин Србљем и Посавија", повеља је морала да буде писана пре но што је Мачва дошла у мађарске руке (1392).[31] У овој повељи кнез Стеван каже како свој дар даје Богу и Богородици за вечни помен и спасење душе своје, свог светопочившег оца кнеза Лазара, своје мајке кнегиње Милице и свог милог брата Вука. Текст је, значи, писан пре проглашења кнеза Лазара за свеца. За „душевнују ползу" светитеља нема више потреба да се моли. Стога ова повеља може да се датира око 1391. Ту је сачуван најранији помен о патријарху Данилу.

У „Повесном слову о кнезу Лазару" помиње се како је кнез Стеван, кад је постао пунолетан, примио очев скиптар благословом, молитвама и рукопложењем патријарха.[32] Према томе, свети благослов младоме Кнезу подарио је патријарх Данило.

Помињем овде и фалсификовану повељу цара Душана Котору из 1351. Ту се каже како Душан издаје повељу у договору с преосвећеним архиепископом кир Данилом.[33] Постоји и италијански текст тобожњег спора патријарха Данила с Котором.[34] У фалсификат спада и повеља која се приписује цару Душану и у којој се помиње патријарх Данило. Повеља је рађена по тексту Лукарија, код кога се налази иста грешка.[35]

Последњи сада познат помен о патријарху Данилу је од 8. јуна[36] 1395, а можда и 1396.г. Тада је Данило потврдио поклон монахиње Јевгеније и њених синова манастиру св. Пантелејмона на Атону.[37] Данило је умро 7. априла.[38] Година се не зна. То је могло да буде најраније 1396., а најдоцније 1399. На Видовдан 1400. бившег патријарха Јефрема сахранио је патријарх Сава. Остало би још да се претпостави да је Данило могао да умре и 1400. и да је између 7. априла и 15. јуна 1400. био изабран за патријарха Сава.

Доба кад је Данило био патријарх било је тешко. На Богојављење 1392. узели су Турци Скопље.[39] У лето или с јесени 1392. склопио је Вук Бранковић мир с Турцима. Ђура Баошић морао је да уступи Турцима Скадар, Дриваст и пристаниште на Бојани Св. Срђ. У суседству Турци су освојили Трново, цар Шишман изгубио је главу, а његови синови отишли су у туђину. У боју на Ровинама (17. маја 1395) погинули су краљ Марко и Константин Драгаш. У Византији цар Јован V умро је од туге што му султан Бајазит није дозволио да утврди престоницу. Ни Јованов син Манојло није започео своју владу с више среће.

Патријарх Данило бавио се књижевношћу. Написао је *Похвалу кнезу Лазару,*[40] о чијем времену постанка постоји читава литература.[41] На траг о датуму писања Похвале одводи помен Лазареве удовице, која се помиње под световним а не калуђерским именом.[42] Похвала је, према томе, писана пре 1393. Настала је можда прве године по преносу тела кнеза Лазара, или је писана за сам пренос. Писана с књижевним укусом, ова Похвала спада међу најлепше књижевне творевине старије српске књижевности. За Данила је речено: „Његов је израз биран, реченица широка и свечана".[43] Данас су познати и ови књижевни састави патријарха Данила: *Слово о Симеону Немањи, Слово о св. Сави, Житије и служба краљу Милутину, Стихови св. Симеону и краљу Милутину.*[44]

Данилов портрет налази се на северном зиду припрате у Пећи и потиче из доба обнављања пећке припрате под патријархом Макаријем Соколовићем.

НАПОМЕНЕ

[1] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 168; РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 76; ИЛАРИОН, *ИИПП* 62 мислио је да је Данилов избор био „најраније крајем 1392, или што је вероватније, у 1393. години". За 1392. као годину Даниловог избора за патријарха изјаснио се и РЕЉА НОВАКОВИЋ, *Да ли је Данило изабран за патријарха 1390. године?* Прилози 26 (1960) 71–81.

[2] Ово је Данило III. Данило I (1271–1272) и Данило II (1324–1337) били су архиепископи.

[3] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 76.

[4] ВУКСАН, *ЕМ* 94.

[5] D. S. R[adojičić], *Enciklopedija Jugoslavije* 2 (1956) 663; Исти, *Данилов ученик и Данило Млађи. Творци и дела старе српске књижевности* (1963) 121–122.

[6] СЕРАФИМ РИСТИЋ, *Дечански споменици* 81.

[7] ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик* 111.

[8] ГЛИША ЕЛЕЗОВИЋ, *Турски споменици* 1 (1940) 905.

[9] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 76 и д.; *ССК* 56 и д.; Enciklopedija Jugoslavije II (1956) 663.

[10] О Дренчи: ИВАН М. ЗДРАВКОВИЋ, *Манастир Дренча – Душманица.* Старинар 2 (1951) 245–248, где је наведена и старија литература.

[11] *ЗСп* 761–764.

[12] Др ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ, *Ко је био оснивач манастира Дренче.* Старинар 2 (1951) 57–58. Једном (*Портре једног властелина у Дечанима.* Прилози 13 (1933) 100 у напомени) Петковић је мислио да је Иваниш био таст цара Душана и да је „морао бити из породице Пеһпал".

[13] *ЗСп* 694 бр. CXXX.

[14] Е. ГОЛУБИНСКІЙ, *Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей.* Москва (1870) 523; РАД. М. ГРУЈИЋ, *Краљица Теодора, мати цара Душана.* ГСНД 1 (1926) 320 и д.

[15] В. ПЕТКОВИЋ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (1950) 55. О Велућу: Д-р ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ и ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ, *Манастир Велуће.* Старинар 3/4 (1955) 45–74; ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ, *О ктиторима Велућа.* Гласник Српске академије наука 7 (1956) 199.

Постоји претпоставка да је Велуће подигао деспот Иваниш. Неки сматрају да је Велуће црква св. Николе у Сребрници, коју су подигли војвода Никола и његова жена Видосава и да је Иваниш Николин отац, а да је Данило ктитор Дренче Николин брат, дакле Иванишев син. – Ђ. СТРИЧЕВИЋ, *Хронологија раних споменика Моравске школе.* Старинар 5/6 (1956) 120–123. Међутим, тај војвода Никола, чија је жена Видосава била рођака Лазаревића, био је Никола Зојић, добро познати коловођа буне против кнеза Стевана Лазаревића и црква коју је он подигао, то је данашња црква у Рамаћи, где је откривен живопис с краја 14. в. – ДРАГА МИХАИЛОВИЋ, *Црква у Рамаћи – нови споменик Моравске школе.* Саопштење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије I (1956) 147–55. Упор. и моју белешку *Заветни портре у цркви св. Николе у Рамаћи.* Зборник Удружења српских писаца и уметника у иностранству I (1973) 51–52.

[16] РАДОЈИЧИЋ, ССК 61.

[17] *ЗН* III бр. 4602.

[18] РАД. М. ГРУЈИЋ, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?* ГСНД 11 (1932) 233–237.

[19] ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *Повесно слово о кнезу Лазару.* Летопис Матице српске 117 (1875) 113; В. ЋОРОВИЋ, *Силуан и Данило II.* Глас 136 (1929) 94.

[20] Гласник 21 (1867) 158–164; СТ. НОВАКОВИЋ, *Примери књижевности и језика*[3] (1904) 287–291.

[21] Споменик 3 (1890) 87.

[22] За 1392. као годину преноса тела кнеза Лазара залагао се РЕЉА НОВАКОВИЋ, *Историјско-географске и историјске цртице.* Прилози 25 (1959) 78–80; ИСТИ, *Којим се путем могла кретати поворка с моштима кнеза Лазара и где је могла бити граница између Вукове области и земаља породице Лазаревић од 1389. до 1392?* Прилози 26 (1960) 284. По сведочанству савременог писца Давида пренос је био 1390/91.

[23] Глас 136 (1929) 95, 102.

[24] *ЗН* I бр. 206

[25] *ЗСп* 458 – *ACb* 545–546.

[26] Гласник 42 (1875) 262.

[27] МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, *Одлуке већа Дубровачке Републике* II (1964) 450. Муса је 15. јула 1363. заменио град и жупу Звечан за град и жупу Брвеник – АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици српског права* (1926) 166–167. Упор. и А. СОЛОВЈЕВ, *Једна српска жупа за време царства.* ГСНД I (1928) 25–42.

[28] Исто 266.

[29] Литературу доноси РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 36 н. 4.

[30] М. ПУРКОВИЋ, *Кад се покалуђерила кнегиња Милица?* Јужни преглед 13, Скопље (1939) 332–336; РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 38–40. Стеван је с јесени 1393. био већ пунолетан. Он је тада или у зиму 1393/4. био у Серу код Султана – R. LOENERTZ, *Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle.* Etudes byzantines 1 (1944) 178.

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ, *Хронологија раних споменика Моравске школе.* Старинар 5/6 (1956) 118–119, сматра да мој закључак да се кнегиња Милица покалуђерила 1393. није довољно поуздан. Њему као да се не чини да су хиландарски игуман Теодосије из 1394. и из 1398. исто лице и пита се на основу чега ја та два Теодосија сматрам да су „идентичне личности". Просто: што се исто име јавља у размаку од само четири године и што нема потребе да се на силу претпоставља да су то два лица. И за игумана Атанасија пита се да ли је био игуман од 1399. па све до 1402, кад је Стеван постао деспот.

Стричевић још указује да се село Ливоч, које је монахиња Јевгенија са синовима даровала пиргу св. Василија на Св. Гори, налазило у држави Вука Бранковића, па да она није могла да поклања село које је било у туђој власти, јер је Вук збачен тек 1396, па би, по томе, и повеља у којој се Милица

помиње под монашким именом била доцнијег датума, него што сам ја схватио, узимајући као основу за датирање помен хиландарског игумана. Ми немамо поуздане податке о границама области Вука Бранковића. Ливоч је код Гњилана. Изгледа чак, колико се сме закључивати, да је Ливоч био ван граница државе Вука Бранковића, па би онда било сасвим разумљиво како да Лазаревићи дарују то село.

[31] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 34–35, 41–42, 67.

[32] Летопис Матице српске 117 (1875) 116; Глас 136 (1929) 98.

[33] FR. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica* (1858) 149–152. О повељи: СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Студије из српске дипломатике*. Глас 169 (1936) 26–32 и РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 135–137.

[34] Rad 1 (1867) 144.

[35] НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *О лажној повељи цара Стефана Душана кир Датајку Медину*. Прилози 18 (1938) 342–55.

[36] За датум: РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 39–40, 49. Датум није потпуно сигуран. Повеља има неколико преписа. У једном је 8. јуни, а у другим преписима јавља се само година и то у два маха 6902. од стварања света, дакле 1394. Ако би се узело као исправно да је повеља издата 8. јуна, значи да би била издата три недеље после битке на Ровинама, у којој је Стеван Лазаревић учествовао. Стога се помишљало да је можда ова повеља у вези с другом, коју је монахиња Јевгенија издала св. Пантелејмону 1395/96. (*ЗСп.* 521–526) – РАД. М. ГРУЈИЋ, *Светогорски манастири као азили*. Гласнак Скопског научног друштва 11 (1933) 70; МИХ. Ј. ДИНИЋ, *Област Бранковића*. Прилози 26 (1960) 13.

[37] *ЗСп* 520–521.

[38] *ЗН* III бр. 5043.

[39] Исто I бр. 177.

[40] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 53 и д.; *ССК* 73–77.

[41] На истим местима.

[42] Глас 136 (1929) 95–96.

[43] Исто 41, 51.

[44] РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 45–76.

1396/7-1409 год.

САВА

(после 7. априла 1396—7. октобра 1409?)

После Данилове смрти изабран је за патријарха Сава.[1] С уздржљивошћу се мора прихватити да је Сава био родом из Призрена.[2]

Постао је патријарх најраније 1396. а најдоцније 1399. Умро је 7. октобра.[3] Патријарх Сава канонизовао је Јефрема, врло вероватно 1407. У типику Данилца Левоокого, писаном 1416, патријарх Сава помиње се као мртав. Први део Данилчевог типика обухвата поменик владара, а други поменик архиепископа и патријараха. Владарска читуља почиње Стеваном Првовенчаним, а завршава се монахом Герасимом-Гргуром, за кога је забележено да је умро 13. марта.[4] Читуља архиепископа почиње, зачудо, Симеоном, а завршава се патријархом Савом.

Герасим, којим се завршава владарски поменик, је Гргур најстарији син Вука Бранковића.[5] Али Герасим није био последња личност коју је смрт уграбила пре 1416. Само више од две године после смрти монаха Герасима, нестао је млади Вук Лазаревић, рођени брат деспота Стевана, и Лазар, најмлађи син Вука Бранковића, рођени брат монаха Герасима. Обојица су завршили жалосно: обојица су погубљени. Пошто није било никога да их причести, несрећни ујак и сестрић „јабуку окусише место крви и тела Господња". Герасим је умро 13. марта 1408,[7] а под 11. јулом 1410. летописи бележе: „Заклаше Турци благочестивог Лазара Влковића".[8] Зашто овако мученичка смрт ова два млада човека из владарских кућа није забележена после природне смрти једног калуђера Бранковића? Састављач летописа могао је, рецимо, да буде непријатељски рас-

положен према једној кући, Бранковића или Лазаревића. Подужи рђави односи између ових двеју кућа могли су да се пренесу и на друге. Али смрт је посетила обе куће и одвише је дирљива да се не би забележила. Чини ми се да би објашњење зашто ова погубљења нису забележена било у томе што је Данилчева читуља била завршена пре 11. јула 1410. А ако би се оваква моја претпоставка показала основаном, значило би да је патријарх Сава умро најдоцније 1409.

У Никодимовом типику има неколико записа. Типик је писан 1319, а не зна се из ког су времена записи. Под 12. мајем забележена је смрт архиепископа св. Никодима, а под 15. јуном смрт патријарха св. Јефрема.[9] Значи, пошто се помињу као свети, да записи потичу после канонизације обојице. Мени се чини врло вероватно да је Јефрем канонизован 1407. По томе би ови записи настали после тог времена. Смрт патријарха Саве није унета у Никодимов типик. Да ли се сме закључити да су записи унети пре Савине смрти? Не видим објашњење зашто нису унети ни умрли патријарси Спиридон и Данило. Само у случају да су поменути Спиридон и Данило, смели бисмо одлучније да закључујемо да су записи настали пре смрти патријарха Саве.

Има једно место које се односи на патријарха, али је тешко одредити на кога. Кад је Константин Филозоф, коме је деспот Стеван ослободио душу „от рикајуштаго звера", дошао у Србију, Стеван Лазаревић послао га је „к првопрестолнику србскому и патријарху" да се код њега учи.[10] Постоји мишљење[11] да је Константин дошао у Србију онда кад је Муса дошао до Пловдива и наредио да се закоље Пловдивски митрополит Дамјан. Можда је у тај мах и Константин био у Пловдиву и да га је том приликом избавио Стеван од Мусе. То би значило да је Константин дошао у Србију негде 1411—1412. Али се не види да ли је тада још био патријарх Сава или је већ био Кирил.

И за време патријарха Саве било је тешко. „Од Косова бих поробоћен исмаилћанском народу, док не дође цар Перса и Татара и разруши их, а мене Својом милошћу Бог избави из њихових руку", вајка се и захваљује Богу деспот Стеван у данас изгубљеној повељи за град Београд. Бајазитов пораз у борби с Тимуром код Ангоре, 28. јула 1402, увео је Турску у подужу борбу о престо. Али и у Србији било је размирица. Одмах после Ангоре између деспота Стевана и његовог сестрића Ђурђа Бранковића настао је дубок разлаз. У току борбе Стеван је, 1403/4, опустошио Ситницу.[12] Стеван је 1404. почео срдачно пријатељство с мађарским краљем Сигисмундом, и измирио се са Сулејманом.[13]

Сукоб између Стевана и Ђурђа утицао је и на црквене прилике. Ток догађаја и обим не знамо. У земљи су били међусобни ратови, плењења и проливања крви. Бранковићи, у чијој је власти била околина Пећи,[14] желели су да сачувају Дечане. Нису имали много среће с избором лица коме су поверили бригу око Дечана.[15] Константин Филозоф не говори ништа о црквеним приликама. Само у једном тренутку није могао да оћути. С извесним олакшањем бележи овај Деспотов животописац благотворни утицај измирења између Стевана и Ђурђа, после чега Свемогући „раздељене удове цркве у једно сабра."[16] На рђаве односе и зло стање у цркви упућује и једно место из *Службе архиепископу Никодиму*, коју је саставио Пећки епископ Марко. У тој *Служби* моли се Никодим „даровати цркви једномишљенија". Овај вапај за једнодушношћу у Цркви потврђује оно што нам каже Константин. Помишља се да је Никодим био проглашен за свеца под крај 14. в., пошто Пећки летопис помиње како Никодимове „свете мошти" почивају у цркви св. Димитрија у Пећкој патријаршији.[17] Тај летопис постао је „одмах после 1391."[18] Узима се[19] да је епископ Марко *Службу* Никодиму саставио између 1404. и 1412. Међутим, чудно је да молитву да „јединомислением исповјеми" не упућује свом драгом патријарху Јефрему, канонизованом 1407. *Служба* је, према томе, писана пре 1407.

Дубоко ћутање Константина Филозофа о приликама у Цркви и, много више, она реченица која му се отела испод пера, како су се раскинути делови спојили, дражи нашу радозналост. Ову радозналост појачава и молба епископа Марка новом светитељу Никодиму да се постигне једнодушност. Кад се вапи за јединством

у Цркви, ко онда разара то јединство? На кога то брижни владика Марко мисли? Да ли на Патријарха? Или је ово прекор деспоту Стевану? Очевидно нешто се десило што се многих коснуло болније него што ми данас знамо. Да ли је сасвим случајно низ портрета српских патријараха у Пећкој припрати завршен Савом V, чији се портре налази на северном зиду?

НАПОМЕНЕ

[1] Ово је Сава V.
[2] СЕРАФИМ РИСТИЋ, *Дечански споменици* 82; ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик* 111.
[3] *ЗН* III бр. 5044.
[4] Исто III бр. 5026; VI бр. 9862.
[5] M. PURKOVIĆ, *O braći Vuka Brankovića.* Godišnjak „Sloge" (1956) 58–69.
[6] Гласник 42 (1875) 297.
[7] *ЗН* III бр. 5146; *РЛ* бр. 1114.
[8] *ЗН* III бр. 5050; *РЛ* бр. 616, 1117.
[9] Ђ. ДАНИЧИЋ, *Рукопис архиепископа Никодима.* Гласник 11 (1859) 194.
[10] В. ЈАГИЧЪ, *Разсужденіе южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ. Изслѣдованія по* русскому языку Петроградъ 1 (1895) 388.
[11] Ю. ТРИФОНОВЪ, *Животъ и дейностъ на Константинъ Костенецки.* Списание на Българската академия на наукитѣ и изкуства 66 (1943) 240–241.
[12] *РЛ* бр. 221.
[13] РАДОЈИЧИЋ, *ИПД* 71; МИХАИЛО ДИНИЋ, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу.* Зборник за друштвене науке 13/14, Матица српска, Нови Сад (1956) 93–97.
[14] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *О Григорију Цамблаку.* Гласник Српске академије наука 1 (1949) 174.
[15] Гласник 11 (1859) 88–90.
[16] Гласник 42 (1875) 304.
[17] *РЛ* бр. 105.
[18] Исто XXX.
[19] РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 21–23; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Ко је писац и када је састављена Служба архиепископу Никодиму?* Југословенски филолог 18 (1949/50) 202–204.

КИРИЛ

(после 7. октобра 1409—27. децембра 1418)

Не зна се кад је Кирил постао патријарх. Његов савременик Константин Филозоф има о Кирилу само једну белешку. Кирил није био родом из Сарајева, како су забележили састављач српске[1] и арнаутске[2] листе српских патријараха. Сарајево се помиње тек после 1435.[3]

Око 1401. помиње се хиландарски игуман Кирил.[4] Исто име, кратак временски размак и игумански положај у Хиландару, не искључује помисао да у овом хиландарском игуману видимо доцнијег патријарха. Везе деспота Стевана са Светом Гором биле су врло живе.[5] За његово време био је значајан књижевни рад, а „ресавское писание" остало је као пример нечег што се нигде не налази.[6] Књиге „од добра извода ресавског" биле су на гласу, много тражене и преписиване. Деспот Стеван позивао је хиландарске монахе у Србију да преписују. Једног од њих затекла је Деспотова смрт у једном браничевском манастиру. Отуда мисао да су игуман Кирил и патријарх Кирил исто лице, не би била одвећ смела.

Повељом од 8. јуна 1411. деспот Стеван поклонио је нека села Хиландару. Из те повеље види се да је Хиландар опет некако присвојио Лешје, које је некада патријарх Јефрем био вратио Црепу. Сад је Деспот понова одузео Лешје од Хиландара и вратио га попу Венедикту Цреповићу, а Хиландару дао друга села. Деспот помиње како је ово учинио после савета с Патријархом, сабором митрополита, игумана и властеле.[7] Када је Константин из Костенице, доцније назван Филозоф, дошао у Србију, деспот Стеван га је упутио

патријарху, на жалост не знамо коме по имену. Од огромне је штете што се 2. априла 1413, кад је дубровачко Мало веће одобрило десет либри барута посланику господина патријарха Србије (nuncio domini patriarce Sclavonie),[8] патријарх не помиње по имену.

Кад је деспот Стеван Лазаревић завршио своју задужбинску цркву Св. Тројице у Ресави (Манасију), храм је осветио на Духове (15. маја) 1418. патријарх Кирил.[9]

Према једном летопису,[10] Кирил је умро између 1. септембра 1418. и 31. августа 1419. У једном *Прологу* за септембар—фебруар наведен је као датум смрти седмог српског патријарха Кирила 27. децембар.[11] Како малочас наведена летописачка забелешка не прелази границу од 31. августа 1419, значи да је патријарх Кирил умро 27. децембра 1418.

НАПОМЕНЕ

[1] СЕРАФИМ РИСТИЋ, *Дечански споменици* 82.
[2] ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик* 111.
[3] ЋОРОВИЋ, *Хисторија Босне* 454.
[4] МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ* 87–88.
[5] *ЗН* I бр. 213, 214, 217, 241, 242, 250.
[6] *РЛ* бр. 22.
[7] *ЗСп* 466.
[8] JORGA, *Notes et extraits* (1899) 140 n. 10.
[9] Гласник 42 (1875) 289–290; *РЛ* бр. 625.
[10] *РЛ* бр. 243.
[11] ДУШАН Д. ВУКСАН, *Рукописи манастира Пећке патријаршије.* Зборник за историју Јужне Србије 1 (1936) 174.

1419-1435

НИКОН
(1419 — после 1435)

За владе кнеза и деспота Стевана Лазаревића, Никон је већ шести патријарх. У време доласка кнеза Стевана на владу, патријарх је био Спиридон, који није живео ни пуна два месеца после Косовске битке. Онда је за неко време дошао бивши патријарх Јефрем. Стварно први патријарх постављен за владе кнеза Стевана био је Данило. Али и тада Стеван још није био пунолетан. Тек је Сава био први патријарх за чији се избор питао Стеван.

Помињао сам како Константин Филозоф ништа не говори о изборима патријараха, нити даје какву појединост о њима. Од времена патријарха Саве или Кирила, сем пута у Јерусалим, и на Св. Гору, Константин је био стално у Србији. Са Савом или Кирилом упознао се одмах чим је дошао у Србију. Кирила и Никона знао је лично. Константин је сматрао да треба опширно да говори о Тимуру, да помене како у Србији пшенични клас доноси стоструки плод, да пише о ваздуху и птицама у Србији. Али није сматрао да би требало да забележи иједан избор патријарха, нити да о њима каже коју реч.

Никон се не налази на српској и арнаутској листи патријараха. Најранији помен о њему је из 1419/20. Тада га у свом запису у *Похвали кнезу Лазару* помиње смирени Антоније Рафаил, родом са Лепанта.[1] Онда се помиње тек 1424/5, кад је писан *Панегирик* по наређењу Никона, „Далматинские држави свјаштенства начелство правешту."[2] Патријарх Никон помиње се на сабору у Сребрници. Тај сабор био је знатно раније, а не „негде половином јула 1426."[3] На

Деспотов позив, дошао је на овај сабор и Патријарх. Овом приликом одредио је деспот Стеван за свог наследника Ђурђа Бранковића.[4]

У опширном и дирљивом опису погреба деспота Стевана, Константин Филозоф не помиње Патријарха.[5] Истина, он каже како је била велика ужурбаност. Они који су се десили на самртном часу деспота Стевана, послали су најхитније гласника у Зету Ђурђу Бранковићу. Уз велико старање неког војводе, кренули су с мртвим Стевановим телом у цркву Св. Тројице у Ресави, где је Деспот био припремио себи гробницу. Много се журило, јер је била велика неизвесност од Турака. Под командом самог султана Мурата II, турске трупе биле су у Видину. Зато је и деспот Стеван журио из Гружe у Београд, али га је смрт стигла на путу. Том неизвесношћу и журбом, у тренутку кад је наследник престола далеко, а непријатељ близу, може се објаснити што на опело није дошао и Патријарх.

Из времена ускоро после смрти деспота Стевана имамо нов помен о Патријарху. Лицем на Месне покладе, 23. фебруара 1427. дошла је у Дубровник деспотица Јевдокија. Била је то удовица Фирентинца Исаула де Буонделмонтија, некадањег јањинског деспота, а ћерка Ђурђа Баошића. Њен долазак изазвао је узнемиреност у Дубровнику. Та узнемиреност била је већа кад се у Дубровнику сазнало за смрт деспота Стевана. Као Баошићева, Јевдокија је могла да постави право на Баошино наследство. Чим је Јевдокија стигла у Дубровник, Дубровчани су о томе известили деспота Стевана. Јевдокија се настанила у предграђу, у „ђардинама", а Дубровчани су јој одредили издржавање. Канцеларији је наређено да у Јевдокијино име не сме да пише никаква писма. Деспот Стеван одговорио је Дубровчанима како жели да се Јевдокија задржи у њиховом граду, али да се ова његова жеља њој не саопштава. На глас о смрти деспота Стевана, Јевдокији је наређено да се из предграђа одмах пресели у град и ту су је ставили под стражу. Истовремено одлучено је, 1. августа 1427, да се о њој пише Ђурђу Бранковићу и „ad patriarcham".[6] Није јасно зашто се писало и Патријарху, и није познато шта му је јављено. Сасвим је могуће да се журило с обавештењем, а

знало се да је Ђурађ био у Зети, па се сматрало да Патријарх треба да буде упознат или је Патријарх вршио власт у одсуству наследника, па га у том својству обавештавају.

Око 1428. преписао је јеванђеље монах Доситеј, некада светогорски калуђер, а доцније сажитељ манастира св. Богородице у Браничеву. Ово јеванђеље украсио је минијатурама високе уметничке вредности Радослав. Доситеј је оставио у том јеванђељу подужи запис о тешком стању у Србији после смрти деспота Стевана. Захваћени паничним страхом пред турским надирањем, људи су бежали и збуњени лутали да нађу склоништа онде где се Турчин још није био појавио. У тако озбиљним данима, наставља калуђер Доситеј, били су на окупу деспот Ђурађ, Патријарх и сабор. Из своје престонице Патријарх је дошао „к странам дунавским", где је заседавао сабор.[7] Доситеј није забележио ни ко је, ни зашто сазвао сабор, „а не наводе се тачно ни његови учесници."[8] Радојчић је чак био склон и да не прихвати да је реч о сабору: „Могло би чак изгледати да ово и није био сабор, него збег, где су се нашли, у великој невољи, патријарх и свештенство са деспотом и властелом."[9] Ја сам једном писао[10] да је реч о сабору и да се сабор састао у Београду. Сабор је имао да одлучи да се према уговору у облику у коме је до нас дошао сумњиве аутентичности, склопљеном 1426. у Тати (Тотиш у Коморанској жупанији) преда Београд маџарском краљу Сигисмунду. Примећује се[11] како у запису нема ниједне речи „која би нам дала права на овакву хипотезу." Нема речи доиста! Али ја не видим ниједно крупније питање у тај мах ради кога би се окупљао сабор, сем: да још једном прими Стевановог наследника и да испуни оне обавезе које је сам Стеван дао. Калуђер Доситеј, који се онолико изјадао, забележио је како је Патријарх дошао на обале Дунава („к странам дунавским"). Зато је сабор и назван: „сабор у Подунављу."[12] Иако знам да су се земље и градови могли уступати и без одобрења сабора, мени се и сада чини да се тај сабор у Београду састао да одлучи о уступању Маџарима онога што је уговором било предвиђено: да Ма-

цари добију Београд, Голубац и Мачву, ако деспот Стеван буде умро без мушког потомства.

Рекао сам да је овај сабор 1427.[13] био у Београду. Сем монаха Доситеја који помиње овај сабор на Дунаву, оваквом закључку водио ме је и Константин Филозоф. Целу 92. главу живота деспота Стевана посветио је Константин Београду и приликама у њему у време и одмах после Деспотове смрти. Помиње долазак краља Сигисмунда, који је узео Београд. Помиње оне чудне трубне знаке који су се разлегали једне ноћи над Савом и Београдом. Не знајући шта се дешава, људи су усред ноћи излазили напоље и палили ватре. Константин описује како су се једног дана иконе београдске Саборне цркве дигле у ваздух и летеле оним поретком какав ће бити на Страшном суду. На Огњену Марију, продужујем Константинова излагања, на два дана пред Деспотову напрасну смрт, Београдом је беснела страшна олуја и ударали су громови. Олуја је дигла црквени кров, дигла кровове с многих кућа, па и кров с куће у којој је живела принцеза Оливера. По оволиком броју појединости, нема никакве сумње да је Константин тих дана био у Београду. Најзад и ово: Константин каже како су му свеосвећени патријарх српских и поморских земаља кир Никон, који је *тада тамо дошао* неки — непоменут по имену — војвода и остали изабрани заповедили да напише житије деспота Стевана.[14] Одвише је јасно да је патријарх Никон у Београду говорио Константину да се прихвати и напише и сачува за потомство живот и дела недавно преминулог Српског деспота. Поред Патријарха, Константина, видимо, моле војвода и угледни људи. Шта ће и патријарх и толики угледни људи у Београду? Више је него јасно да су они сви дошли на сабор и зато сам тада писао како је сабор био у Београду. То мислим и сада.

Када је Јован Радонић узео да разматра питање аутентичности данас познатог текста споразума у Тати, зауставио се и на питању сабора. Њему се учинило да сам ја у праву када закључујем да је сабор имао да одлучи о испуњењу споразума у Тати. Прихвативши да је сабор био у Београду, Радонић је напоменуо како је Радојчић одбацио моју претпоставку „без ика-

квог стварног доказа". Не сумњајући ни најмање да је овај сабор био, Радонић се сложио са мном и да је тај сабор одлучивао о предаји градова Мађарима, да је сабор „у првом реду имао да прихвати или одбије захтев угарског краља да му се преда Београд".[15] Ову мисао потврђује и то што је септембра и октобра краљ Сигисмунд био код Београда, а 31. октобра 1427. Сигисмунд је издао повластице граду Нирнбергу у самом Београду.[16]

Последњи помен о патријарху Никону је из 1435. Налази се у запису ђакона Арсенија, који је те године преписивао триод.[17]

*

Током 1439. почео је сам султан Мурат II опсаду Смедерева. Српску престоницу храбро је бранио најстарији Ђурђев син Гргур, али је српска снага била слаба. Мађари нису послали Ђурђу већу помоћ. Пуна три месеца одолевало је Смедерево опсади и бомбардовању. Када је, најзад, издала снага, пало је Смедерево и 18. августа 1439. ушли су Турци у српску престоницу. Турски командант Смедерева постао је Исхак бег, син Паша Јигит бега.[18]

Деспот Ђурађ напустио је Србију. Отишао је на Запад да говори о опасности и да тражи помоћ. Уз деспота Ђурђа помињу се у емиграцији три митрополита: Београдски Григорије, Смедеревски Атанасије и Рашки Никодим. Београдски митрополит био је с Деспотом и у Дубровнику.[19] Изгледа да је у Дубровнику био почетком 1441. и Смедеревски митрополит Атанасије.[20] Народ је остао под окупацијом, жељно очекујући свога старог господара. Гласови о овим народним жељама допирали су до Дубровника и 1444. дубровачки посланици Никодим Кабожић, Блаж Рањина и Лудвиг Растић, који су били дошли на мађарски двор, имали су да поздраве и деспота Ђурђа и да му кажу о овом народном расположењу.[21]

Почетком марта 1444. послала је султанија Мара у Будим своме оцу у највећој тајности једног грчког калуђера, који је ишао преко Дубровника и Сплита.[22] Мађарски краљ, Јанко Хуњади, и деспот Ђурађ при-

хватили су преговоре с Турцима и послали су своје изасланике у Једрене. Посланик мађарског краља Владислава био је Србин Стојка Гизданић (Sthoyka Gisdanich), а изасланици деспота Ђурђа били су митрополит Атанасије[23] и његов логотет (канцелар).[24] По склопљеном миру,[25] Ђурађ је добио натраг своју земљу и 22. августа 1444, после пуних пет година проведених у туђини, Ђурађ је ушао у Смедерево.

Шта је било за ово време с патријархом Никоном? Да ли је и он, као она три митрополита, напустио земљу, или је остао у Србији? Да ли је био жив или је умро пре 1439? Јасног одговора на ово питање нема. Али се може нагађати. Константин Филозоф, који је на много места у житију деспота Стевана Лазаревића био нејасан, нејасан је и на једном месту које би било од помоћи за разумевање судбине патријарха Никона. Константин излаже како је „примио заповест" од патријарха Никона, који је био дошао у Београд убрзо после Стеванове смрти, да напише Деспотово житије. Овој „заповести" придружили су се и „војвода војске" и „остали изабрани". Константину се чинило да је оваква жеља изнад његових снага. Али, много више, задржало га је што су настале неизвесности. Београд су узели Мађари. Константин је свакако ускоро после тога напустио с породицом Београд. Кад је настала четврта година од смрти деспота Стевана, рецимо 1431, јавио се Константину сам деспот Стеван и претећи казном затражио да Константин напише његово житије. Константин се није уплашио претње и није одмах почео да ради. Тек „после овога", кад је „са свима војима био у странствовању", настао је тренутак кад је Константин узео да као „странац у туђини" пише житије и оплакује смрт деспота Стевана. У то време „дошао је у моју кућу, где сам био недостојан да га примим, и он ми заповеди да извршим обећање." Ко се крије под том заменицом *он*? Човек би помислио: деспот Стеван. Деспот се јавио Константину четврте године после своје смрти. Пошто се одмах наставља излагање о доласку у Константинову кућу, најприродније би било схватити да се то Стеван опет јавио и подсетио на примљену обавезу. Али, Константин први пут каже како му се Стеван *јавио* и претио. Можда је Стеван дошао Константину у сан. Можда је, сасвим у духу оног времена, требало дати спису више мистике, већег дејства натприродних сила. Али мало затим Константин више не каже како му се Стеван *јавио*. Сад он каже како је „он" *дошао* у његову кућу, а он био недостојан да га прими. Човек осећа да је овде реч о живом бићу, да је неко жив дошао Константину. Тај живи који је дошао у кућу могао је да буде патријарх Никон, о коме нешто пре тога Константин говори, и који је први пут у Београду стављао Константину на срце да пише житије деспота Стевана. Човек заиста мора дубоко да зажали што је и на овом месту Константин нејасан, а у питању је само једна реч, само да је дао именицу, уместо заменице.

Ако би се тумачило да је Константин хтео да каже како му је патријарх Никон дошао и опет кренуо питање писања Деспотовог житија, онда бисмо могли да кажемо да је патријарх Никон преживео први пад Србије 1439, да је и он избегао, с деспотом Ђурђем и тројицом владика. То би, даље, могло да значи да је Константин био негде у Срему и, напослетку, говорило да Константин житије деспота Стевана Лазаревића није писао пре 1439.

Као ни Кириловог, ни Никоновог портрета нема међу портретима патријараха у припрати Пећке цркве.

НАПОМЕНЕ

[1] *ЗН* III бр. 4950. О Антонију Рафаилу: РАДОЈИЧИЋ, *ССК* 33–34. Снимак записа: ЂОРЂЕ Сп. РАДОЈИЧИЋ, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*. Архивист 2 (1952) 63.

[2] ИВ. ГОШЕВЪ, *Стари записки и надписи*. Годишникъ на Софийскиятъ университетъ, Богословски факултетъ 6 (1927) 350; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Творци и дела старе српске књижевности* (1963) 225–6.

[3] Д-р ЈОВАН РАДОНИЋ, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII–XVI века*. Глас 187 (1941) 198–199.

[4] Гласник 42, 316. О сабору: РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 175–177.

[5] РАДОЈИЧИЋ, *Творци и дела* 241 каже како Константин Филозоф помиње да су му заповедили да пише Стеваново житије: патријарх Никон, војвода и други изабрани. Радојичићу се чинило да се то десило у Ресави, после Стеванове сахране. Константин је овде јасан. Та порука Константину речена је у Београду. Сва је прилика да Патријарх није био на погребу у Ресави, а, исто тако, није био ни Константин.

[6] CONSTANTIN JIREČEK, *Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus*. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 1 (1920) 15.

[7] *ЗН* I бр. 250.

[8] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 179.

[9] На истом месту.

[10] М. ПУРКОВИЋ, *Српски патријарси Средњега века*. ГСНД 15/16 (1936) 313.

[11] РАДОЈЧИЋ, *Сабори* 180.

[12] Исто 179.

[13] Чудно је да В. КИСЕЛКОВ, *Проуки и очерти* 274 узимао да је патријарх Никон долазио у Београд 1431.

[14] Гласник 42, 325.

[15] РАДОНИЋ, Нав. рад 198–199.

[16] Исто 196–197.

[17] *ЗН* I бр. 266.

[18] ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ, *Деспот Ђурађ Бранковић* I 1880) 265 и д. и ЈИРЕЧЕК, *Историја* I 363 узимали су да је смедеревски командант Исхак бег био син Евренос бега. В.: ГЛИША ЕЛЕЗОВИЋ, *Турски споменици* 1 (1940) 14 н. 2, 423 н. 2.

[19] МИХ. Ј. ДИНИЋ, *Поклад Београдског митрополита Григорија из XV века*. Зборник Скопског научног друштва 1 (1935) 27–34; ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 42, 45; JORJO TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik (1939) 88; МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, *Грађа за историју Београда у Средњем веку* 2 (1958) 73 и д.

[20] TADIĆ, Нав. д. 78.

[21] P. MATKOVIĆ, *Spomenici za dubrovačku povjest*. Starine I (1868) 159.

[22] JORGA, *Notes et extraits* 40.

[23] FRANCISCO PALL, *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*. Bulletin historique de l'Académie roumaine 20 (1937) 61. У писму које Цириако Пициколи (1391–1452) шаље своме пријатељу помиње се само митрополит А. Дато је, дакле, само почетно слово имена, али је сасвим вероватно да је реч о Смедеревском митрополиту Атанасију. Нисам нашао објашњење зашто је Пал узео (Нав. д. 30 н. 2) да су Митрополитови иницијали А. Ф., кад другог иницијала нема, и да је Атанасијево презиме било *Фрашак*. Презиме су прихватили: O. HALECKI, *The Crusade of Varna. A Discussion of controversial problem*. Polish Institute, series No 3, New York City (1943) 16 и FRANZ BABINGER, *Von Amurath zu Amurath*. Oriens 3 (1950) 232.

О Атанасију: И. РУВАРАЦ, *Рашки епископи и митрополити*. Глас 62 (1901) 23 и ПУРКОВИЋ, *ЕМ* 42, 45.

[24] Палу се чинило (Нав. д. 30 н. 1) да је то врло вероватно био логотет Богдан. То је прихватио и Халецки (Нав. д. 16). Логотет Богдан помиње се 17. септембра 1445 (*ЗСп* 90), што је врло близу временски датуму кад је Деспотов логотет ишао у Једрене. Није сигурно да ли је то исти Богдан који је писао Ђурђеву повељу од 15. новембра 1419. светогорском манастиру св. Павла (Споменик III, 1890, 33 — *ЗСп*. 531). Још мање је сигурно да је то исти Богдан логотет, који се помиње као сведок у писму којим деспот Стеван Лазаревић даје 2. децембра 1405. повластице Дубровчанима (*ЗСп* 221).

Логотета Богдана не треба мешати с војводом Богданом, који је 8. августа 1430. потврдио уговор о продаји куће у Сребрници — МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* (1955) 106. То је, можда, Богдан Чокеша, који је подигао цркву у Обрамићима под Цером, која се данас зове *Чокешина* — СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Чокешина*. Јужнословенски филолог 7 (1928/9) 204; РАД. М. ГРУЈИЋ, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*. ГСНД 13 (1934) 66.

[25] Обично се у историји писало о Сегединском миру, о чему су раније изворе и литературу навели: ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ, *Деспот Ђурађ Бранковић* I (1880) 369–389 и ЈОВАН РАДОНИЋ, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века* (1905) 198 и д., нарочито 208 н. 1.

Да такав мир у Сегедину није био склопљен, него је мир с Турцима склопио само Ђурађ Бранковић — HALECKI, Нав. в. д. На основу дубровачке архивске грађе расправљао је о овом питању БАРИША КРЕКИЋ, *Учешће Дубровника у ратовима против Турака 1443. и 1444*. Зборник радова САН 36, Византолошки институт 2 (1953) 145–157. Гледиште Халецког да уговор у Сегедину није био склопљен, није у науци прихваћено: ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Историја Византије* (1959) 524 н 2.

НИКОДИМ
(1445—1455?)

Никодим је постао патријарх после 15. јуна 1445,[1] а пре 14. јануара 1446.[2] Изгледа да је патријарх Никодим[3] исто лице с великим архимандритом Никодимом, игуманом манастира Студенице.[4] Студенички игуман Никодим постао је доцније Рашки митрополит. Рашки митрополит Никодим пребегао је 1439. с деспотом Ђурђем Бранковићем и 1443. примио је за рачун деспота Ђурђа извесну суму новца.

Сачуван је помен да је 14. јануара 1446. патријарх Никодим приложио јеванђеље патријаршији у Жичи.[5] Никодим се помиње као: по милости Божјој патријарх,[6] свесвети патријарх Срба и Поморју,[7] а једном: Патријарх Срба, Поморја и Западних[8] (страна). Исте те 1446. патријарх Никодим поклонио је Жичи пролог.[9] На Видовдан 1450. посетили су Никодима у Пећи изасланици Хиландара: игуман Роман, проигуман Варнава и старци Теодор и Сава. Они су тада тражили за ћелију св. Саве у Кареји приход који је још одредбом св. Саве имала да даје „Великаја црков". Ово је потврдио и цар Душан у доба своје посете Св. Гори.[10] Кад се ствар узела у разматрање, утврђено је да Патријаршија од смрти цара Душана није за ове сврхе давала ништа. Никодим је пристао да даје помоћ и својом писменом потврдом замолио и своје наследнике да то чине.[11] Током 1451. преведен је на Св. Гори „от језика јеладскаго на језик наш словенски" патријарху Никодиму Шестодневник Јована Златоустог.[12] Златоустове беседе, са својим потписом, приложио је патријарх Никодим Патријаршији.[13]

За време патријарха Никодима пренео је деспот

Ђурађ, 12. јануара 1453, мошти св. јеванђелиста и апостола Луке из епирског Рогоса у Смедерево.[14] Ђурађ се много распитивао да ли је то доиста тело св. Луке. О том Ђурђевом живом интересовању обавештава нас његова унука Јелена, удовица последњег босанског краља Стевана Томашевића. Као дете од пет или шест година, Јелена је сигурно и сама видела дочек свечевог тела. Као одрасла, слушала је несумњиво о преносу. У својој шеснаестој години већ удовица, три месеца после пропасти и друге своје отаџбине, обавештавала је Јелена, 25. августа 1463, војводу Иваниша Влатковића о телу св. Луке.[15] Из тог њеног случајно сачуваног писма дознајемо како се деспот Ђурађ распитивао код Српског патријарха да ли је то заиста тело св. Луке. Патријарх је рекао Ђурђу да јесте, али, ради веће сигурности, упутио је Деспота на светогорског прота. На Св. Гори, говорио је Патријарх, налазе се „старе књиге", у којима све тачно пише. Када се уверио да је то збиља тело св. Луке, Ђурађ је платио тридесет хиљада дуката и пренео светитеља у Смедерево. Невоље су биле притисле са свих страна. Осамдесет година непрестане љуте борбе, без трајнијег успеха! Тражећи заштитника, Ђурађ је купио мошти Христовог апостола.

У једном запису о преносу тела св. Луке каже се[16] како је патријарх Никодим лично, с вишим и нижим свештенством, дочекао свечеве мошти на Морави. У другом тексту, који описује овај пренос, прича се[17] како је Патријарх био болестан и није могао лично да присуствује преносу. Околност што се у једном тексту Патријарх помиње као болестан не говори ништа за закључак о његовој даљој судбини. Око 1453.[18] патријарх Никодим устоличио је митрополита Теоктиста за старешину православне цркве у Молдавији.

У ово време на Босфору дешавају се ствари светско-историјског значаја. Покушаји зближења између Цариграда и Рима разбили су се. У новембру 1452. стигао је у Цариград изасланик папе Николе V, кардинал Исидор. Донео је Папино писмо којим се тражи да цар Константин XI Драгаш прогласи унију. У св. Софији одслужена је 12. децембра 1452. литургија по римском обреду. Присуствовали су Цар и Патријарх.

Цариградом је завладало узбуђење. Видећи кардинала, светина је викала: „Смрт азимитима!". Велики дука Лука Нотарис изјавио је како би више волео у Цариграду да види турски турбан него митру римског кардинала. Ускоро је стигао у Цариград Габриел Тревизано са шест венецијанских бродова, а 29. јануара 1453. дошао је Ђеновљанин Ђовани Ђустинијани са седам стотина бораца. Турска војска, с Мехмедом II на челу, пала је пред Цариград 5. априла 1453. Почела је опсада и бомбардовање. Седам недеља Цариград је одолевао.

У понедељак 28. маја 1453. служено је у храму св. Премудрости последње хришћанско богослужење. У освитак 29. маја почео је општи турски напад. Двапута су били одбијени. Онда је Мехмед II увео у бој одморене јаничаре. Цар Константин, по мајци унук Константина Драгаша, „Бега Костадина", борио се јуначки на зидинама своје престонице. Међу мртвима на бедемима било је и тело с оделом на коме су били извезени златни орлови. То је био несрећни византијски цар Константин XI Драгаш. Један турски војник отсекао је Цареву главу и однео Султану. Пад Цариграда заплашио је све и постао предмет интересовања српских, бугарских, румунских, па и немачких писаца.[19]

На глас да је пао Цариград, деспот Ђурађ затворио се у собу и три дана није из ње излазио. Знао је тачно шта долази.

Може се претпоставити да је негде 1455. патријарх Никодим умро. У низу одговора[20] Цариградског патријарха Генадија Схоларија деспоту Ђурђу, налази се и Генадијев одговор на Деспотово питање да ли се може поставити архиепископ и патријарх и онда кад је место где је била поглаварева столица ван државе. Ова питања могла су да буду упућена у Цариград крајем 1455, кад ни Пећ ни Жича нису више биле у српским рукама. Како се Деспот интересује о постављању патријарха, најпре се може помишљати да је столица упражњена.

Како треба објаснити зашто се крај одра деспота Ђурђа не помиње патријарх?

НАПОМЕНЕ

[1] *ACh* 565–566.
[2] *ЗН* I бр. 182.
[3] Ово је Никодим II. Никодим I био је архиепископ од 1317. до 1324.
[4] *ЗН* II бр. 4210. ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III.* У Задру (1888) 5; И. РУВАРАЦ, *Рашки епископи и митрополити.* Глас 62 (1901) 23.
[5] *ЗН* I бр. 282–283. Упор.: IV бр. 6137, 6138.
[6] Исто I бр. 296, 297, IV бр. 6137.
[7] Исто I бр. 293.
[8] Исто IV бр. 6138.
[9] Исто I бр. 283.
[10] *ЗСп* 469–473 – *ACh* 498–501.
[11] I 474–475 – 565–566.
[12] *ЗН* I бр. 293.
[13] Исто I бр. 297.
[14] ILARION RUVARAC, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo.* Rad 5 (18 178–186; ИВ. ПАВЛОВИЋ, *О св. Луци и преношењу његовог тела.* Гласник 51 (1882) 90–95. Упор.: ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ, *Деспот Ђурађ Бранковић* 2 (1882) 145–158.
[15] Dr FRANJO RAČKI, *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina.* Rad I (1867) 160–163.
[16] Гласник 51 (1882) 93.
[17] Rad 5 (1868) 183. У патријархову болест веровао је ИЛАРИОН, *ИИПП* 71.
[18] Теоктист је потврђен у време војводе Александра (1449–1455), како сложно тврде Исаија из Слатине, Никола Брзевски и монах Азарије: IONA BOGDAN, Vechile cronice moldovenesci pana la Urechia (1891) 144 У летопису манастира Путне бр. 1 и бр. 2 и Молдаво-пољској и Српско-молдавској хроници забележено је да је Никодим посветио митрополита Теоктиста: P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-romine din sec.* XV–XVI (1959) 44, 56, 168, 191. У тзв. Воскресенском летопису нема помена о Теоктистовом хиротонисању: А. И. ІАЦИМИРСКІЙ *Сказаніе въ кратцѣ о молдавскихъ господаряхъ въ Воскресенской лѣтописи.* СПетербургъ (1901) 24. Упор.: MICHEL LASCARIS, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle.* Académie roumaine Bulletin de la section historique 13 (1927) 138–139; N. JORGA, *Histoire des Roumains* 4 (1937) 132 помишљао је да је ово посвећење било нешто доцније, за време војводе Петра. Теоктист је дошао за митрополита после незадовољства које је избило 1451–1453: P. PANAITESCU, *Revue historique de sudest européen* 6 (1929) 176.
[19] I. DUJČEV, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine.* Byzantinoslavica 14 (1953) 9 и д. 16 (1955) 318–329; V. GRECU, *La chute de Constantinople dans la litterature populaire roumaine.* Byzantinoslavica 14 (1953) 55–81; J. IRMSCHER, *Zeitgenössische deutsche Stimmen zum Fall von Byzanz.*, на ист. м. 109–122.
[20] *ASPh* 27 (1905) 246–257 – Гласник Српске православне цркве XXVII бр. 10–12 (1946) 219.

АРСЕНИЈЕ
(1457?—1463?)

Последњи[1] српски патријарх Средњег века био је Арсеније.[2] Летописи бележе[3] како су Турци у време патријарха Арсенија освојили српску земљу и ударили велики порез на патријаршију. Стога се закључивало[4] да овде није реч о коначном паду Србије 1459, него о освајању 1439 , па да и Арсеније није последњи патријарх. Никла је претпоставка да су се под Никодимом ујединили Пећка патријаршија и Охридска архиепископија и, прилично натегнуто, одређивало да је то било крајем 1445. или почетком 1446. На чему се заснива ова претпоставка? На једном натпису сумњиве аутентичности у цркви села Лешана код Охрида, на коме се помиње Охридски архиепископ Никодим.[5]

Оваква претпоставка не може да се одржи. Никодим се увек и свуда помиње као патријарх Срба и Поморја. И у летопису румунског манастира Путне каже се да је Теоктиста за Молдавског митрополита посветио српски патријарх Никодим.[6] Данас није познат ниједан извор који би говорио да је Никодим био поглавар уједињене пећке и охридске цркве. Сем једнога,[7] ово нису прихватили научници.[8] Особито је натегнута претпоставка како се Никодим у српским епархијамаословљавао патријархом, а у охридским архиепископом.[9] Још мање је тачно да се Никодим као Охридски архиепископ почео потписивати зеленим мастилом.[10] Српски патријарх потписивао се увек зеленим мастилом.[11]

У време преноса тела св. Луке у Смедерево помиње се (јануара 1453) патријарх. У писму папи Калисту III, писаном у Ђуру 4. јула 1455 , Јован Капистран обавештава Папу како Срби: de obedientia papae nihil curant, dicentes quod patriarcha Rascianorum est eorum papa.[12]

Из времена Цариградског патријарха Генадија Схоларија има два помена. Генадије је обавестио синајске монахе да могу спомињати босанског епископа, пошто је тог епископа рукоположио оближњи патријарх.[13] Тај *оближњи* патријарх могао је да буде само српски. Још убедљивији доказ да је и после 1446. постојао Српски патријарх је Генадијев одговор деспоту Ђурђу Бранковићу, о чему је већ више пута говорено у овом раду.

О Арсенију не знамо ништа. То је толико обично монашко име да се не могу правити никакве претпоставке. Нема потврде да је Арсеније „по својој прилици био раније смедеревски митрополит."[14] Смедеревски митрополит Атанасије умро је 27. марта 1456. Вероватно да је тада и патријарашки престо био упражњен. Стога је питање да ли је Арсеније био Смедеревски митрополит.

После смрти деспота Ђурђа, међу Ђурђевом децом избио је сукоб. Кад је, 3. маја 1457, умрла у Руднику Ђурђева удовица Ирина (Јерина), одбегли су те ноћи некадања султанија Мара и брат јој Гргур, оставивши мајку несахрањену. Србијом је ишао глас да је Јерина отрована. Ни покушај да се удајом Јелене, ћерке деспота Лазара, за Стевана Томашевића вежу Србија и Босна није донео спаса. У среду 20. јуна 1459. пало је Смедерево, а тиме и Србија.

За све ово време нема помена о патријарху. Белешка како су Турци ударили велики намет на патријаршију сведочи да Српска патријаршија није одмах укинута. Напротив. Речито казује да је патријаршија надживела деспотовину. Колико? За сад се не може тврдити. Кад млада удовица последњег босанског краља Стевана Томашевића обавештава војводу Иваниша Влатковића, у августу 1463, како је њен деда Ђурађ пренео тело св. Луке у Смедерево, помиње да се Ђурађ о св. Луки распитивао код Патријарха и да га је Патријарх упућивао на Светогорце. Шта би било природније него да Јелена, ради веће веродостојности, предложи војводи Иванишу да о томе пита и Српског патри-

јарха? Она то не чини. Сме ли из тога да се закључује да патријарх више није жив?

У једном прологу за септембар—фебруар, писаном у другој половини 16. в., помиње се Арсеније као девети српски патријарх. Као датум његове смрти забележен је 7. децембар.[15]

НАПОМЕНЕ

[1] У неким изворима Арсеније се помиње пре Никодима: *РЛ* бр. 169, Гласник 42 (1875) 17–19.

[2] Ово је Арсеније II. Арсеније I био је архиепископ 1233–1263. † 1267.

[3] *РЛ* бр. 169.

[4] Ю. ТРИФОНОВЪ, *Съединението на Ипекската патриаршия съ Охридската архиепископия*. Списание на българската Академия на наукт̑ѣ 3 (1912) 16–19.

[5] *ЗН* I бр. 300.

[6] В. стр. 153 нап. 18. У једном рукопису Њемецког манастира Никодим се помиње као српски архиепископ: А. ЯЦИМИРСКІЙ, *Григоріи Цамблакъ* 296.

[7] ИВАНЪ СНЕГАРОВЪ, *История на Охридската архиепископия* 1 (1924) 14–15. В. критику РАД. М. ГРУЈИЋА: *ГСНД* 12 (1933) 288–295.

[8] HEINRICH GELZER, *Der Patriarchat von Achrida*. Abhandlungen der philosophisch-historischen Classe der königlichen sachsischen Geselschaft der Wissenschaften 20 (1902); ЈОВ. РАДОНИЋ (ASPh 25 (1903) 468–473) и К. ЈИРЕЧЕК (Byzantinische Zeitschrift 13 (1904) 192–201) у приказима на Гелцерову студију.

[9] ТРИФОНОВЪ, Нав. д. 30.

[10] Исто.

[11] СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Студије из српске дипломатике*. Глас 109 (1923) 48 н. 8.

[12] P. EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae 226.*

[13] ИЛАРИОН, *ИИПП* 41–42. Упор.: АЛЕКСАНДАР СОЛОВЈЕВ, *Фундајајити, патарени и кудругери у византијским изворима*. Зборник радова САН књ. 21. Византолошки институт књ. 1 (1952) 135 и д.

[14] ГРУЈИЋ, *ГСНД* 12 (1933) 293.

[15] ДУШАН Д. ВУКСАН, *Рукописи манастира Пећке патријаршије*. Зборник за историју Јужне Србије 1 (1936) 174.

ПОСЛЕ ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ

Неки делови српских области пали су под турску власт још крајем 14. в. Али свест да те области припадају српској целини остала је жива. И после измењеног стања, национална свест остала је снажна. Леп пример пружа запис параексарха Скопске митрополије Акседија. Кад је 1434. писао у манастиру св. Спаса у селу Витомирцима код Скопља, Акседије је забележио да пише седме године после смрти блаженога деспота Стевана.[1] А Скопље је тада већ четрдесет и две године било у турској власти.

Онда када више није било српске државне власти, испољила се свест да појединац треба да спасе коју запустелу богомољу, где ће се славити име Господње. Један и болан и поетичан натпис казује највишу свест и најдубљи јад. У натпису Богородичине цркве на Тресци, Матки, натпис из 1497. у неколико речи казује све: Доће Милица и наће цркву откривену и покри цркву и живописа, сазида припрату и купи виноград.[2] Са мање речи није се могло више рећи!

*

Раније се сматрало да је после пада деспотовине Српска црква потпала под Охридску архиепископију.[3] Повод оваквом закључку дало је писмо Охридског архиепископа Доротеја. Он се 1467 (погрешно штампано 1457) помиње као архиепископ Прве Јустинијане, свих Бугара, Срба, северних страна и др. и морао је, по султановом наређењу, да напусти Охрид и оде у Цариград.[4] На његово место дошао је смењени Цариградски патријарх Марко Ксилокаравис, а на Марково место доведен је Пловдивски митрополит Дионисије. Ове

промене изведене су посредовањем царице Маре, кћери Ђурђа Бранковића.[5] Друга основа за потчињење Пећке патријаршије Охридској архиепископији нашла се у посланици Цариградског патријарха Јеремије.[6] Али Јеремијина посланица не поткрепљује уверење да се ово десило одмах после пада Србије.

Данас се зна за нове изворе.[7] Они дају другу слику и одводе на друге закључке. Не постоји султанов ферман о укидању Пећке патријаршије и њеном потчињавању Охридској архиепископији.[8] После патријарха Арсенија дошла је „и пропаст српске црквене организације као последица, и онако, сама од себе и да све до Макарија није било од државе признатог српског патријарха." Али не може се тврдити како је „Српска црква одмах по паду Смедерева предата на управу Охридској архиепископији."[9] Природно, намећу се питања: ко је укинуо Пећку патријаршију, да ли је она уопште званично укинута, да ли су Турци имали каквог разлога да то учине, шта су Срби радили да добију свог верског поглавицу и коме су се за то обраћали?[10]

Указано је с правом да је „и после пада Смедерева било представника распале се Српске цркве који нису били потчињени Охридском архиепископу".[11] Такав је био, на пример, Милешевски митрополит Давид у земљи Степана Вукчића Косаче, херцега од св. Саве. Није Охридској архиепископији био потчињен ни Београдски митрополит, јер је Београд од 1427. до 1521. био мађарски. Под духовну власт Охридског митрополита није потпадао ни Зетски митрополит. Тако је сасвим сигурно да после пада Србије 1459. нису дошле под турску власт све епархије које је обухватала Пећка патријаршија. Закључцима о судбини Патријаршије после пада Србије мора се приступати опрезније. Ранији закључци, показало се, били су неисправни. Није одмах по паду Србије цела Пећка патријаршија потчињена Охридској архиепископији. Чак треба бити уздржанији и у закључку да је Охридска архиепископија одмах ставила под своју власт епархије које је захватила турска окупација. То није ишло аутоматски. Данас има врло мало извора за период од пада Србије до стварања Друге српске патријаршије. Онолико колико их има, најмање потврђују да се духовна власт Охридске архиепископије простирала над свом територијом некадање Пећке патријаршије.

Степан Вукчић умро је 22. маја 1466. Тестамент му је писао један од тројице извршилаца, Милешевски митрополит Давид.[12] Још пуних шеснаест година после Степанове смрти, Херцеговина се напрезала да се одржи и пала је у турске руке тек крајем јануара 1482. За све то време, јасно је, Милешевски митрополит није могао да потпада под духовну власт Охрида. Ако би се узело да су српске епархије присаједињене Охриду султановим ферманом, природно је да ферман није могао да обухвата области које још нису биле у турској власти.

И Зетска митрополија остала је слободна после пада Србије. Док је то још била епископија, имала је седиште у манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци код Котора. Онда је Зетски митрополит прешао у Будву, па у Врањину и Обод, да се најзад нађе на високом и склонутом Цетињу. Иван Црнојевић (1465—1490) подигао је на Цетињу храм св. Богородице и 4. јануара 1485. издао повељу којом обдарује ову катедралну цркву Зетских митрополита.[13] Зетски митрополит у тај мах био је Висарион. Уз њега помиње се и епископ Вавила. Зетски митрополит Вавила помиње се у време Ђурђа Црнојевића (1490—1496).[14]

Радослав Грујић усвојио је[15] гледиште да су Пећка и Охридска црква спојене. Мислио је да су Пећ и Жича 1455, а северни део Србије 1459. скоро аутоматски дошли под Охрид. Али није прихватио мисао да је цела Пећка патријаршија потпала. У првом реду одбијао је да се то десило с Херцеговином и Зетом. Сматрао је као врло вероватно да је у Милешеви био „ако не аутокефалан, а оно аутономни архиепископ, који се сматрао наследником пећког патријарха."

Доиста, у једном запису из 1508. каже се за архиепископа Јована како „држи престо св. Саве."[16] А 1524. помиње се како митрополит Марко у Милешеви „држи" престо св. Саве.[17] Ни титула патријарха није се угасила после пада српских држава. У ферману султана Бајазита II помиње се 1488. „сирф патријарх", а

још 1514. жалили су се фратри султану Селиму I на српске „патрике".[18]

Могуће је да је, по унутрашњем споразуму, Милешевски митрополит био поглавар Српске цркве, као чувар гроба св. Саве. Тако би било схватљивије зашто у питању поглавара Српске цркве не иступа царица Мара, која је била необично утицајна на турском двору. Смењивала је патријархе у Цариграду. Један од тих патријараха био је Србин Рафаило, а други, Нифон, син некадањег чиновника њеног оца.[19]

*

У трећој десетини 15. в. Охридска архиепископија покушала је да простре своје право на Пећку патријаршију. Изгледа да је тада издат неки акт којим се Пећка патријаршија ставља под Охридску архиепископију. Тим поводом избили су нереди. По савету Цариградског патријарха Јеремије, Охридски архиепископ Прохор сазвао је сабор своје архиепископије. Сабор се састао између 1. септембра 1528. и 31. августа 1529. Али нереди у Архиепископији избили су већ у години која почиње 1. септембром 1527. Новобрдски митрополит Никанор, између 1. септембра 1534. и 31. августа 1535. жалио се како је била „смуштена" Охридска црква „от некојего Павла, митрополита смедеревскаго". И седам година у Архиепископији никако да настане мир. Кад 1535. већ седам година влада немир, значи да је побуна настала после септембра 1527.[20]

На покушај Охрида да српске земље узме под своју духовну власт, Срби су одговорили одлучно. Њима је већ било доста. Настала су времена „трудна и тешка", „тешка и напрасна" и људи нису могли да се изјадају на недаће које су Србе снашле од „безбожних", „безаконих" и „клетих" Агарјана. Тада је и просвећеном и непросвећеном Србину било сасвим јасно шта се изгубило. Није било јасно колико се може вратити. Ако се изгубио политички престиж — није смео да се изгуби национални и живљење кроз Цркву. Турци су 1521. освојили Београд, а битка на Мохачу, у августу 1526., завршила се тешким маџарским поразом, који је довео Турке, иако за кратко време,

чак у Будим. Маџарска је пружала мало наде да ће сломити турски замах и није било изгледа на рат који би одбацио далеко Турке. У грађанском рату у Маџарској воде борбу о престо Фердинанд и Јован Запоља. „Цар" Јован Ненад стао је уз Фердинанда и крајем јула 1527. изгубио је главу. У таквим околностима почиње Охридска архиепископија рад на ширењу своје духовне власти.

Како је почело и како је Охрид спроводио ствари, не види се. Обавештења немамо из прве руке. Знамо их посредно. Посредно их је сазнао и тадањи Александријски патријарх Јоаким. Он је дошао (1530) да, по обичају, проведе Ускрс у Јерусалиму. У тај мах десио се у Јерусалиму и светогорски монах Србин Герман, који је такође дошао да празник Христовог васкрсења прослави у Јерусалиму. Јеромонах Герман причао је Јерусалимском патријарху о приликама у Србији. Нарочито је говорио о неком „разорнику" Павлу, који досађује и „свом првоврховном архиепископу кир Прохору", Охридском архиепископу. Сазнавши за стање, патријарх Јоаким препоручио је архиепископу Прохору да својски прионе да „скандал" престане.

О црквеним приликама обавештени смо онолико и онако као и Цариградски патријарх Јеремија. Заједно с Александријским, Антиохијским и Јерусалимским патријархом, покренуо је Јеремија питање о стању у Цркви. Поменуо је како је Пећка црква „от испрва и от начела" била потчињена Охридској цркви; затим неко време била је од ње одвојена, па опет њој потчињена. Онда се прешло на Павла. О Павлу се знало из непосредног Прохоровог обавештења. Прохорове су речи како Павле „има пастирски лик, али је у ствари вук". Уз помоћ неких људи и митом, Павле је одсекао Пећку цркву од Охридске епархије. Прохор је питао шта да ради. Речено му је да сазове сабор архијереја на коме би Павле био искључен. Како постоје царске хрисовуље, наставља се даље, из којих се види да је Пећ с целом српском земљом подложна Охридској архиепископији, Цариградски патријарх са сабором одлучује да сва српска земља има да потпадне под власт Охридске архиепископије.

Одлуку о потчињавању Пећке патријаршије Охрид-

ској архиепископији донео је *Синод Цариградске патријаршије.* Не одређује се, дакле, султановим ферманом. Из овога би се могло закључити да ни после пада Србије није султан издао никакав ферман о припајању Пећке патријаршије Охридској архиепископији. Да је постојао какав ферман, Прохор би се обратио непосредно Порти.

Сабор архијереја Охридске архиепископије састао се 13. марта 1532. На сабору је био и Павле. Изјавио је како је свестан да је погрешио и заклетвом је обећао да више неће да греши, примајући на себе најтежа проклетства ако би се опет заборавио. Али и после тог сабора Павле је показао непослушност. Освећивао је храмове, рукополагао свештенике и ђаконе, свуда редом представљао се као архиепископ.

Опет је морао да се састане сабор. Павле је на том сабору збачен и одлучен од Цркве. Заједно с Павлом, искључени су из Цркве и сви епископи, свештеници и ђакони које је он рукоположио. Павле и Зворнички епископ Теофан још су и проклети.

На ово је дошао Павлов одговор. За одговор бунтовног митрополита Павла сазнајемо из пресуде Антиохијског патријарха Михаила, Јерусалимског патријарха Кирила и Охридског архиепископа Прохора, објављене јула 1541.

Из пресуде сазнајемо да је Павле био Смедеревски митрополит, да се „отцепио“ од Охридске цркве и себе „самоволне архиепископа, паче же патријарха преименовав“, вргао у тамницу Охридског архиепископа Прохора и неке митрополите. Прохор се ослободио „тамничњаго страданиа“, отишао у Цариград и о „своеи досаде“ жалио се самом Султану. Тада је Султановом наредбом извршено уједињење Пећке и Охридске цркве.

Писмом од 20. марта између 1536. и 1545. писао је влашки војвода Радул II Пајсије судцу и пургарима града Сибина. Писмом препоручује српског архиепископа Павла, за кога се каже да је „прав и веран“. Павле је пошао да скупља милостињу „по господарех и по християнех“. Речено је како је Павле имао „велику нужду и пленение от Турци“. Ишао је у Русију и Пољску и сад је стигао у Влашку, с препоруком

Пољског краља. Војвода Радул помогао га је колико је могао и дао му је писмо да несметано прође кроз Влашку.[21]

Нов сабор опет је размотрио случај митрополита Павла. Побројане су све његове кривице. Он није могао да одговори зашто је починио толика зла. Пошто се утврдило да је Павле крив, збацио га је сабор с положаја. Исто тако збачени су и они епископи које је Павле рукоположио: лесновски Неофит, зворнички Теофан и кратовски Пахомије. Одлучено је да се искључују из цркве сви који би с овим архијерејима вршили ма какву свештену радњу.[22]

Ту престају извори. Даља судбина борбеног Смедеревског митрополита, који је устао у одбрану српских црквених тековина, није позната. Али овај покрет који је носио митрополит Павле, био је јасан доказ да се на традиције не може ударити без јачих потреса.

Док се Срби под туђинском окупацијом очајнички боре да сачувају бар самосталност Цркве, политичке прилике постају све теже, а турски успеси све већи. Последњи српски деспот Павле Бакић погинуо је (1537) јуначки код Ђакова, борећи се против Турака. Четири године после тога, 1541, султан Сулејман II Величанствени освојио је Будим. „Од тада се Србија за читав век и по налазила дубоко у унутрашњости Турске, далеко од граница Османскога царства.“[23]

Оно што се није постигло борбом Смедеревског митрополита Павла, остварено је 1557, када је под султаном Сулејманом II Величанственим створена, с патријархом Макаријем Соколовићем, Друга српска патријаршија.

НАПОМЕНЕ

[1] *ЗН* I бр. 261.
[2] Исто бр. 387.
[3] ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III.* У Задру (1888) 3; Оцена Константина Јиречека на Гелцерову студију о Охридском патријархату: Byzantinische Zeitschrift 13 (1904) 198; ЙОРДАНЪ ИВАНОВЪ, *Български старини из Македония*² (1931) 570; ИЛАРИОН, *ИИПП* 72.
[4] VLADIMIR KAČANOVSKIJ, *Nekoliko spomenika za srbsku i bugarsku poviest.* Starine 12 (1880) 254.

[5] Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Μᾶρκος Ξυλοκαράβης.* Византийскій временникъ 10 (1903) 402–415; L. PETIT, *Déposition du patriarche Marc Xylocaravi.* Revue de l'Orient chrétien 8 (1903) 144–149; Byzantinische Zeitschrift 13 (1904) 282, 651.

[6] ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *О каталозима пећких патријараха.* Гласник 47 (1879) 264–275; A. PAPADOPULO KERAMEVS, *Из исторіи Охридской и ипекской патриархіи.* Византийскій временникъ 3 (1896) 118–120.

[7] ПЕТАР КОСТИЋ, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије Архиепископији охридској.* Споменик 56 (1922) 32–39. Упор. ИВАНОВЪ, н. д. 569–575; ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Два примера Руварчеве тачности.* Споменица Илариону Руварцу. Нови Сад (1955) 124–133.

[8] ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија.* Глас 105 (1923) 121 и д.

[9] Исто 122.

[10] ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Историја Југославије* (1933) 309.

[11] СТОЈАНОВИЋ, нав. р. 123.

[12] *ПП* 2 (1934) 79–83.

[13] *ЗСП* 778–781. Упор.; РАД. М. ГРУЈИЋ, *Епархиска властелинства у средњевековној Србији.* Богословље 7 (1932) 136–142.

[14] *ЗН* I бр. 381–384.

[15] *ГСНД* 12 (1933) 293.

[16] *ЗН* I бр. 399.

[17] Исто бр. 451.

[18] Др ЈОСИП МАТАСОВИЋ, *Фојничка регеста.* Споменик 67 (1930) 104–105.

[19] ЈИРЕЧЕК, *Историја* 409.

[20] ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Два примера Руварчеве тачности.* Споменица Илариону Руварцу. Нови Сад (1955) 129.

[21] ЈОВАН РАДОНИЋ, *Римска курија и јужнословенске земље* (1950) 156–8.

[22] СТОЈАНОВИЋ, нав. р. 113–131; ИЛАРИОН, *ИИПП* 84–135; ИВАНЪ СНѢГАРОВЪ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия.* София (1932) 18 и д.

[23] ЈИРЕЧЕК, *Историја* 420.

КРАТАК ПРЕГЛЕД

Од прогласа Патријаршије до пада Србије протекло је сто и тринаест година. За то време било је десет патријараха, од којих је један двапута заузимао овај положај. Најдуже је био патријарх Сава IV, најкраће, изгледа, Арсеније. Под царством било је два патријарха; остали у време кад је Србија била кнежевина и деспотовина. Од десет патријараха шест их је било под кнезом и деспотом Стеваном Лазаревићем. Најширу по простору духовну власт имао је Јоаникије; најмању — Арсеније. Сви патријарси долазили су на смрћу упражњено место. Само једном био је престо упражњен оставком. Недостају подаци о животу патријараха. За једног се зна да је, пре него што је постао поглавар цркве, био краљев логотет. Један је раније био игуман манастира Хиландара, један је био пустиножитељ.

За сто и тринаест година било је великих промена. Србија је имала за то време шест владара — два цара, једног кнеза и три деспота. Један од тих владара, кнез Лазар, погинуо је у рату. Ових шест владара потицали су из три династије. Свака династија дала је два владара: Немањићи — Душана и Уроша; Хребљановићи — Лазара и Стевана; Бранковићи — Ђурђа и Лазара У овом периоду угасила се династија која је почела од скромне титуле великог жупана да би завршила царском, династија која је владала више од два века. За ово време најдуже је владао кнез и деспот Стеван Лазаревић а најкраће деспот Лазар Бранковић. У почетку стварања Патријаршије српске државне границе биле су под Солуном и Крстопољем; пред пад Деспотовине — држава се свела скоро само на Смедерево.

За време Прве српске патријаршије подигнуто је много цркава, међу њима неколико великих. Из доба Патријаршије потичу: св. Арханђели на Бистрици код Призрена, Лесново, Матејча, Псача, Марков манастир, Лазарица, Матка, Андрејаш, Горњак, Велуће, Каленић, Раваница, Љубостиња, Руденица, Копорин, Ресава, Враћевшница и многе друге. Подигнуто је Смедерево. У доба Патријаршије раде на књижевности: талентовани настављач архиепископа Данила II, Григорије Цамблак, епископ Марко, патријарх Данило, Константин Филозоф, поред низа мање истакнутих, и у овом периоду извршена је реформа књижевног језика. Доласком светогорских калуђера, дат је под деспотом Стеваном нов, иако краткотрајан, полет књижевном стварању. У доба Патријаршије дат је *Законик*, величанствен споменик српске духовне културе. За ово време Србија бије неколико бојева с Турцима и даје две велике, несрећне али часне и етички узвишене битке — Марицу и Косово.

Око Србије и у Европи промене су још видније. Пала је суседна Бугарска. Пало је вековно царство Византија. Утврђивало се ново царство — Турска. Папа се из Авињона вратио у „вечни град" Рим. Католичка црква преживела је озбиљне кризе; било је дана кад је имала две папе, у један мах чак и три, борила се с првим реформаторским покретима — Џона Уиклифа и Јана Хуса, овог другог живог спаљеног усред Европе, у Констанци на лепом Боденском језеру.

На Западу обновљена је књижевност и уметност и цветају хуманизам и ренесанс. У Србији све је више запустелих цркава, све више збегова, све мање писмених. Све јаче притиска турско ропство. Уз гусле певају се муке, велича прошлост и очекује се Ђурђевдан, да се гора заодене листом, да се с пушком оде у шуму, вечну савезницу Срба жељних слободе.

Србија није пала ни изненадно ни брзо, као пре ње Бугарска, или ускоро за њом Босна. Срби и Турци били су се више од сто година. Сукобили су се први пут код Стефанијане 1344, а Смедерево је пало 1459. Од прве озбиљне битке на Марици до пада Деспотовине протекло је осамдесет и осам година, а од Косова до коначне пропасти Србије равно седамдесет. И ова борба

није била само дуга, него и жилава. Кад је Душан прогласио царство и патријаршију, емир је био Орхан (1326—1359). Под Орханом су били и први ратни сукоби између Срба и Турака. Од тада па до пада Србије било је још четири султана и једна тешка унутрашња криза и борба о престо у Турској. Али Турска тих дана била је највећа војничка снага у Источној и Средњој Европи. Она је имала своје чувене јаничаре, које је створио Орхан. Дисциплиновани и фанатизовани, јаничари су били дика и понос султана.

За сто година, од смрти цара Душана до пада под Турке, Србија је имала озбиљних унутрашњих криза. Избијале су и сувише личне страсти, било је много „отимања о царство". При свем том, Турци су одвише споро освојили Србију. Српски дух није се никад мирио с ропством и читав низ великих и малих устанака задавао је после Турцима, док устанци 19. века нису донели трајне успехе. Овде исписујем једно лепо запажање: „Срби нису понекад имали довољно осећања да оцене шта све угрожава њихов опстанак и слободу; али, једном угрожену или изгубљену, бранили су је грчевито и у борби за њу били способни за велике жртве и прегнућа. И то сви редом, и широки пук, и образовани, и национално свесно свештенство, па чак и та озлоглашена феудална господа, која су дала читаву скалу примера од најнижег цинизма до најсветлијег самопрегора једног војводе Пријезде".[1]

Пад Србије трајао је подуго. Ђурађ Бранковић борио се двадесет и девет година на оној страшној ветрометини. Србијом су се смењивале турске и мађарске војске, рушиле, палиле, пљачкале и пустошиле. Деспотовина се крњила, градови су падали. Стајао је само стари деспот Ђурађ, очврснуо од недаћа и личних и народних. Богоради и звони на узбуну. Неки га примају, многи га схватају, али нико не пружа жељену помоћ.

И у свој тој великој несрећи, где су се смењивали владари, али сви одреда сагоревали у борби, остала је

[1] ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ, *Историја Југославије* 246.

једино недирнута Црква. Кроз Цркву сачувана је национална свест, која је држала и одржала народ у периоду тешког робовања. Са својим полуписменим и често неписменим поповима Српска црква била је онај извор бистре свеже воде у гори, на коме су се нараштаји напајали и освежавали.

СКРАЋЕНИЦЕ

ВУКСАН, *ЕМ*
ДУШАН Д. ВУКСАН, *Епископ Марко*. Ловћенски одјек I, 2–3, Цетиње 1925.

Глас
Глас Српске краљевске академије наука

Гласник
Гласник Српског ученог друштва

ГСНД
Гласник Скопског научног друштва

ГРУЈИЋ, *ПП*
РАД. М. ГРУЈИЋ, *Пећска патријаршија*. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Уредник Ст. Станојевић

Данило
Ђ. ДАНИЧИЋ, *Животи краљева и архиепископа српских*. Написао Данило и др. 1866.

ЕЛЕЗОВИЋ, *Именик*
ГЛИША ЕЛЕЗОВИЋ, *Један нов именик српских архиепископа и патријараха пећких*. Глас 193, 1949.

ЗН
ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски записи и натписи* I–VI, 1902–1926.

ЗСп
СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Законски споменици српских држава Средњега века 1912.*

ИЛАРИОН, *ИИПП*
ИЛАРИОН (Зеремски), *Из историје Пећке патријаршије* (Прештампано из „Гласника Српске православне патријаршије"). Сремски Карловци 1931

ЈИРЕЧЕК, *Историја*
КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК, *Историја Срба*, превео Јован Радонић, друго издање I—II, 1952

МОШИН, *Житie*
В. МОШИН, *Житie старца Исаiи.* Сборникъ русскаго археологическаго общества въ Королествѣ Югославiи III. Бѣлградъ 1940

МОШИН-ПУРКОВИЋ, *ХИ*
Др ВЛАДИМИР АЛ. МОШИН и Др МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Хиландарски игумани Средњега века.* Библиотека Хришћанског дела књ. 23, Скопље 1940

ПП
ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Старе српске повеље и писма* I—II 1929, 1934

ПУРКОВИЋ, *АП*
МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Авињонске папе и српске земље.* Пожаревац 1934

ПУРКОВИЋ, *ЕМ*
МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Српски епископи и митрополити Средњега века.* Хришћанско дело књ. 4—6, Скопље 1937

РАДОЈИЧИЋ, *ИПД*
ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара.* ГСНД 21, 1940

РАДОЈИЧИЋ, *ССК*
ЂОРЂЕ Сп. РАДОЈИЧИЋ, *Стари српски књижевници XIV—XVII века*, 1942

РАДОЈЧИЋ, *Законик*
Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Издао и превео НИКОЛА РАДОЈЧИЋ. Београд 1960

РАДОЈЧИЋ, *Сабори*
НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Српски државни сабори у Средњем веку*, 1940

РЛ
ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски родослови и летописи*, 1927

РУВАРАЦ, *КЛ*
ИЛАРИОН РУВАРАЦ, *О кнезу Лазару.* Нови Сад 1888.

СОЛОВЈЕВ-МОШИН, *ГП*
Др АЛЕКСАНДАР СОЛОВЈЕВ и Др ВЛАДИМИР МОШИН, *Грчке повеље српских владара*, 1936

ACh
LOUIS PETIT-B. KORABLEV, *Actes de Chilandar.* Византийский врѣменникъ. Приложение къ XIX тому, 1915

APC
FR. MIKLOSICH-IOS. MÜLLER, *Acta Patriarcatus Constantinopolitani* I 1860

ASPh
Archiv für slavische Philologie.

DIEHL, *EO*
CHARLES DIEHL, RODOLPH GUILLAND, LYSIMAQUE OEKONOMOS, RENE GROUSSET, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*
Histoire du moyen âge, tome IX, première partie (Histoire générale fondée par Gustav Glotz) 1945

Rad
Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

LEMERLE, *Philippes*
PAUL LEMERLE, *Philippes et la Macédoine occidentale à l'époque chrétienne.* Bibliothèque de l'Ecole française d'Athènes et de Rome, vol. 158, Paris 1945

Starine
Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

THEINER. *Mon. Hung.*
AUGUSTIN THEINER, *Vetera monumenta historica Ungariam sacram illustrantia* II 1860

ИМЕНИК ЛИЦА И МЕСТА

А

Б

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

Ф

Х

Ц

Ч

Ш